

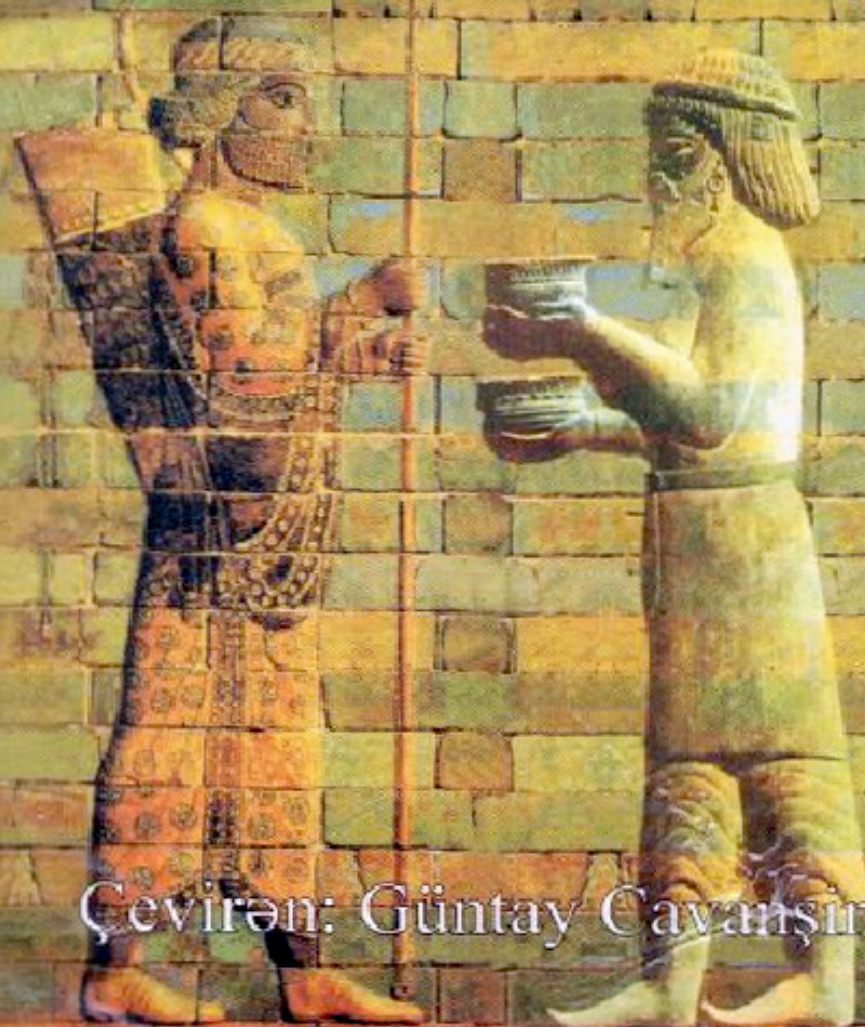
Nasir Purpirar

On iki əsr sükut!

(İran tarixinin təməli barədə düşüncələr)

Birinci kitab:

Həxamənsilər (Əhəmənilər) zühuru

Çevirən: Güntay Cavanşir

NASIR PURPIRAR

ON İKİ ƏSR SÜKUT

(*Iran tarixinin təməli barədə düşüncələr*)

Birinci kitab:

Həxamənşilərin (Əhəmənilərin) zühuru

Çevirən: Güntay Gəncalp

Azərbaycan Milli Ensiklopediyası
Nəşriyyatı

İçindəkilər

Fenomenal tarix metodologiyası
(Kitab barədə)
Müqəddimə
Dəraməd
Tarix yerdən cücərir
Fəth edilməsi qeyri-mümkün olan coğrafiya
(Tarixsiz coğrafiya)
Tarazlı coğrafiya
(qalxınma və bolluq coğrafiyası)
Nataraz coğrafiya
(xaos coğrafiyası)
Vahələr coğrafiyası
(durğunluq coğrafiyası)
Ön söz
Ölkə axtarışında
Kimlik axtarışında
Yəhudilərin qurtuluş planları
Bizim ölkəmizdə təbii idarəçilik hakim deyildir
(Müsahibə)

Fenomenal tarix metodologiyası (Kitab barədə)

Oxucuların mütaliəsinə təqdim olunan bu kitab Orta Şərqi, xüsusən bu gün İran adlanan ölkənin tarixinin təməli barədə dərin, dəqiq və ciddi araşdırmalardan ibarətdir. Fars şovinistlərinin uydurduqları saxta tarix nəzəriyyələri bu kitabın müəllifi tərəfindən ifşa və elmi surətdə rədd edilməkdədir. İlk dəfə olaraq bölgəmizin tarixinə işıq tutan bu əsər, tarixi sənədlərin **Herodotlar, Qrişmənlər** tərəfindən məqsədli şəkildə necə saxtalaşdırıldığı barədə həqiqətən, ağılasığmaz və heyrətamiz bilgilər verməkdədir.

Orta Şərq mədəniyyəti ilə heç bir bağlantısı olmayan, bölgə mədəniyyətinin təməllənməsində heç bir əqli qatqısı bulunmayan və yalnız XIX əsrdən etibarən Həxamənsilər (Əhəmənilər) olaraq tələffüz edilməyə başlanan gəlmə və vəhşi bir qövmin bölgə qövmələrinə və mədəniyyətinə divan tutmaları ilə bağlı hərtərəfli məlumatlar qələmə alınmışdır. Bu vəhşi Slavyan qövmü Rusiyanın Orta Steplerindən Yəhudilərin əqli-maddi himayəsi və müəyyən etdikləri strateji və taktiki planlar əsasında Babil, Midiyanı və bölgənin digər güclü imperatorluqlarını və dövlətlərini devirən bu qövm imperatorluq səviyyəsinə qədər yüksəlir. Həxamənsilərin iqtidara yüksəlmələrinin arxasındakı Yəhudi marağı və müdaxiləsi aydın şəkildə üzə çıxır. Möhkəm tarixi dəlillərə əsaslanaraq müəllif sübut edir ki, Daryuşun (Daranın) iqtidara gəlişindən İskəndərin zühuruna qədər Həxamənsilər sarayını açıq-aşkar Yəhudilərin rəhbərləri və peyğəmbərləri idarə etmişdir. Həxamənsilərin neçə min illərin məhsulu olan yerli mədəniyyətlərini məhv etmə təlaşları imperator olduqlarından sonra başlar. Həxamənsilərin qəzəbinə tuş olmuş yerli millətlərin milli istiqاللarı uğrunda mücadilələri barədə geniş bilgilər verilməkdədir.

Mahdiyyəti bu kitabda aydınlanan səbəblər üzündən bu və digər tarixi bilgiler və gerçəkliklər ya gizlin saxlanılmış ya da qəsdən, sapdırılmışdır. **Sir pərdəsi aralanır, tarixin qaranlıqlarına işıq tutulur** və ilk dəfə olaraq **Nasir Purpirar** tərəfindən həqiqətlər açıq-aydın göstərilir, görünür.

1200 il davam edən bu yerli olmayan əcnəbilərin iqtidarı İslamiyyətin zühuru ilə yıxılır, dəf edilir, devrilir. Bu 1200 il davam edən vəhşilik tam bir sükut içərisində keçmiş və bu uzun sürən zaman müddətində onlar bəşər tarixi üçün, nəinki heç bir mədəni hadisə miras buraxmamışlar, həm də bəşər tarixinin beşiyi sayılan Orta Şərqdə və İkiçayarasında mənəvi, əxlaqi, siyasi təxribat törətmiş və **despotizmi** bölgə və dünya tarixinə ərməğan etmişlər!

Lakin bütün bu tarixi gerçəkliklərə rəğmən, Fars şovinst tarixçiləri və onların xarici ölkələrdəki fikir müttəfiqləri mədəniyyətin Həxamənsilərdən (Əhəmənilərdən) başladığını iddia edirlər.

Bu kitab isə Həxamənsiləri (Əhəməniləri), Şumerlərdən başlayıb Koroşun (Kirin) imperatorluğa yüksəldiyi və ya yüksəltildiyi ana qədər inkişaf edən mədəniyyətin qatilləri kimi tanıdır və öz iddialarını da möhkəm dəlillərlə isbat edir. Bu kitab, tarixi saxtalaşdıran (müəllifin də tam yerindəcə təsbit etdiyi üzrə) «tarix satqınları» üçün bir cavabdır. Bu gün Fars şovinst tarixçiləri bu kitaba dair yazdıqları bir neçə tənqidi dəyərləndirməni oxumuşdur və o dəyərləndirmələr də Azərbaycan Türkcəsinə tərcümə edilməkdədir. Hər kəs heyranət və heyranlıq içindədir. Tarix məhkəməyə verilmişdir. Tarix, elmin, məntiqin, ağılın, zəkanın və doğruluğun məhkəməsinə verilmiş və yalanlar üzə çıxmaqda və yalançılar ifşa edilməkdədir. Saxta Fars tarix nəzəriyələrini çürüdən bu kitab həm də əsarətdə yaşayan və azadlıq mücadiləsi aparan millətlərin qurtuluş kitabıdır. Bu gün İran adlanan ölkə böyük bir dəyişim sancısını yaşamaqdadır. Bu kitab da «İran»

tarixinin təməlini sökmüş, daha doğrusu təmizliyini isbat etmişdir.

Kitabda, eləcə də ilk dəfə olaraq **İbni-Xəldunun «Coğrafi tarix»** nəzəriyyəsi daha da inkişaf etmiş biçimdə bütün dünya iqlimlərinə örnəklərlə tətbiq və elmi surətdə təsdiq edilmişdir.

GüneyAzərbaycanda milli oyanışın istiqamətini, bölgə tarixinin mahiyyətini bilmək istəyən hər bir azərbaycanlı bu kitabı oxumalıdır. Kitabın önəmi barədə bir gerçəkliyi söyləməklə yetinirəm.

Bu tarixi əsər GüneyAzərbaycanda öncül aydınlar və sadə xalq tərəfindən ən çox oxunan kitab olmuşdur!

Tərcüməçi müəllifin bəzi sözlər üzərinə yapdığı etimoloji təhlilləri nəzərə alaraq, tərcümədə Rus dili tələffüzündən çox az yararlanmış və daha çox bölgə dillərinin və əski Elam, Babil, Şumer dillərinin tələffüzünə üstünlük vermişdir. Bu, zahirən, kitabın müəllifi üçün problem yarada bilər, lakin kitabın dərinliklərinə vardınca tərcüməçinin haqlı olduğunu görəcəksiniz.

Bu önəmli tarixi əsəri müəllif edərkən, həm də «İran»da Fars şovinistləri tərəfindən yazılmış olan bir sürü qaynaqlarla tanış olacaqsınız. Bu da çox əhəmiyyətlidir. Çünki Azərbaycan respublikasında Əhməd Kəsrəvidən başqa ayrı bir tarixçi tanınmamaqdadır. İstər Pəhləvi sülaləsi dönməndə, istər indiki «İslam» rejimi dönməndə olsun, Farsların digər millətləri əridib və monolit Fars milləti yaratmaq məqsədi ilə mövcud etdikləri saxta tarix şüuru, yalançı tarixi kimlik məsələsi ifşa edilir. Şovinist tarix mafiyalarının tarixi necə saxtalaşdırmaları barədə təfərrüatı və hər tərəfli bilgi verilməkdədir.

Nasir Purpirarın «On iki əsər sükut» adlı tarixi əsərinin Azərbaycanın tarix elmində fenomen bir hadisəyə çevrilməsinə inancımız tamdır.

İlahə Ucaruh

Müqəddimə

Bu gün dünyaya əyan olmuşdur ki, dövrlərin törətdikləri maneələrə baxmayaraq, «**İran**»^{*} cəmiyyəti tərəqqi və müstəqillik yolu ilə irəliləməkdədir. Məlum olur ki, azad, milli və rəsmi birlik dışında uğurlu bir gələcək mümkün və müyəssər olmayacaqdır. Bu qələm, illər boyu İran tarixinin təməli barədə zəhnində barındırdıqlarını kağız üzərinə gətirməyi öz rəsələri və missionu hesab edir.

Bu araşdırma «İran» tarixini Pars və Parslar tarixindən ibarət saymır. Bu bölgədə yaşayan qövmlərin əski həyatları «İran» milli kimliyinin əsası və başlanğıcı kimi nəzərə alınmış və bununla da milli birliyin əldə edilməsi üçün zəmin yaratmağa çalışılmışdır. (Bu, geri qalmış şahənşahlıq üsul idarəsini təsis edən istilacı Quzey qövmlərinin tarixi deyildir).

Tarixi araşdırmalardan ibarət olan bu məcmuə 4 cildə aşağıdakı ünvanlarla sona varacaq, oxucuların mütaliəsinə sunulacaqdır:

Birinci kitab: On iki əsr sükut, Həxaməşilərin (əhəmənilərin) zühuru;

İkinci kitab: Keçmişə bir körpü, İslamın zühuru;

Üçüncü kitab: Milli kimliyin biçimlənməsi uğrunda çalışmalar, Səfəvilərin zühuru;

Dördüncü kitab: Dağınıqlığın sonu, xalqın zühuru.

Sonrakı üç kitabın da tarixə baxışı, bu kitabda olduğu kimi, yaygın tarix yazarlıq metodu ilə uyuşmayan, fərqli və özünəməxsusdur.

Mənim düşüncəmə görə son iki-üç onilliklərin tədqiqatını istisna etməklə, başqalarının bizim tariximiz haqqındakı

^{*} Müəllif **İran** sözünün qeyri-tarixi və mifik bir ad olduğunu iddia edir və tərcüməçilərin də yanlış və saxta olaraq «Pers» sözünü «**İran!**» olaraq tərcümə etdiklərini söyləyir. Bu gerçəyi nəzərə alaraq biz də İran sözünü dırnaq içində verəcəyik. *Tərcüməçi.*

tədqiqatları yanlış «Aripərəstlik» inancı əsasında Həxamənşiləri başlanğıc sayma təbliğatına həsr olunmuşdur. Sayları çox olmayan öz tarixçilərimizin «İran» tarixinin təməli barədə ciddi araşdırmaları olmamışdır.

Bəzi öz «araşdırmaçı»larımız isə elə araşdırmaçılıq metodu ilə tarixə yanaşmışlar ki, Təxti-Cəmişidi dünyanın mərkəzi sayan hay-küy süfrəsinin yeminə çevrilmişlər. Bu kitabın heç bir bölümü «pan»çılıqla uğraşan kimsələrin təsəvvürlərinə arxa olmamış və ola da bilməz. Çünki «pantürkistlər», «paniranistlər», «pankürdistlər», «panərəbistlər» və digər panlar tərəqqiyə doğru bir prosesdə, milli və hətta uluslararası planda yalnız anarxiyaya səbəb olmuşlar. Səltənəttələblər (şahsevən və ya şahpərəstlər), epik duyğuları sevən milliyətçilər və Koroş^{*} (Kir) imperatorluğunun çörəyini yeyən tarixçilər bu kitabı lənətləyəcəklər. Çörəyinin kəsilməsindən, varlığının təhlükəyə girməsindən inanclarını sayqı ilə oxuyur, qövğa və hay-küy kiməsə olumlu nəticə verə bilməz. Həxamənşilərin meydana çıxışlarından öncəki bəzi mətləblər, xüsusən onların maddi əsərləri və rəvayətləri müxtəlif yerlərdə təkrar edilmişdir.

Bu arada Dr. Mehیار Xəlili və Xəşayar Bəhəriyyə cənablarına çətin bulunan qaynaqlarından istifadə etməm üçün izn verdiklərinə görə sonsuz təşəkkür edirəm, baxmayaraq ki, onlar bu kitabın hədəf və tapıntıları ilə müvafiq deyillər.

* Bir dəfə bu kitabın bölümlərindən Həxamənşilər üzərinə bir neçə kitab tərcümə və təlif etmiş məşhur bir adama söylədim. Bu adam dözə bilməyib, bir neçə adamın hüzurunda əsəbiləşərək bağırırdı: bəsdir ağa, biz bu yolla çörək yeyir, pul qazanırıq!

Dəraməd

Tarax yerdən cücərir!

Hər bitginin özünəməxsus tarixi olduğu kimi, hər iqlimin də özünəməxsus tarixi vardır. Tarixçinin «**tarix nədir**» sualına cavab verə bilməsi üçün qarşısına çıxan ən böyük əngəl və maneələr, necə deyərlər, «tarixi sənəd»lərin həddindən artıq çox olmasıdır. Ölülərin cəsədləri və onlarla birgə basdırılan əşyalar, möhürlər, sikkələr, kitabələr, əski iş və həyat ləvazimatı, xətlər, allahlar, imperatorlar və qadınları, sərdarlar, xocalar, katiblər, sənətkarlıq və digər kiçik tarix qırım-qırtıları tarixçinin baxış üfüğünü örtmüş və onun bütün çalışmalarını dəqiq kəşfinə, oxunması qeyri-mümkün olan bir kitabənin oxunuşuna, bir möhürün sahibini bulmağa və bu kimi işlərə yönəlmişdir.

Tarixi hadisələri, kəşf edilməmiş tarix örnəkləri üzərinə tətbiq etmək tarixçinin ömrünü hədəf etməklə bərabər, həm də onun yolunu azmasına səbəb olur. Uzun zamandır ki, yanlış araşdırma metodu tarixçini tarixin hissələrini toplamağa sövq etmiş və onu tarix əvəzinə arxeologiyanı öyrənməyə, qarmaqarışıq xətləri oxumağa və tarix öncəsi bütün dinlər, inanclar, əsatirlər, totemlər, ənənələr üzrə mütəxəssis olmağa məcbur etmiş, tarixi, dünyanın müxtəlif guşələrindən dəfn olunan ölülərin yatma cəhətinə görə tətbiq etmə zorunda buraxmışdır.

Tarixçinin işi ölünün kasalarını, silahlarını, atlarını saymaqdan, böyük bir hərəmsərə sarayındakı hakimin sələf və xələflərini bilməkdən və çətin dilçilik elmilə uğraşmaqdan ibarət olmuşdur.

Hər hansı bir tarixi hadisənin dəqiq gününü və saatını yadda saxlama, burunları, tacları, saqqalları, papaq və qaşların düyünlərini tətbiq etmə, sikkələrin və möhürlərin (külçələrin)

müxtəlif dövrənlər və şəxslərlə əlaqələrini və əlaqələrini qırma, bir parça saxsının əsl və nəşəbilə, yaradılışı ilə uğraşma, bütün Misir, Mayai, Yunan, Hind, Çin, Babil təqvimlərini əzbərləmə, müxtəlif torpaq suvarma sistemlərini öyrənmə, qövs, daşyonma dəzgahları kimi, çeşidli memarlıq şivələrini və böyük salonların seramik və naqqaşlıqlarını tanıma, on min il öncədən var olan musiqi alətlərinin adlarını bilmə, hər dövrün sənətini bir mütəxəssis səviyyəsində anlama, iqtisadçı olma, siyasi partiyaları tanıma, hər cür izmləri şərh etməyi başarma və digər kiçik tarix alətlərinin kəmiyyət və keyfiyyətini bilmə, sanki, tarixçinin yeganə işidir. Bu üzdən də elə seçgin tarixçilər peyda olmuşlar ki, «**tarix nədir**» sualına cavab verə bilmədiklərinə baxmayaraq, soru soranı tarix muzeylərində gəzdirib azdırmaqda ustadırlar.

«Momsen və Ranke zamanından başlayaraq, tarixçilər bütün güclərini xam malları «toplamağa» sərf etmiş və bu malları «düzəltmə» və ya «yarı düzəltmə» formasında «əməldə gerçəkləşdirmə» təlaşları onları iş bölmünə götürmüş və nəticədə cildlərlə saxta tarix məcmuələri Kembric Universiteti tərəfindən nəşr edilmişdir. Bu məcmuələr bizim toplumumuzun təşkilatçılıq qüdrətindən, fənni mahirliyindən, görmə bilgisindən və çalışqanlığından bir yadigardır və körpülər, tunellər, barajlar, gəmilər, göydələn binalar kimi heyratəmiz bir hadisədir. Bu tarix nəzəriyyələrinin yaradıcı və düzənləyiciləri Qərbin məşhur mühəndisləri arasında yer almaqdadırlar. Sənayeləşmə nizamı, tarixi düşüncə sahəsinə hücum edərək, böyük cəngavərlərə əməl meydanını açmış, heyratəmiz uğur mükafatı tədarük görmüşdür.

Bütün bunlara baxmayaraq, qərəzsiz müşahidəçinin zehninə şəkk və şübhələr baş qaldırır ki, əcəba, bu zəfər, ümumiyyətlə bir sahə üzrə mahir olmaq və bu yolla müvəffəqiyyətə inanmaq hallusinasiya və yanlış müqayisə deyilmi?»¹

¹ Arnold Toynb. Tarix araşdırmaları. I cild. S.4.

Bu, necə deyərlər «tarixi sənədlər» ən yaxşı halda belə, kiminsə və ya hansısa qrupun və şəraitin fikir və fəaliyyət sahəsini izah etməkdir. Onun dəqiq kəşfi belə, tarix sirlərinin çözülməsi anlamında deyildir, sadəcə «tarixçi»yə bir tarixi hadisəni adətən yanlış sənədlər üzrə bütün cüziyyat və incəlikləri ilə nəql etməyə şərait yaradır. Fəqət, bu müvəffəqiyyətlər məcmuəsi qətiyyənlə «tarix nədir» sualının cavabını kəşf etmək üçün yetərli deyildir. Çünki, tarixin hisəciklərini şərh etmək, tarixin özünü izah etmək anlamında deyildir. Məsələn, Hitlerin və ya Çerçilin nitqləri İkinci Dünya savaşının sənədləri sayılır, ancaq bu savaşın tarixini onların nitqlərinin məzmunu ilə eyniləşdirmək olmaz. Çünki savaş rəvayəti yalnız iki mühüm savaş faktorunu təsəvvür etməklə istər-istəməz öz-özünə etibarsızlaşır.

Bu tarixi sənədlərin etibarsızlaşması bəlli olduğu üzrə əski Misir sülalələrinə, İkiçayarası (Beynəlnəhreyn), Çin, İran, Yunan, Roma və ərəblərə qədər uzanmaqdadır. Eləcə də bu gün Yaponiyadan Kanadaya qədər; bütün dövlətlərin yetkililəri ölkələri ilə ilgili dilə gətirdikləri, kağız üstündə təcəssüm etdikləri və yaratmaq istədikləri «doğru» tarix anlayışı, Bisütun dağlarındakı Daryuşun (Daranın) kitabələri kimi etibarsız və saxtadır.

«Heç bir sənəd onun müəllifinin düşüncələrindən daha artıq bir şey ifadə edə bilməz. Müəllifin təsəvvürləri ya tarixdə olmuşdur və ya olmalıdır. Sanki, onun fikirlərini başqaları öncədən fikirləşmək istəyirmişlərcəsinə bir tablo yaradılır. Tarixçinin bu rəmzlərin üzərində çalışıb, tarix açarını kəşf etmədikcə, bunların heç birisi bir mənə və məfhum kəsb etməz»¹.

Karın bu aydın ifadəsi başqa böyük bir problemi ortaya çıxarır. Çünki tarixçinin çalışmalarının nəticəsi nə olursa olsun, onun təsəvvüründə və öncəki etibarsız sənədlərə dayanmaqdadır. Ən yaxın və açıq nümunə olaraq, Dyakanovun

¹ D.H.Kar. Tarix nədir. Tərcümə, Həsən Kamşad. S.22.

Midiya tarixi barədə təfsir və təsəvvürünü, Xoncinin isə Dyakonovun bu təsəvvürlərinə etirazını göstərmək mümkündür.

Beləcə, tarix hansısa bir tarix heyranının xüsusi rəğbətinə görə təfsir olunduğundan təsəvvürlərin, həy-küylərin silsiləvari batil olması tarixçini bugünkü dərin boşluq və burulqanda qərq etmişdir.

Bu xaosun vüsəti o zaman anarxiya həddinə çatdı ki, sosioloji fikirlərin dostluğunu isbat etmək və siyasi hədəfləri gerçəkləşdirmək üçün tarixi qaynaq olaraq dəyərləndirməyə girişdilər.

Ivanov kimi Sovet tarixçiləri tarixin, xüsusən «Şərq tarixinin», özəlliklə də «Iran tarixi»nin və daha kötüsü «çağdaş İran tarixi»nin başına bir oyun açmışlar ki, hər bir ağıllı və dərin düşüncəli oxucuda tarixçiyə qarşı bezginlik və nifrət yaranır. Onların təsəvvür etdikləri üzrə bütün dünyada on min il öncədən insanlar elə yaşamalı imişlər ki, onların marksist tarix nəzəriyyəti təsdiq olunsun və bununla da icbari iş ordularına və qanlı hesablaşma teorilərinə utanmadan «tarixi zərurət» adı versinlər.

«Başlanğıcdan böyük feodallara arxalanan Çingizxan fütuhata girişdi. Heyvanlar üçün yeni otarılacaq yerlər əldə etmək fütuhatın digər dinamiklərindən idi. Bu isə böyük heyvan sürülərinə malik olan, maldarlıqla imrari maaş edən, həyatı ehtiyacları sağlayan köçərilər üçün çox önəmli idi».¹

«Tarixi materializm» tezisində fikri təslimivvət və məğlubivvət bu böyük tədqiqatçını məcbur etmişdir ki, feodalizmi Quzeyin köçəri qəbilələrinin də həyatına tətbiq etsin. Baxmayaraq ki, müəllif həmin kitabında moğulların əkinçiliyə olan etinasızlığını isbat etməyə çalışır. **Universitetlərin qənim kəsildiyi, ali təhsilli «tarixçilərin»**

¹ Petruşevski. Moğul dönəmi İranda əkinçilik və torpaq münasibətləri (Keşavərzi və monasebate ərzi dər Irane əhdə Moğul). S.50.

təşkil etdikləri kilsə sayacağı «inkvizasiya» ortamında hansısa bir tarixçinin tarix üçün faydalı bir iş görə bilməsi gözlənilmir.

«Orban: İngilis tarixçilərinin inadkarlığı şairlərin, yazarların və alimlərin həsəd və şübhələrini əngəlləmişdir. Bu yarışda başqalarının çalışmalarından rahatsız olan ingilis tarixçi sadəcə topun arxasınca qaçmır, həm də rəqibin ayaqlarını öz zərbəsinə hədəfə alır. Nəinki, qarşı tərəfin metod və tapıntılarını şübhə altına alır, həm də onun səlahiyyəti barədə şəkk edir və çalışır ki, onun şəxsi araşdırmalarını kökündən etibarsız sayır. Bu kinin səbəbi ideoloji ünsür də ola bilər. Çünki tarix elm və hekayədən daha çox cansıxıcı xəyallardan ibarətdir.

Toynbi: Savaşdan sonrakı ingilis tarixçilər nəslə «mütəxəssis» olmağa ciddi olaraq inanırlar. Cüman edirlər ki, görürləri adi insanlara deyil, təxəssüs əhli üçün risalələr yazmaqdan ibarətdir. Eyni zamanda bu təxəssüsçülüyə ısrar etməklə insanların onlardan özgələşməsinin və uzaqlaşmasının fərqi yoxdur. Tarixçilər durumlarını şərh etdikləri insanlardan bezgin olduqlarına baxmayaraq, bu kütlədən əl də çəkə bilmirlər. Çünki batinlərində bir hissə dolaşır ki, əgər sadəcə bir-birilərinə yazsalar o zaman izahə ehtiyac qalmaz. Amma bu «mütəxəssis tarixçi» məsələsinə gələk və görək nə zamandan modaya çevrilmişdir? Hər ehtimala görə tarixçilik, tarix yazarlıq universitetlərin inhisarına keçdikdən sonra «mütəxəssis tarixçi» anlayışı modaya çevrilmişdir. Çünki son zamanlara qədər İngiltərənin ən məşhur tarixçiləri olan şəxslər bu gün naşı adlanırlar. Məsələn, Veronika Vucvud nə var ki, universitetdə tədris etmir, onun kamil tarixçi alim olmasına şübhə ilə yanaşırlar. Bunlar boş söhbətdir.»¹

Bu gün «tarix» mütəxəssis tarixçilərin, arxeoloqların, dilçilərin, sənətşünasların rəngarəng alətləri ilə

¹ Arnold Toynbi. Tarixçi və tarix, Tərcümə: Həsən Pirniya, Kamşad. S.51 və 52.

oluşdurduqları burulğanda qorxunc məchulun dərinliyinə yuvarlanmaqdadır. Onlar müşahidəçilərə heç bir qavrayış fürsəti verməyərək, yorulmadan dillərin, qövmlərin, millətlərin, mədəniyyətlərin, supermənlərin, superqadınların ixtirasına və yaradılışına qalxır və gəmilərin, arabaların, atların, oxatanların, süngüçülərin və əsgərlərin rəqəmlərini müəyyən etməklə uğraşırlar ki, bütün bunların hamısı saysız tarixi əfsanələrin nəticələridir və bütün yer kürəsində mövcud olan millətləri eyni səviyyədə tarixin bünyəsində ortaqlaşdırır. Çünki heç bir millət tarixçisiz və şərhçisiz tarixin hissələri olaraq qalmamışdır. Yetər ki, Quzey qütbün haşiyələrində bir at nalı tapsınlar, bütün o iqlimin örüşlərini at otlağı və o bölgənin əhalisini isə ta əskilərdən bənzərsiz at pərvərişçisi kimi tanıtməyə çalışacaqlar. Ancaq bu ali məqam professorların uydurduqları səfsətə və cəfəngiyyatlarla tarixin heç bir əlaqəsi yoxdur. İndiki tarixçilərin təlaşları klozeomdakı qladiatorların müxtəlif kinli və qəddarca savaşlarının səhnəsinə bənzətməkdir. Çeşidli savaş alətləri vasitəsi ilə tarix nəzəriyyələri savaşından göstəri və nümayişlər sərgiləyirlər: biri top atır, digəri süngü ilə savaşır, üçüncüsü xəncərlə, dördüncüsü qılınc ilə, beşincisi gürzlə və bu ardıcılıq davam edir. Onların təxəssüslərinin nəticəsi qarşıdakı bir cəngavəri məğlub etməkdən, yerə sərməkdən ibarətdir. Məğlub qladyator savaş alətlərindən mahirənə istifadə etmədiyi üçün yenildiyi kimi, məğlub tarixçi də **«tarix alətləri»**ndən doğru yararlanmadığı üçün başarısız olur, yenilir. Heç şübhəsiz ki, **«tarix nədirliyi»**ni **«tarixi əşya»**da aramaq, doğru yolun itirilməsinə səbəb olacaqdır. Uzun zamandır mütəxəssislər təqdirəlayiq bir vasvasılıqla **«tarix nədir»** sualına cavab bulmaq üçün, məsələn, neçə minillik bir mumiyanın yaxasından yapışb, qopmurlar. Mumiyadan cavab gəlmədiyindən, onun büküldüyü parçaların rəsmlərindən cavab gözləyirlər. Sonra da dişlərini sayır, boyunbağısını, üzüklərini incələyir və nəhayət qalıqlarını

laboratoriyaya göndərilər ki, bəlkə kimyəvi analiz nəticəsində «tarix» barəsində bir şey kəşf etsinlər.

«Orban: Ümumiyyətlə, tarix araşdırmaları bir yardımlaşma zavodu şəklinə gəlmişdir. Örnəklər və metodlar müxtəlif elmlərdən; istər «dəqiq», istərsə də «ictimai» elmlərdən alınmaqdadır. Əlbəttə, sizin giley və şikayətləriniz bu biçim tarixdəndir. Əcəba, elə bir gün görür və təsəvvür edirsinizmi ki, bu araşdırmaçılar öz siçan dəliklərindən dışarıya sürünüb, oxucu üçün bezdirici olmayan daha geniş bir baxışla dünyaya baxsınlar?

Toynbi: Tarixi, ifratcasına fənniləşdirmək, tarixçiyə çox təxribat törədici, iflic edici təsir buraxır. Hansısa bir tarixçi öz fəaliyyət meydanını genişlətmək istədiyində, qorxur ki, daha dərin incəlikləri araşdırıb, gerçəklərlə ilgili həssas baxışı olanlar biləyindən yapışıb, ona xəbərdarlıq etsinlər. Birisinə ard-arda söyləniləndə ki, bu və ya digər mövzularda səhv eləyir, istər-istəməz adamın özünə güvəni zədələnə bilər. Bu işin xoşagəlməz nəticələrindən biri də odur ki, cəmiyyətin mütəxəssislərə adətən sayqı ilə yanaşmır. Cəmiyyət elə bilir ki, bu mütəxəssislər onlara görə deyil, yalnız bir-birlərinə bir şeylər yazdıqları üzündən, onlara etina etmək lazım deyildir. Bu zaman isə xalqın sevdiyi yazarlar meydana çıxdıqda, mütəxəssislər tarixçilərin «haqlı» etiraz səsləri ucalır ki, onlar tarix üçün lazım olan gərəqli bilgilərdən yazırlar. Və davam edirlər ki, bizim qeyri-mütəxəssis və avam kütləyə deyil, öncül beyinlərə ehtiyacımız vardır. Fransızlar bu baxımdan çox yaxşıdırlar, özlərinin də zarafatla söylədikləri kimi, adi insanlar üçün yazılmış əsərlər əksər hallarda Fransanın ən yaxşı və dəyərli təhqiq və tədqiq əsəri sayılır. Lakin fransızların da bu işlərini davam etmələrinə şübhəm var. Görünür odur ki, fransızlar da almanların, amerikanların və ingilislərin yolu ilə getməyə başlamışlar»¹.

¹ Arnold Toynbi. Tarixçi və tarix, Tərcümə: Həsən Kamşad. S.68

Əcəba tarix **«tarixin hissələri»** içində gizləndirmi? Əcəba, tarix Hülaku xanın Bağdada girmə tərzilə, Roma senatında Sezarın bədəninə endirilən zərbələrin sayı ilə, Iskəndərin oynasının Təxti-Cəmişidi oda çəkədməsi ilə, Xəşayarşanın Afınaya hücumu və kəndlilərin Çindəki üsyanları ilə ilgilidirmi?

Əcəba, bunların hər birini minlərcə dəfə bəyan edib, minlərcə dəfə hər birinə çeşidli şərhlər yazmaq, tarixi tanımlayır, izah edirmi? Əcəba, tarixi, qəhrəmanlar, peyğəmbərlər, xalq kütləsi, cəngavərlər, filosoflar, kəndlilər, məscidlər, kilsələr və ya sənətkarlarını yaradır? Qətiyyənlə belə deyildir. Çünki bunların hamısı tarixdə iştirak etdikləri üçün **«tarixi»**dirlər və bütün bunların hamısı bir **«tarixi fəza»** olmadan çox asanlıqla tarix ərsəsindən dıslanıb, itib və məhv olurlar. Baxmayaraq ki, bunlar tarixçinin də işinə yararır. Çünki hər hansı bir kitabənin dəyərlili və ya dəyərsizliyini kəşf etmək üçün öncə onu oxumaq lazımdır, amma bunlar özü özlüyündə tarix deyillər və **«tarix nədir»** sualına cavab verə bilmirlər. Deməli, **«tarix»** sənədlərdən, hissələrdən və parçalardan əvvəl yaradılır.

«Tarix» pərakəndə bir pazel (yəni müxtəlif parçalarını bir-birinə uyğunlaşdıraraq bütöv bir şeyi oluşturma, məsələn, bir arabanı müxtəlif hissə və hissəciklərini bir-birinə bağlayaraq var etmək olar. Güntay.) deyildir ki, onun hissələrini arayıb quraşdırmaqla təmir edilsin. Tarix yaradılmış bir pazeldir ki, bu pazeldə hadisələr təmsali və prosesində müxtəlif hissələrə bölünür, elə bir pazel ki, insan, həyatını sürdürə bilməsi üçün öz məharətlərini və hiylələrini yaşadığı iqlimin şəraitinə uyğun təsvir etmişdir. Məsələn, kimsə söyləmişdir ki, insanın yer kürəsindəki zühurundan yazı xəttinin ixtirasına qədərki dönəmi **«tarix öncəsi»** adlandıraraq. Bu isə mənasız və dəyərsiz bir tərifdir. Çünki ən əski humindlərin, ən qədim alətlərin tapıldığı Afrika bu tərz tarix öncəsi anlayışla tərif edilə bilməz. Necə ki, müxtəlif alətlər

yaradan bəzi Afrika toplumları yazı xətləri olmadığı üçün tarix dışı buraxılmışlar. Ancaq Misiri heroqlif xəttinə görə sinemav Ari bir tarixə daxil etmişik. Doğru tərif, istehsal imkanına və səviyyəsinə çatan hər qövəm və milləti tarixə gətirmiş olur. **Bir saxsı kuzənin yaradıcısı tarixlə və həyat ehtiyacları ilə əlbəyaxadır və əgər düzəltdiyi kuzənin üzərinə bir xətt çəkir, bir təsvir həkk edirsə, bu yolla zəhnində barındırdığı məfhumla və özünəməxsus bir xətlə öz tarixi mövcudluğunu duyurmuşdur. Baxmayaraq ki, həmin xətt və məfhum bizim üçün anlaşılmazdır.** Həmin adamın tarixdə mövcudluğunu cəhalətimiz üzündən görə bilməməmiz ədalətsizlikdir.

Mənim düşüncəmə görə tarixin ən doğru izahı, tarixdən dışarıya çıxmaq, xaric olmaqdır. Bu gün bioarxeologiyada belə bir qayda yayğındır ki, ibtidai icma dövrünün həyat şərtlərini tanımaq üçün onu yenidən qurub və təcrübə edirlər. Əski metodlarla çaxmaq daşından alət düzəldirlər ta məlum olsun ki, bu iş necə və əski sənətkarın necə zərbəsilə vücuda gəlmişdir. **Tarix nədirliyini** tanıma yolu da «girişdən» daxil olmaqdır. İbtidai icma quruluşu insan qruplarının yerində duraraq, müxtəlif coğrafi şəraitlərdə tarixə girib və təbii olaraq bəlli etməliyik ki, hər bir iqlim şərtləri hansı müdiriyyət metodunu mümkün etmiş, torpaqdan bəhrələnməni və həyatın davam və inkişafını necə müyəssər və gərəqli qılmışdır. Bu, yeganə mümkün olan müdiriyyəti, idarəçilik sistemini tanımaq, o qövmin və o şəraitin tarixinin təməlini və bünyesini anlamağa imkan yaradacaqdır. Çünki ta əvvəllərdən insan müxtəlif coğrafi iqlimlərdə yaşamış və tarix müxtəlifliyi göstərmişdir ki, hər coğrafiyada insan yalnız o coğrafiyaya məxsus «tarix yaratmağa» qadirdir. Əgər bir tarix örnəyi bir coğrafiyaya tətbiq edilərsə, Tarix coğrafiyanın bətnindən doğur düşüncəsi təsdiq edilməklə bərabər mübhəm və anlaşılmaz **«tarix nədir»** sualına da cavab bulunacaqdır. Yəni hansısa bir tarix örnəyi bəlli bir coğrafiya ilə uyğunluq təşkil etməzsə, o

coğrafiya tərəfindən dəf ediləcəkdir. İstehsalı təşkilatlandıran, yeganə metod və mümkün müdiriyyəti izah edən, təbii həyatın sürdürülməsini hansısa təsəvvür edilən bir coğrafiyada şərh edən yeganə amil tarixdir. Torpaq ilkin və əsil istehsalın qaynağı və yatağı olduğu kimi, tarix də torpaqdan cücərir və hər bitki kimi, hər bir tarixin özünəməxsus coğrafiyası vardır.

Fəth edilməsi qeyri-mümkün olan coğrafiya (tarixsiz coğrafiya)

Özümüzdən belə bir sual sormalıyıq ki, nədən coğrafiyaları insan əli ilə ram edilməmiş Alyaska sakinləri, Amazonlar, Buşmenlər, Qrişmenlər, Hind yarımadası ormanlarının sakinləri, Indoneziya Azbectləri və ya digər coğrafi məkanlar tarixsizdirlər? Cavab belədir ki, bu şəraitlərdə ixtiyarların və imkanların həddini insanın iradəsi deyil, təbiət müəyyən edir. Məsələn, Skimuların tarix təqvimlərinin yalnız üç yarpağı vardır: bir gün ovsuz, bir gün az ovla və bir gün də yaxşı ovla. Bu isə bir həftə, bir il, bir əsr, on min il uzunluğunda dərin bir zamanı ehtiva etsə belə, eyni təkrarlardan ibarətdir.

Amazonda və Afrikanın böyük bir qismində vəhşi əlaqların böyüməsinin, həşəratın, mövsümi yağışların və saysız heyvanlar sürüsünün qarşısını almaq mümkün olmamışdır. Deməli, bu coğrafiyada da heç bir idarəçilik forması istehsal imkanı yarada bilməz və tarix yaranmaz. Çünki, müxtəlif səbəblərə görə təbiətin ram edilməsi mümkün olmayan, istehsal üçün proqramların mövcud olmadığı coğrafiyalarda tarixin yaranması qeyri-mümkündür. Skimular örnəyi coğrafiyanın tarixə və tərəqqiyə göstərdiyi təsir baxımından ən yaxşı nümunədir. O coğrafiyada lazımi torpaq əldə edilmədiyindən və yer buz bağladığından, Skimularda saxsı yoxdur və olmamışdır. Onlar, ancaq buz parçaları ilə ev tikməyi başarırlar. Beləliklə, insanın tarixə girə bilməsi hər zaman coğrafiyanın verdiyi imkanın və iznin miqyası ilə bağlantılı olmuşdur. **Hələ də dünyada tarixsiz insan topluluqları mövcuddur və onların hamısı kontrolu qeyri-mümkün olan coğrafiyalarda bulunmaqdadırlar.** Deməli, mübahisəsiz də bəlli olur ki, tarixin əsil dinamikliyi coğrafiyanın bəhrələnmə üçün verdiyi imkanlar və hər coğrafiyanın bu bəhrələnmə miqyasına görə ortaya qoyduğu xüsusi müdiriyyət və örgütlənmə modelidir.

İdarəçilik, təşkilatlanma modeli və tarix coğrafiyanın bətnindən və özəlliklərindən doğar. Hər coğrafiyanın və haşiyələrinin idarəçiləri hər bir iqlimin və o iqlimdə barınan qövmin tarixini o coğrafiyadan yararlanma metoduna görə təməlləndirirlər. Elə idarəçilik ki, digər bir coğrafiyada başqa cür tarix yaradan qövmin idarəçilik tərzindən tamamilə fərqlidir.

Tarazlı coğrafiya (qalxınma və ya bolluq coğrafiyası)

Bu coğrafiyada yağıntı və fəsillər nizam-intizam üzrədir. Torpaq məhsuldarlığı və mühəndisliyi ən kiçik hadisədən təsirlənir və kifayət qədər vüsətə malikdir. Ağır-ağır axan bol sulu çaylar sulama şəbəkələrini, nəqliyyat və irtibatı mümkün edir. Hərərətin miqdarı və dərəcəsi fəsillərlə uyğunluq təşkil edir. Ot-ələf və heyvanların kəmiyyəti arasında mövcud olan təbii tarazlıq məntiqi səviyyədə və kontrol olunası həddədir. Bu coğrafiyadan qalxan və ya bu coğrafiyaya girən insanın seçim təşvişi yoxdur. Uyğun təbii şərait, təbiətin hazır imkanlarından yararlanmaq üçün təşkilatlanma modellərini yaradır və münasib istehsal imkanları meydana çıxır. Intizamlı nəsil artımı, təbiətin həmahəng və düzənli olması, uzun sürən quraqlıq və şiddətli isti-soyuğun olmaması, vəhşi heyvanların təhlükəsi və təhdidi olmadığından, bu iqlimdə ibtidai toplumlar kəmiyyət olaraq sürətlə çoxalmışlar. İlk ehtiyacları asanlıqla aradan qaldırma, fərağət və rahatlıq həddini genişləndirir və ümumi asudəlik düşüncənin və mədəniyyətin dövlənməsinə, kök salmasına yardımçı olur.

Uyğun iqlimin genişliyi, daxili kəmiyyətin inkişafına və yeni toplumların girişi üçün zəmin yaradır. Bu iqlimdə məskunlaşma uğrunda evyırıxıcı, məhvedici qanlı savaşlar zəruri deyildir. Bu coğrafiyadakı ilk insan topluluqları öz ehtiyacları qədər ilə, imkanları və kəmiyyətlərinə görə bəlli məhdud bir bölgəni seçərək orada məskunlaşırlar. Sonrakı klan isə verimli ərazinin geniş olması üzündən savaşmadan, başqa bir bölgəni məntiqi bir məsafədə təyin edir. Beləcə, min illər boyunca klanların daxili kəmiyyətlərinin çoxluğu nəticəsində və köçərilərin gəlişi üzündən yeni mərkəzlər yaranır və ən münasib məkanlar və imkanlar savaşa ehtiyac olmadan seçilərək orada inkişaf prosesi başlayır. Bu genişləmənin böyük bir qismi daxili kəmiyyətin zaman-zaman artışı üzündəndir.

Hər klan müəyyən bir ərazidə öz generasionu (doğub-doğurma) miqyasınca başqa klanla təmas sərhəddinə qədər yaşam coğrafiyasını genişləndirir. Bu mərhələdə kəmiyyət və üfüqi inkişaf, keyfiyyət və şaquli inkişafa çevrilir. Beləliklə, faydalanma keyfiyyətinin yüksəlişi və istehsal alətlərinin yaxşılaşması əldə edilir. Sonunda bəlli bir coğrafi məkan, vüsətindən asılı olaraq, bir neçə gəlmiş həmsərhəd klan arasında paylaşılır və konkret bir ərazidə daxili dərin calaqlar və xarici bərişıl bağılıqlar əsasında müxtəlif əyalətlərdən oluşıan bir ölkə vücudə gəlir. Hər bir əyalət qonşularla federativ ilişki quraraq, öz iqtisadi, siyasi və kəltürəl davranışlarında müstəqil davranır və mərkəzi hökumətin strukturunda iqtisadi gücündən və cəmiyyətinin kəmiyyətindən asılı olaraq iştirak edir. Bu insan topluluğunun sərhəddini digər eyni imkan və durumda olan qonşu topluluqdan ayırd edən təbii maneələr; dağlar, geniş çaylar, dənizlər, dərələr və böyük Avropa kimi gəlmiş ölkələr vahid bir coğrafi iqlimdən bəhrələndikləri üçün vahid iqtisadi, siyasi və kəltürəl sistem içində formalaşmışlar. İlkin idarəçilik üsulu ilə hər klanın ram edilmiş savaşız coğrafi ortamda formalaşmasının və təkamülünün təməli atılmışdır. Hansısa ölkənin böyük, müstəqil əyalətlərə bölünməsi ön son bir təhlildə o ölkə coğrafiyasının ilkin klanlar arasında paylaşılması və sonra da ailələrin inkişafı anlamındadır.

Bütün Avropa aşağıdakı ilkin genişlənmiş ailələr arasında paylaşılmışdır: Duklar, Lordlar, Baronlar, Kontlar, Sinyorlar və... Bu ailələrdən bəziləri tarixin dərinliyinə uzanan öz şəcərənamələrini saraylarının saysız pillərində tapmağa qadirdilər. Beləliklə, ram edilmiş bolluq coğrafiyası sürtüşməsiz bir seçim imkanını uzun zamanlar içərisində yerlilərə və ya gəlmə köçərilərə yaratmış oldu. Bu coğrafiya nəinki güclü, köklü və zavalsız «ardıcıl aristokratiya»nın Avropada və bənzər ölkələrdə döllənməsini sağladı, həm də o iqlim mal-mülkə, var-dövlətə hörmət üsulunu, siyasi əməkdaşlığa ehtiyacı və kəltürəl bağımsızlığı ilkin idarəçilərə

diktə etdi. Bu coğrafiyada iqtisadi nailiyyətlər möhtərəmdir və iqtisadi güvənlik ümum tərəfindən qəbul edilmiş bir üsuldur. Mərkəzi hökumətdə iştirak mənasında siyasi əməkdaşlıq, hər sahə üzrə istehsal gücünün imkanına, kəmiyyət və kultür olaraq genişlənmənin miqyasına görə qanuni sayılır. Beləliklə, əhli bir coğrafiya, bolluq coğrafiyası nizam və qanunauyğunluqdan ibarət olan özünəməxsus xüsusiyyətlərini öz sakinlərinə və ilkin təşkilatlandırıcılarına diktə etmiş olur.

Sonrakı mərhələdə Avropalıların vəhşi adlandırdıqları Quzey köçəriləri qan tökmələrinə və ağır hücumlarına baxmayaraq, nəinki bu güclü və genişlənmiş məcmuələrə hakim ola bilmədilər, əksinə bu hücumlar yerli qövmlərin milli yardımlaşma və dayanışmasına səbəb oldu, güclənmə və tərəqqi prosesi daha da sürətləndi.

Slavyanların son mühacirləri Almaniyanın quzeyində və Baltik dənizinin iki tərəfində məskunlaşdılar ki, onlar əcdadlarının savaşıqan və savaşıqı olmalarına görə qürur duyurlar. Slavyanlar Avropanın Quzey Doğusunda Yuqoslaviya (GüneySlavları) ölkəsini icad etməklə açıqca duyurdular ki, Cənubi Avropanın, mühacir axınına qəbul etməyə nəinki yeni fəzası yoxdur, həm də Avropanın işğalı da qeyri-mümkündür. Yalnız, bu dövəmdədir ki, Şimal qövmləri Skandinaviyada, Şimali Avropada və Rusiyada məhəlli dövlətlərin təşkilinə məcbur oldular. Rusiya imperatorluğu təqribən 600 il öncə, Rusların Cənuba mühacirət ümidləri itirildikdən sonra təşkil edildi ki, bu da Amerikanın kəşfi ilə eyni zamana təsadüf etməkdədir.

Nataraz coğrafiya (xaos coğrafiyası)

Nataraz coğrafiyadan qalxan və ya oraya daxil olan ilkin insan qruplarını təsəvvür etmək mümkündür. Bu coğrafiyada bir-birinə qarşı gəlməyəcək insan qruplarını özündə və haşiyələrində barındıracaq geniş ovalıqlar, sakit axan çaylar, verimli torpaqlar mövcud deyildir. Bu coğrafiya müxtəlif dəfəedici amillərlə iç-içədir. Az miqdarda intizamsız yağıntılar saysız dərələrin axarında hasilsiz, verimsiz və təxribat törədən sellər olaraq, yerli sakinlərə heç bir fayda vermədən axıb gedirlər. Hər klan məhdud yeraltı sulara, bulaqlara və mövsümi yağıntılardan oluşan göllərə və gölməçələrə görə çevrələrdə mərkəzləşir. Bu coğrafiyalar böyük insan toplumlarını özündə barındıra bilmir, qəbul etmir və onun ən böyük toplaşma mərkəzi, ancaq bir «kənd» olur. Bu üzədən kəmiyyət çoxaldıqca başqa münasib bir yerləşmə məkanı bulmaq üçün mühacirət və köç başlayır. Mühacirətə səbəb olan amil sadəcə kəmiyyətin artımı, cəmiyyətin çoxalması deyildir, illər boyu davam edən quraqlıq, tarla afətləri, sel, zəlzələ, su qaynaqlarının yetərsizliyi və bu kimi şərtlər mühacirətin güclənməsinə, geniş vüsət almasına səbəb olur. Beləliklə, dağınıq klanlar, çox saylı kəndlər biçimində bütün bir iqlimə müəyyən bir coğrafiyada (xaos coğrafiyasında) səpələnmiş olur.

Kəndlər arasında mövcud olan məsafələr uyğundur və bu məsafə kiçik bir coğrafi vahidin digər kiçik bir coğrafi vahid arasındakı məsafədən ibarətdir. Bu iqlimdəki imkanlar qıtlığı uyğun yerləşim və yaşayış məkanı axtarmaq üçün sürətlə savaşı prosesini artırır və bütün birikim və toplaşma mərkəzlərində özünü qoruma, müdafiə uğrunda örgütlənmə zərurəti meydana çıxır. Coğrafiyanın münasibsizliyi, torpağın xəstəliyi, verimsizliyi və suyun azlığı mövcud məhdud imkandan yararlanmaq üçün örgütlənməni və tarazlı su paylaşımını zəruri edir. Hər yaşayış mərkəzi birimlərində hansısa bir ailənin və

toplumun ən güclü, təcrübəli, zəkali və hətta ən təcavüzkar fərdi istehsala və idarəçiliyə düzən gətirmək, qaynaqları savaşımadan və sürüşmədən paylaşmaq üçün bütün ixtiyarları ələ keçirir və kollektiv idarəçilik fərdi hökmranlığa çevrilir. Müdafiə tədarükü bu coğrafiyada məskunlaşan toplumlarda zəruri olduğu kimi, münasib yerləşim məkanından məhrum olan sərgərdan toplumlar üçün də savaş və hücum yeganə məskunlaşma vasitəsidir. Bu, davamı qeyri-mümkün olan proses bir toplumun qonşu toplumların hamısına hakim olması ilə sonuclanır və kollektiv müdafiə, ümumi qaynaqların bölüşdürülməsi üçün təşkilatlanma zərurəti bir qəbilənin və qövmin bütün güclərinin mərkəzləşməsini sağlar. Beləliklə, bir ailənin güclü bir üzvü ardıcıl savaşlar içərisində gəlişərək öncə bir klanın, sonra bir qəbilənin və nəhayət bir qövmin başçılığına qədər yüksəldir. Sonrakı mərhələdə tam güvənlik aray an fərdi hökmranlıq əvvəlcə qonşu qövmərlə, sonra da digər bölgə sakinləri ilə savaşlara girişir. Savaş coğrafiyasının psixologiyasını daşıyan hökmran fərdin başında belə bir düşüncə dolaşır ki, dünyanın harasında olursa olsun, ona təslim olmayan insan topluluqları onun hökmranlığı üçün potensial təhdid və təhlükədir və bu təhlükə bir an öncə dəf edilməlidir. Bu üzdəndir ki, Koroşu (Kiri) massagetlər və Kəmbuciyəni Misirlilər arasında, Daryuşu Hindistan yolunda və Xəşayarşanı Yunanda görürük. Beləcə də **despotizm** doğulur.*

* Bu kitabın sonrakı mövzularını nəzərə alaraq, ola bilər təsəvvür etsinlər ki, Həxamənişlərin İranı istila etmələri tarixin coğrafi təhlil məntiqi ilə örtüşməkdədir. Ancaq diqqət edin ki, Həxamənişlər tarixin məhəlli keçid şivəsi olan və qalxındıqları bölgənin, hətta İran coğrafiyasının bir çox ərazilərinin xüsusiyyəti kimi sayılan **despotizmi** bütün İranda, Hindistanda, Beynəlməhrində, Mərkəzi Asiyada, Misirdə, kiçik Asiyada və Yunanıstanda yaygınlaşdırdılar. Bu tarixi çirkəbə bulaşma 1200 il davam etdiyi üçün İran və Orta Doğu tarixində qalargı hala gəlmişdir. Bu ehkamlardan qurtarmaq üçün Xəzəryanı bölgə insanların, xüsusən

«Mən dünya padşahı Kroş, böyük şah, güclü şah, Babil şahı, Şumer və Akkad şahı, dünyanın dörd tərəfinin şahı, Kəmbuciyə oğlu, böyük şah, Ənşan şahı, Koroş nəvəsi, böyük şah, Ənşan şahı, Çişpiş nəbirəsi (nəvəsinin oğlu), böyük şah, Ənşan şahı»¹.

«Daryuş şah söylər: Mənə tabe olan ölkələr bunlardır, Əhuraməzdanın iradəsi üzərinə mən onların şahı oldum: Pars, Elam, Babil, Asur, Ərəb, Misir, Dərya əhli, Sard, Yunan, Midiya, Ermənistan, Kəpədikiyə, Part, Zərəng, Herat, Xarəzm, Baxtər, Soğd, Gəndar, Sek, Sətquş, Roxəc, Mək, toplam 23 ölkə»².

«Böyük Allahdır Əhuraməzda ki, Allahların ən böyüyü odur ki, yeri yaratdı, göyü yartadı, kütləni yaratdı və kütlə üçün şadlıq yaratdı, Xəşayarşanı şah etdi, bütün şahların yeganə şahı, bütün hökmdarların yeganə hökmdarı, Mən Xəşayarşayam. Böyük şah, şahlar şahı, bir çox millətləri olan ölkələrin şahı, böyük və ucsuz-bucaqsız ərazilərin şahı, Daryuş oğlu Həxamənşi şahı»³.

Bu, təcavüzün sonunun təsviri və işğalçının güvənlik hiss etdiyi andır. Nataraz coğrafiya öz iqliminə məxsus idarəçiliyə

əhli və ram edilmiş coğrafiyaya sahib olan Azərbaycanın, Kürdüstanın və Xuzistanın təlaşlarına rəğmən, Həxamənşilərdən sonra da gələn Əşkanilər (Arşaklar), Sasanilər, Ərəblər, Səlcuq türkləri, Monqollar, Qacarlar kimi savaş coğrafiyasından qalxan əcnəbi köçərilərin ixtilasına uğramalar davam etmişdir. Bu milli islahatlar hələ müyəssər olmamışdır və müəllif ümidvardır ki, yaxın gələcəkdə Həxamənşilərin gəlişi işlə durdurulan, dondurulan təbii tarixin araşdırılması mümkün olacaqdır. Bu kitabın yazılışında da məqsəd gerçək iranlıların, bu ölkənin əsil sakinlərinin düşüncəsində hazırlıq icad etməkdir. Elə sakinlər ki, onların müqavimət və iradələri hesabına bütün tarixi əngəllərə baxmayaraq, öz kimlik və milli kultürümüzü saxlaya bilmişik.

¹Böyük Koroşun fərmanı, Əbdülməcid Ərfəi. S.17.

²Bisütündəki Daryuş kitabəsinin birinci sütununun 6-cı bəndi.

³Əlvənd dağı ətəklərində Xəşayarşa kitabəsinin 1 və 2 bəndləri.

görə daimi savaşları ehtiva edən metoddan başqa bir şey diktə edə bilməz. Despotist Sultan məğlub millətlərə qarşı yürütdüyü hədə-qorxu siyasətini, iqtisadi imkanları tamamilən öz inhisarında buluşdurmaqla tətbiq edir. Fəth edilmiş coğrafiyaların hər şeyi; ziyarət yerləri, öyrüşlər, savaş atları, naxırlar və sürülər, bağlar, gözəl qadınlar və axar çaylar heç bir məhdudiyyət olmadan sultanın inhisarında olur. Sultan onlar üzərinə olan öz iqtidarını zor və qılınc gücünə qazanmışdır. Sultan bütün imkanları ələ keçirdikdən sonra bir hissəsini xidmətçiləri və sultanın iqtidarına yardımçı olanlar arasında bölüşdürür və ümumi istehsal metodu müvəqqəti «**toyul**»^{*} istehsal modelinə çevrilir.

«Daryuş şah söylər: Bu ölkələrdə mənə vəfalı olanları yaxşı mükafatlandırdım, təltif etdim, vəfasızlıq edənləri isə ağır cəzalandırdım»¹.

Nataraz coğrafiyanın despotist sultanını ilahi inayət və bəxşiş kimi saydığı nə varsa, qalxınma və bolluq coğrafiyasında vəhşilik və barbarlik kimi anlaşılmaktadır.

«Yunanıstanda insanlar belə bir icazə, imkan və azadlığa sahibdirlər ki, öz istedad və imkanlarına görə təfəkkür və siyasət meydanında cövlan etsinlər. Ancaq Həxamənşi şahənşahları dönəmində onların çevrəsində var olan barmaq sayı adamların bu işlərlə uğraşmaları bəllidir. Yunanlarca Midiya kimi tanınan Parslar vəhşi sayılırdılar. Yunanlar qeydsiz-şərtsiz mütləq şahənşah hegemonluğu altında idarə olunanlarda qorxunc istibdada və kor-koranə itaətə şahid olurdular»².

Beləliklə, verimsizlik coğrafiyasında iqtisadi qorunma və güvən səltənətin sayəsində mümkündür. Bu idarəçilikdə

^{*} **Toyul** Türkcə bir sözdür və şah tərəfindən xidmətçilərinə verilən su, torpaq və mal-mülk anlamındadır - Tərcüməçi

¹ Bisütündakı Daryuş kitabəsinin birinci sütununun 8-ci bəndi.

² Herman Bengiston. Yunanlar və pArslar. Tərcümə edəni: Dr. Teymur Qadiri. S.17 və 18.

inkişafa mane olan ən böyük afət, hər ehtimala görə etiraz imkanları əldə edilməsin deyə, aristokratiyanın inkişafının qarşısının alınması və ümumi məhv edilməsi idi. Verimlilik coğrafiyasının aristokratiyası öz sələflərini bilmək və saymaqla qürur duyurlar. Verimsizlik coğrafiyasında isə «ardıcıl aristokratiya» bulunmaz və sərmayə birikimi vücuda gəlməz. Bu coğrafiyanın aristokratiyası ən çox bir sultanın və istisna hallarda bir sülalənin sultanları dönəmində müqavimət göstərə bilər. Yeni sultan və ya sülalə öncəki aristokratiyanı məhv edib, var-dövlətini bərpad edir. Sultanın və ya bir sülalənin iqtidarları müddətində mövcud edilən aristokratiya sadəcə mal-mülkünü, sərmayəsini xətərdə, təhlükədə görmür, həm də canının və ailəsinin məhv olacağı, hədəf gedəcəyi, bərpad ediləcəyi əndişəsini daşıyır. Yaxın tarix örnəklərində Səfəviyyə aristokratiyasını Əfşar, Əfşar əşrafiyyətini Zəndiyyə, Zəndiyyə əşrafiyyətini Qacar, Qacar əşrafiyyətini Pəhləvi və Pəhləvi aristokratiyasını indiki İslam Cümhuriyyəti məhv etmişdir. İslam Cümhuriyyəti dönəmində vücuda gələn aristokratiya tam yenidir və keçmişlərlə heç bir bağlantısı yoxdur. Bu biçim yönəltmələrdə sərmayə toplamaq qeyri-mümkündür. Kəndxudadan sultana qədər Aristokrasi hiyerarxiyası inhisarda olduğu üçün bu coğrafiyalarda milli aristokratiya olmuşdur. İstehsal məhsulları istehsala dönmür, istehsala yardımçı olmur və gizlin xəzinə kimi, mərkəzi sistemlə savaşımaq üçün saxlanılır, gizlədilir. Milli inkişaf durdurulur və sərmayə olmadığı üçün istehsal heç bir dövəndə gündəlik ehtiyaclar səviyyəsini aşma bilmir. Bu iqlim və yonətimdə aristokratiyanın olmaması və ya gizlin olması səbəbilə çox ağır olan ümumi və saray xərcləri ən kiçik istehsal vahidlərinin və ya çağdaş anlamda söylərsək, yoxsul xalq kütlələrinin üzərinə düşür ki, bu da ümumi yoxsulluğa və inkişafın tam durdurulmasına səbəb olur. Despotist siyasət mütləq diktatorluq və iqtisadi despotizm şərtlərinə tətbiq edilərək, müvafıqlərin nisbi təslimiyyət və itaətləri bərqərar edilərkən, bütün müxaliflər isə

məhv edilirlər. Bu siyasət qalxınma və bolluq coğrafiyasındakı federalizm siyasətinin tam əksidir. Nataraz coğrafiyada olunan siyasi örgütlənmədə heç bir məğlub millətin milli və yerli hüquqlarına sayqı göstərilməz. Sultan «fəth edilən məmləkətlərlə» ilgili «itaət edənlər» və ya «üsyən edənlər» qavramları dışında başqa heç bir anlam tanımamaqdadır.

Vahələr* coğrafiyası (durğunluq coğrafiyası)

Bu iqlimdə torpaqdan təbii yararlanma yalnız coğrafiyanın bağrındakı kiçik **lək****lərdən faydalanmaqla mümkündür. Bir su quyusu, kiçik bir göl və zəif mövsümi bir bulaq bir neçə keçinin, atın, dəvənin və insanın qidalana biləcəyi ağaclıq və alaqılığı bir və ya neçə ailənin vətəninə çevirir. Hər bir coğrafi ləkin məsafəsi digər ləklərdən o qədər hündür, uzaq və keçilməzdir ki, hətta onların bir-birilərilə savaş və ya həyatı davam etdirmək üçün çarə arama və birləşmə istəkləri gerçəkləşə bilmir. Dış savaşların qeyri-mümkün olması üzündən, həssas vahə idarəçiliyi, sakinlərini və qonşularını iç savaşlara zorlayır ki, cari kültür düşüncəsizcəsinə onu «təəssüb» olaraq adlandırmaqdadır.

Bu təbii və vəhşi bəqaya (diri qalmağa) bənzəyən «təəssüb» çalışır ki, adam başı istehlak coğrafiyanın imkanından artıq olmasın. İmkanları genişləndirməyə, gələcəkdə qadir olmayan bu coğrafiyanın yönətimini yeni nəsilə həyatın davam etmə şəraitini icad etmək üçün nəyin bahasına olursa olsun, vahənin qanunlarına və şərtlərinə uymayanları vahədən dışlayır. Vahələrdə mövcud olan həyat qanunlarındakı ənənələri qorumaq üçün qan tökmək vəhşilik deyildir. Bu qəddarlıq sadəcə torpaqdan faydalanan toplum kəmiyyətinin ahəngdarlığını coğrafi təbiətin azacıq səxavətilə bərqərar etmək üçündür. Vahələr coğrafiyasında tərcih və seçim adətən qanlı olur. Uzun ömürlü olmaq, vahənin

* Vahə – səhradakı kiçik yerləşim məkanı, geniş bir səhrada bir azacıq su və bitki imkanı olan bir parça torpaq – Tərcüməçi.

** Bu söz əsil qaynaqda, farsçada ləke olaraq tələffüz olunur. Ərdəbil dialektində isə lək olaraq söylənilir və geniş bir ərazidə nisbətən verimli olan sahələrə söylənilir. Tərcümədə Ərdəbil dialektindəki tələffüz uyğun görüldü – Tərcüməçi.

dözülməz şərtlərinə mütləq uyum sağlamaq və həmahəng olmaq, onun ağır şəraitinə tabe olmaqdan bir nişanədir. Belə uzun ömürlü adam vahənin ağsaqqal sərkərdəsi olmağa haqq qazanır. Bu coğrafiyada dayanışma və fikirdaşlıq imkanı yaradan kollektiv ideologiyalar vücuda gəlməz və hər bir vahə üzvü ətraf canlı və ya cansız ünsürlər arasından bir totemi; aydan və günəşdən başlamış daşa, bitkiyə, ağaca və heyvanlara qədər, bir nəyisə pərəstiş etmək üçün özünə inanc və güc qaynağı kimi seçmiş olur. Vahələr coğrafiyasında digər toqquşma formalarından biri də ardıcıl rastlantılarda keçiş imkanları ilə bağlantılıdır, yəni digər iqlim imkanlarının keçışı zamanı ortaya çıxır. Vahənin sakini məsafənin uzaq və çox çətin olduğuna görə savaşı qonşu ölkələrə doğru çəkməyə nail olmur və başqa bir coğrafiyadan gəlib keçəcək bir imkanı gözləmək zorunda qalır ki, öz uğursuzluq və məhdudiyyətlərini ona hücum etməklə bərtərəf etsin. Bütün bu şivələr vahənin coğrafi şəraitində mümkün yönəldə həyatın davamı üçün ağıllıca bir yönətimin başarisından qaynaqlanır. Bu yaşam tərzini digər coğrafiya sakinlərinin nəzərində qabalıq və vəhşilik kimi görünməkdədir. Vahələr coğrafiyasından uzaqlaşdıqca bu qaba davranışlar və vəhşiliklər zəruriliklərini itirirlər. Tarix hissələri bu çərçivədə tarixi məna qazanır və sadəcə tarixi bir hadisə olmaqdan çıxır və daha artıq bir mahiyyət kəsb edir. Sezarı Roma senatında və Birinci Çarlzı İngilis nümayəndələr məclisində öldürmək, ram edilmiş bolluq coğrafiyasında diktatorluğu sevən yöneticilərə qarşı bir reaksiya cavabıdır.

Coğrafi şəraitin içindən qaynaqlanan, peyda olan tarix örnəklərinin doğruluğunu sınamaq coğrafi sinifləndirmə yolu ilə təsbit edilə bilər. **Üç müxtəlif coğrafiyanın bulunduğu Hindistanda üç tarixi proses müşahidə edilməkdədir.** Təqribən 20 milyon tarixsiz hindistanlılar o ölkənin bakirə ormanlarının dərinliklərində rəsmi Hindistan tarixi ilə heç bir ilişki və bağlantıları olmadan yaşamaqdadırlar. Ancaq Hindistanın şərq sahillərində və mərkəzində verimli coğrafiya

ən yüksək iqtisadi inkişafı və demokrasiya öz bətnində barındırdığı insanlar üçün sağlamışdır və yarı verimli coğrafiyadan oluşan şimal nahiyyələrində isə dağlıq qəbilələrində despotist hakimin hökmlərinə ibarət edilir. Rusiya 1917-ci ildən öncə geniş vüsətli 4 türlü coğrafiyası ilə 4 tarixi örnək sərgiləmişdi. Bu girişdə ən açıq örnək çeşidli dinlərin hökmlərinin və tövsiyələrinin coğrafi ixtilafıya görə səciyyələnməsidir. Üç ülələzm və kitab sahibi peyğəmbərlərin tövhid dinləri Orta Doğudan və eyni coğrafi məkandan qalxınmasına rəğmən, onların sonrakı yaygınlaşma məkənləri (təkid və tövsiyələrindən asılı olaraq) tarixin coğrafi qanunlarına tabe olması məntiqi ilə gerçəkləşmişdir. Belə ki, Fələstin torpaqlarından qalxan Hz. İsanın fikirləri onun qalxındığı məkanda deyil, qalxınma və bolluq coğrafiyasında qəbul edilmişdir. Çünki **bolluq coğrafiyasının sükunətə, təslimə və barışa tövsiyə edən fikir və hökmlərə ehtiyacı vardır. Bu hökmlər və fikirlər tarixin təbii inkişafı və coğrafi imkanları ilə uyum içərisində olmalıdır.**

«Göz yerinə döz, diş yerinə diş» söyləndiyini eşitdiniz. Fəqət mən sizə deyirəm: kötüyə qarşı çıxma; sənin sağ yanağına kim vursa, ona digər yanağını çevir. Və əgər biri səninlə məhkəməyə gedib sənin köynəyini almaq istərsə, ona əbanı da ver. Və kim səni bir mil getməyə zorlarsa onunla iki mil get. Səndən diləyəne ver, səndən ödünc istəyəndən üz çevirmə. «Sən qonşunu sevəcək və düşməninə nifrət edəcəksən» deyildiyini eşitdiniz. Fəqət, mən sizə deyirəm: düşmənlərinizi sevin və sizə əziyyət verənlər üçün dua edin ki, siz göylərdə olan atanızın oğulları olasınız, artıq nə etmiş olursunuz? Büt-pərəstlər də elə etməirlərmi? Bundan dolayı, səmavi atanız kamil olduğu kimi, siz də kamil olun».¹

«Tanrı qarşısında bərabərlik» bayrağını yüksəldən və qəbiləvi, qan və despotist imtiyazları qeyri-məqbul sayan İslam, ictimai ədalətin bərqərar olunması üçün təmənnəsiz

¹ Tövrət. Əhdi-Cədid. Məttə, Dağ başında moizə, 5:38-48.

mübarizəni və fədakarənə cihadı tövsiyə edirdi. İslam üstünlük və imtiyazı soy, qan və sülaləyə deyil, təfəkkür və təqveya verirdi. Nataraz və vahələr coğrafiyasında bu tövsiyə və fərmanlara ciddi ehtiyac olduğundan, İslam sürətlə hər iki tərəfdən Mərkəzi Asiyaya və bütün Afrikanın şimalına qədər yaygınlaşdı. Ancaq bu yaygınlaşmanın sürəti bolluq coğrafiyasının astanasında azalır, Fransanın və Hindistanın sərhədlərində dayandırılır. Çünki bolluq coğrafiyasında mal-mülkün qana, soya və xanidan bağlarına olan üstünlüyü İslamiyyətdən öncədə mövcud idi.

Savaş coğrafiyasında dözümlü və təmkinə tövsiyə etmək bu coğrafiyadakı həyatın ümumi əhkamlarına ziddir. Bu coğrafiyanın insanları üçün Hz. İsanın dağ başındakı moizələri qətiyyənlə bəyənilir deyilir. Bu üzdən bu moizələr Avropada dərk və qəbul edilir. Ancaq həmin əhkamlar despotist hakimlər tərəfindən bərbad edilmiş varlıqlarını əldə etmək üçün üsyana iznli, etiraza və inqilaba mükəlləf olan Əfqanıstan dağlarının ətəklərində yaşayan qəbilələr və bu kimi coğrafiyalar üçün keçərlidir.

«Zülmkarları və yandaşlarını və bir olan Allahın yerində, sandıqları rəhbərlərini bir yerdə toplayın²². Hamısını öldürüb cəhənnəmə vasil edin.²³Qoy bilsinlər ki, öz əməllərinə cavabdeh olurlar²⁴ (Qurani-Kərim, Səffat 22, 23, 24).

Cahanşümlü bir din olmayan, sadəcə 12 Yəhudi qəbiləsinə xas olan yəhudiyyə, yalnız qəbilənin birgə yaşama istəklərindən üstün olmayan qanunlarla uyum içərisindədir. Bu dinin hədəfi, ancaq 12 Yəhudi qəbiləsini bir araya gətirmək və onların arasında birlik və bərabərlik sağlamaqdır. İsrail oğullarını maddi-mənəvi olaraq qurtarma düşüncəsini daşıyan Yəhudiyyə, qəbiləçilikdən və qəbilə istəklərindən daima uzaqlaşan bir dünyada Yəhudilər üçün bir təhlükə yalnızlaşma, özgəçilik və qorxu ortaya qoymuşdur. Tövratın cəvəhlə belə, bağdaşmayan siyonizm, Yəhudiləri militarizə etmə tələşində İsrail oğulları «məzlum»iyyətini bəhanə edərək, uzaq vədəli

işğalçı hədəflərini təqib etməkdədir. Bu da indiki İsraili sadəcə qorxunc deyil, həm də qəribə, tanınmaz və sinemav Ari göstərməkdədir.

«Sebet gününü təqdir etmək üçün onu xatirində saxla. Altı gün işləyəcəksən və bütün işlərini yapacaqsan. Fəqət yeddinci gün Allahın rəbbə Sebtidir. Sən və oğlun və qızın, kələn və kənizin və heyvanların və qapılarında olan qəribin, heç bir iş yapmayacaqsan. Çünki Rəbb göyləri, yeri, dənizi və onlarda olan bütün şeyləri altı gündə yaratdı və yeddinci gündə istirahət etdi; bunun üçün Rəbb Sebet gününü mübarək qıldı və onu təqdis etdi. Atana və anana hörmət et, ta ki, Allahın, Rəbbin sənə verməkdə olduğu torpaqda ömrün uzun olsun. Qətl etməyəcəksən. Zina etməyəcəksən. Oğurluq etməyəcəksən. Qonşuna qarşı yalan şəhadət verməyəcəksən. Qonşunun evinə tamah etməyəcəksən, qonşunun qarisinə, yaxud kələsinə, yaxud cariyəsinə, yaxud öküzünə, yaxud eşşəyinə, yaxud qonşunun heç bir şeyinə göz dikməyəcəksən».¹

Üç səmavi kitabın əmrləri barədə elmi olaraq düşünmək, düşüncə adamını rahatca bu nəticəyə gətirir ki, haqqın ədalətin bərqərarı, «təfəkkür və elm»in önəmsənməsi uğrundakı Quran-i Kərimin israrlı təkidi və üzərində durduğu «ictimai mübarizə» (ki, Tövrat və Incildə bunlara heç işarə belə olunmur) necə də insanları doğru yola hidayət etmiş və həm də Həzrəti Məhəmmədi «Xatəmül Ənbiya» adlandırmağa əsas vermişdir.

Ancaq bu giriş hələ açıq qalır. Bu giriş İranın uzun və əski tarixi üzərinə yazılmış qısa həcmli bu kitabın anlaşılması üçün ip ucları verməkdə, yardımçı olmaqdadır. Bu giriş sonrakı kitablarda təfsilatı ilə açıqlanacaqdır.*

¹ Əhdi-Ətiq. Çıxış, 20: 8-17.

* Sanki ilahi dinləri, xüsusən İslamiyyəti kamil dərk etmənin əhəmiyyəti insanları mağaralardan planetlərə yüksəltmə baxımından yalnız iki kultürel mənsubiyyət tərəflərində müyəssər olmuşdur: ya təslim, inanc və kamil iman tərəfində, ya da həтта inancesizliqdan

başlayan təəmmüq (uzaqgörənlik, maraq və diqqət) və təfəhhüs (tədqiq və təhqiq) tərəfində.

Ön söz

Təqribən 6000 il öncə uzunluğu 5000 və eni isə 2000 km olan bir düzbucaqda və iki diaqonalın kəsişdiyi nöqtə sayılan əski Beynəlnəhrində (İkiçayarsında), Bağdad və çevrəsində bəşər mədəniyyəti doğdu. Bu düzbucaqda üç böyük səmavi dinlərin peyğəmbərləri zühur etmişlər. Həm də ilk təmsilləri, təsvirləri, heykəltaraşlığı və yer tanrılarının məbədlərini yaratmış, ilk «qanun» sətirlərini ilkin xətlərlə yazmış, ilkin istehsal şivələrini təşkilatlandırmış, ilk şəhərləri qurmuş, ilk müharibələri başlatmış. İlk gəmiləri dənizə salmış və ilkin insanı sənət və kultür məşəlini şölələndirmişlər. Bu düzbucağın mərkəz şərqində yerləşən və indiki «İran»da bulunan qövmlər və millətlər Həxamənşilərin qalxındığı dönmə qədər və İslamın zühurundan sonra başlayan bir dönmədə insan gücünün tənzimlənməsində və iqtisadi hədəflər yönündə mərkəzləşməsində böyük rol ifa etmişlər. Orta Şərqdə əski mədəniyyətin genişliyi və yaygınlığı adi inanc həddindən daha irəlilərə getməkdədir.

«Urok» kitabələri 5500 il öncə vergilərin toplanmasından danışır. 4500 il bundan əvvəlləri xatırladan bir sənəd əldə edilmişdir ki, vergilərin ağırlıq və çoxluğundan və toplumun hökmdarı dəyişmək üçün başlatdığı inqilabdan söz açmaqdadır.

4100 il bundan öncəni xatırladan başqa bir daş lövhəsi «Ur» şəhərindəki ictimai bərabərlikdən və cəza hüququndan söhbət açmışdır.

Babil lövhəsi Telhermel 4000 il öncə əşyaların qiymətinə və əmanətə xəyanət mövzusuna diqqəti yönəltmişdir. Nəhayət, 3800 il əvvəl yazılmış Həmurabinin daş lövhəsinə rastlanırıq ki, orada ehtikara, qiymətlərin artmasına, kürtəja (uşaq saldırma), nəqliyyat vasitələrinin toqquşmasına və xəstə ilə təbiət əlişkilərinə işarə edilmişdir.*

* Aşağıdakı Həmurabinin qanunundan oluşan iki maddə, qanun yazarının təfəkküründəki vüsət, zəriflik və bərabərliyi 3800 il

Bütün bunlar geniş ictimai, iqtisadi, siyasi ilişki və əlaqələri olan çox əski zamanlardakı insan topluluqlarından xəbər verir ki, bu ilişkilər var edilərkən, sanki, o topluluqlar bugünkü məsələlərlə üzbəüzmüşlərcəsinə bir durum təsbit edilməkdədir. Bu düzbucaqda indiyə qədər Misir mədəniyyəti, Aralıq dənizinin şərq və cənub sahilləri mədəniyyəti, Yəhudi mədəniyyəti, Şumer, Asur, Babil, Lidiya, Urartu, Midiya, Elam, Şuş, Elpi, Silk, Loristan, Marlik, Mardin, Hirkani, Saka, Sistan, Herat və nəhayət Send dərələrinin mədəniyyətləri təsbit edilmişdir. Bu mədəniyyətlərin ən yenisi sayılan Midiya mədəniyyəti ən azı 700 il Həxamənşilərdən öncəyə dayanmaqdadır. Bir çox Şərq və Şimali İran mədəniyyətlərinin qədimliyi barədə ya bilgilərimiz azdır, ya da ümumiyyətlə tam xəbərsizik.

«Təpənin üstündə qazılan 53 pərakəndə qəbirlərdən bir çox dəyərli və nəfis əşyalar əldə edilmişdir ki, ölürlə birgə dəfn edilibmişlər. Bu əsərlər o dövrdə çoxlu var-dövlətin göstəricisi olmaqla birlikdə, bu əsərlərin sənət baxımından keyfiyyətləri o dövrlərdə sənət və sənətkarlıq məktəbinin var olmasına əsaslı dəlildi. Bunların qədimliyi 3000 il bundan öncəyə, yəni miladdan öncə minilliyin sonlarına qədər uzanmaqdadır».¹

Həxamənşilərdən öncəki İran mədəniyyəti barədə ip ucları verən Marlik tapıntılarıdır ki, o barədə dəqiq

öncədən əyan etməkdədir ki, bugünkü miqyasla da modern bir düşüncə olaraq görünməkdədir.

«131-ci maddə: Qadın ər evinə girdikdən sonra, ər-arvad borclanarsa, bu borcluluqda bağlı ikisi də məsuliyyət daşımaqdadırlar...

152-ci maddə: Əgər bir qadın zina yaparkən suçüstü yaxalanmadan əri tərəfindən töhmətə məruz qalarsa, o qadın Allah qarşısında and içərək evinə dönə bilər.

¹ İzzətullah Nigəhban. Marliyin filiz qabları (Zorufe felezziye marlik). S.14.

informasiyalar əldə edilmişdir. Bu, Həsənlu, Silk və Sistandakı təsadüfi tapıntılarla bir yerdə göstərir ki, əski İranın hər hansı tanınmış bir mərkəzində yeri külüngləyəcək olsaq, bu yerlərdə yaşamış əski qövmələrin Həxamənşilərdən öncəki heyrətamiz parlaq mədəniyyətləri ilə rastlanacağıq.*

İran tarixini tanımaqla ilgili mövcud olan bugünkü çətinlik onun dərin təməllərini tanımamağımızdan qaynaqlanmaqdadır. Hər qövmün əlifba kəşf edib, xətlə tanış olması o qövmün tarixə girməsi anlamındadır kimi, yaygın bir nəzəriyyə qəbul edilsə belə, yenə də mədəniyyətin Həxamənşilərdən çox-çox əvvəllər başlanması isbat

* Dünya arxeologiyası bu kitabın sonrakı səhifələrində izah ediləcək səbəblərə görə, Həxamənşilərdən öncəki əski Orta Doğu mədəniyyətinin torpaq altında qalması, kəşf edilməməsi yönündə istəklidirlər və əski İran mədəniyyətini Şahnamə əfsanələri ilə məhdudlaşdırma təlaşındadırlar. Bu bölgələrin müxtəlif yerlərində əldə edilən gözqamaşdırıcı bulunğular, dünya arxeologiyasının qətiyyəən axtarış marağına səbəb olmamış, tərsinə, bu axtarışların durdurulması və dondurulması istənilmişdir! Dünya arxeologiyasının sərmayəsi və bilgi inhisarı Həmədanda, Pasarqadda, Təxti-Cəməşiddə və Şuşdakı müntəzəm və ardı kəsilməyən axtarışlarla İran mədəniyyətinin Həxamənşi imperatorluğunun quruluş ilə eyni zamanda başlanmasının isbat etməyə etina göstərmişdir. **Tehran universitetinin arxeoloji bölümü Marlik təpələrində axtarış apararkən, heyrətamiz və gözqamaşdıran Həxamənşilər öncəsi mədəniyyət örnəkləri olan əşyalar və əsərlər kəşf etdilər. Ancaq, siyasi iradə bu sirlərin ifşa edilməsini yasaq etmiş, qazıntı və axtarış durdurulmuşdur.**

Bu kitab sirr pərdələrini aralamağa təlaş edirkən, həmin siyasəti də ifşa etməyə çalışır.

İzzətullah Nigəhbanın «Zorufe felezziye marlik» (Marlik filiz qabları) adlı kitabının 11 və 18-ci səhifələrindəki izahı da bizim işarə etdiyimiz məsələnin təsdiqi üçün aydın dəlildir: «Rudbardakı Rəhmətabadı, Şimali dağ ətəklərini və Əlborz sıra dağlarının yüksəkliklərini araşdırma məkanları kimi seçməmizin iki səbəbi vardır: birinci dəlil odur ki, təhqiq araşdırmalar yapılmamışdır.

edilməkdədir. Çünki Həxamənşilərdən öncə mövcud olan qövmlərin əlifbaları və yazıları olmuşdur. Bizim İranla ilgili anlayışımız, yalnız indiki coğrafiyanın və onun yaxın və bitişik çevrəsində yaşayan millətləri ehtiva etməkdədir. Elə bir anlayış ki, F.Şpigelin dediyinə görə Send və Dəclə çayları arasını içinə almaqdadır.

Bartoldun dediyinə görə isə İran anlayışı Baktriya, Xorasan, Tus, Herat, Sistan və Bəluçistan, Kirman, Mokran, Fars, İsfahan, Kaşan, Qum, Qorqan, Rey, Gilan, Mazandaran, Azərbaycan, Ermənistan, Həmədan, Loristan və Xuzistanı ehtiva etməkdədir.

Lui Vadanberg öz bənzərsiz «Əski İran Arxeologiyası» adlı əsərinin 134-cü səhifəsində yazır: «İran mədəniyyətinin müxtəlif dövrlərini nəzərə alarsaq, bu diyarın tarix öncəsi mədəniyyətinin əhəmiyyətini barədə yalnız heyrat etmək olar».

Dəfn olunmuş, məchulata qarışmış qaynaqların müqabilində heçə bərabər olan indiki tapıntılar Həxamənşilərdən öncəki əski İranda müxtəlif və gəlmiş mədəniyyət mərkəzlərinin var oluşuna əşyai-dəlildir.

Bu tapıntılar elə mərkəzlərdədirlər ki, təqribən onların tamamında iqtisadi inkişaf və bənzərsiz əski İran sənət hövzələrinin vüsəti elə qövmlərin məskunlaşmasından danışırırlar ki, bu qövmlər özlərinə məxsus dilləri, xətləri, şəhərsalma, memarlıq, idarəçilik, suvarma sistemləri və özlərinə xas kulturləri, sənətləri və məzhəbləri ilə əski dünya mədəniyyətinin oluşumunda təsirli, məşhur və öncül olmuşlar.

«Doğrucasına etiraf etmək gərəkir ki, İran filiz emal edilən ilk məkan olmuşdur. Çünki Beynəlnəhrin, Misir və Send çayı dərələrinin tərsinə olaraq İran filiz mədənləri baxımından çox zəngin olmuşdur. Bilindiği üzrə tarix boyu qızıl, gümüş, qurğuşun, mis, dəmir, qırmızı qurğuşun və zərnix «İran»da və xüsusən də Karmanya (Kirman) əyalətində çıxarılmışdır.»¹

¹ İranşəhr. I cild, Yunesko milli komissionunun 22 sayılı nəşri. «Tarix öncəsi İran» bölümü. S.272.

Bu mədəniyyətlər elə mərkəzlərə işarı edir ki, azacıq bir araşdırma ilə əski İranın yerli sakinlərinin parlaq mədəniyyətlərini isbat etmək üçün ip ucları əldə etmək mümkündür.

Həsənlü, Dinxəhtəpə, Təxti-Süleyman, Göytəpə, Zeyvə, Marlik, Koloroz, Deyləman, Həliməcan, Çaqqala, Rüstəmqala, Dəməvənd, Qeytəriyyə, Əlibulağı, Xorvintəpə, Klardəşt, Dovşantəpə, Turəngtəpə, Şəhtəpə, Sarabtəpə, Qızılquyruq, Babacantəpə, Hasartəpə, Nişabur, Silk, Giyantəpə, Gorantəpə, Vərkəbud, Musyantəpə, Qudintəpə, Nuşicantəpə, Çağazənbil, Yedditəpə, Şüştəpə, tElbakon, Mirvəli təpələri, Əlikuş, Fəhliyan, Teliblis, Xanaman qəbiristanlığı, Şəhəddad, Yəhyatəpə, Yanıqşəhər və digər bu kimi yerlərdə bulunan Həxamənşilər öncəsi əşyalar və əsərlər, açıqca göstərir ki, İkiçayarası və əski Orta Doğu mədəniyyətlərini məhv edən Şimal mühacirləri Həxamənşilər gəlmədən öncə, qədim İran coğrafiyasının mərkəzində və çevrələrində 15-dən artıq insan birikim mərkəzləri və böyük mədəniyyətlər mövcud imiş.

Qəzvin şəhərindən Kaspian (Xəzər) dənizinin o tərəfinə qədər uzanan Kaspian kimi bəzi mədəniyyətlərin etkin hövzəsində qonşu qövmlərin ilkin birləşmə növlərini rahatca müşahidə etmək mümkündür. Bu qövmlərin və mədəniyyətlərin təbii inkişaf prosesini fərz edərsək, onların bir siyasi-iqtisadi çatı altında birləşmə və əski yerli imperatorluq oluşturma ehtimalı təsəvvür dışı deyildir. Çünki əski tarix bu həyat mərkəzlərinin savaşı və uyğunsuzluqları barədə çox az nişanələr müəyyən etməkdədir. Midiyalılar imperatorluğunun vüsəti elə geniş idi ki, müxtəlif qövmləri, ənənələri, dilləri özündə barındırmaqda idi. Midiya imperatorluğu Araz çayının cənubundan Həmədana, Reyə, Kəvir çölünün (qumsal səhranın) Quzey nahiyyəsinə qədər geniş bir sahəni içinə almaqda idi.

Dyakonova görə 3000 il öncədən bu ərazilərin sakinləri olan Kutilər, Lulibilər, Mehranilər, Huryani və Kassilər Midiya imperatorluğu bünyəsində yarışıl və bərişıl bir ortamda

birdləşmişdilər. Bu federal birdləşmə tütünün öz təbii inkişafı sürəcində Quzey Doğudakı «Kaspianlar» birdləşmələri və Quzey batıdakı Urartular birdləşmələri ilə bir araya gəlib böyük bir imperatorluq qura bilmə dinamiklərini, imkan və istəklərini düşünmək mümkündür. Digər tərəfdən, güclü Elam birdləşmələri Cənubda, gəlişmiş və güclü Loristan və «Elpi» birdləşmələri GüneyDoğuda və Loristan mədəniyyətinin güneyində yerləşən Silk mədəniyyəti də o dövəndə milli birdləşmə və inteqrasiya şəraitində idi. Kirman, Mokran, Sistan, Zabülüstan, Xorasan və Qorqan kimi digər mədəniyyət mərkəzlərini diqqətə alaraq, bu təsəvvürü daha irəli götürüb, bu böyük məcmuədə daha önəmli milli birdləşmənin var ola bilmə imkanının düşünölməsi gərəkir. Tapıntıların da göstərdiyi kimi, Həxamənsilərdən öncəki milli vahidlərin dövlətləri ifrat göstərişli həyatın və təmtəraqın ardıcılıqları olmamışlar və Həxamənsi imperatorluğunun tərsinə olaraq, hərbi mərkəziyyət qurumlu bir idarəçilik oluşturmamışlar. **Tarix, Həxamənsilərdən öncəki dövlətlər arasında uzun müddətli savaşı və qarşıdurmanı xatırlamır.** Əski İrandakı qarşıdurmalar Qərbi İran haşiyələri mədəniyyəti ilə İkiçayarası, Asur, Şumer, və Babil mədəniyyətləri arasında olmuşdur. Beləliklə, milad öncəsi birinci minillik başlamadan əvvəl, Həxamənsilərin hakimiyyəti qəsəb etmələrinə 500 il qalmış, İranın qövmi və milli tərkibi elə bir sabitlik üzrə formalaşır ki, Həxamənsilərlə başlayan 2500 illik bir müddətdə əski yardımlaşma və barışcıl ortamlı tərkib davam eləyir, uçurulmur. Bu yardımlaşma kultürünün tələmi elə möhkəm qurulur ki, hətta Həxamənsi despotizmi belə, onu məhv edə bilmir.

«Öncədə zikr edildi ki, İran Fəlatının (hündürlüyü dənizdən yüksək olan geniş verimli sahə) əski sakinləri barışsevər insanlar idi. Bu və digər cəhətlərdən onlar öz çağdaşları olan və Send dərəsində yaşayan qonşularına çox

bənzəyirmişlər. Bu toplumların sülhtələblik və barışsevərlik xüsusiyyətlərini nə zaman tərk etdikləri barədə bilgi yoxdur.»¹

Iran hüdudları içərisində mövcud olan milli tərkiblər arasında savaşıqlığın isbatı üçün digər bir giriş örnəyi də ondan ibarətdir ki, onların kəltürəl və sənət fərqlilikləri arasında önəmli ilisqilər və əlaqələr olmuşdur. Plan birliyi, saxsılar üzərindəki cizgilərin bənzərliyi, mefrəqlərin (mis və qalay tərkibli filiz) bəzəkləri, şüşələr, dəmirlər üstündəki işləmələr hamısı müştərək zövq anlayışından söhbət açır. Milli və məzhəbi rəmlərin örnəkləri daşyonma sənətində ev bəzəyi və mənzil ləvazimatında qızıl-gümüş üstündəki bənzər kodlar inanılmaz dərəcədə əski Iran qövmələrinin, millətlərinin arasında toqquşmasız və barışcıl bir ortamın var oluşunu təsdiqləyir.

«Miladdan əvvəl 6-cı minillikdən 3-cü minilliyə qədərki bir çox əski Orta Doğu məkanlarının özəllilikləri saxsılar üzərindəki cizgilərlə səciyyələnir. Saxsıların bəzənmə tərzi ayrı-ayrı bölgələrdə müxtəlif tür olsa da, ümumiyyətlə vahid bir səbk müşahidə edilməkdədir ki, bəzən bu səliqə Beynəlnəhrin mədəniyyətlərinin saxsıları ilə bənzərlik təşkil etməkdədir. Ancaq ümumiyyətlə bu saxsı qablar məhəlli sənətkarların yaradıcılıq istedadlarının məhsuludur».²

Beləliklə, 6000 illik Beynəlnəhrin mədəniyyəti sonralar Həxamənşilər olaraq tanınacaq sülalə tərəfindən söndürülmüşdür!

Bu kitab rəsmi rəvayətlərin verilərinə görə zahirən bir sıra siyasi və hərbi alışı-verişlərin nəticəsində özünü bölgəyə çatdıran, sonralar Fars kimi tanınan mühacirlərin bu ərazilərə gəlişinin zaman və məkanını araşdırmaqdadır. Bu ərazilərdə yerləşən bu mühacirlər sonra da millətlərə, qövmələrə, əski Orta Doğu mədəniyyətlərinə və nəhayət Beynəlnəhrindən tutmuş, Misirə, Suriyaya, Yunanıstana, Hindistana və Mərkəzi Asiyaya qədər qonşu millətlərə hücum etməyə başladılar. Kitab, həm də

¹ Vandenberg. Əski Iran arxeologiyası. S.134.

² Can Kertis. Əski Iran (Irane kohən). S.6.

Orta Doğuda mədəniyyətlərin təbii təkamülünü axsadan, bugünkü geriliyə səbəb olan bu hücumların və savaşların uzun müddətli tarixi təsirlərini heç bir təəssübkeşliyə qapılmadan doğrucasına araşdırmağa çalışmışdır. Bu kitab Təxti-Cəməşid pillələrinin daş-qaşlarını əski İran tarixinin, Orta Doğunun, Mərkəzi Asiyanın və əski Hindistanın ən gerçək sənət təsvirlərinin örnəyi kimi göstərməyə diqqəti yönəltməkdədir. Bu daş-qaşları hörən sənət nümayəndələri öz milli nailiyyətlərini Daryuş (Dara) Həxaməşinin sarayına daşımışlar, həkk etmişlər. Əski Orta Doğu, Beynəlnəhrinin, Hind və Mərkəzi Asiyanın əsil və mədəni sakinləri Həxaməşilərin hücumundan öncə, savaşıq, sürüşməsiz bir ortamda bəşər mədəniyyətini təməlləndirmiş və böyük sənət əsərləri yaratmışlar. Onların parlaq mədəniyyətləri eyni bir qaynaqdan baş qaldırmışdır. Əbəs yerə bu qədər təqdis və təqdir edilən həmin daş kitabələr məğlub millətlərin durumunu ifadə edərkən gəlmişdir. Bu kitabələrdə fəthlərin hərbi ruhu saysız səf bağlamış süngülü əsgərlərlə yerli sükunət və mədəniyyəti məhv edərcəsinə təsvir edilmişdir. Məğlub mədəni millətlər qalib despotizmin xarakterini daşlara həkk etmişlər. Təkbəbbür və qəddarlıq hətta bu daş heykəllərin surətindən belə tökülməkdədir.

Bu kitab isbat etməyə çalışır ki, Orta Doğudakı Həxaməşilərin zühurundan sonra yerli qövlərin, o cümlədən əski İran qövlərinin mədəni həyatları sona çatmışdır. Daryuşun (Daranın) daş kitabələrinin mətni sadəcə qeyri-milli və gəlmə olan bir qövmün Orta Doğu və Beynəlnəhrin (İkiçayarası) qövləri və mədəniyyətləri üzərinə hərbi istilanın göstəricisi deyildir, həm də sapdırılmasının rəsmiləşmə və təməllənmə sənədidir. Bu sapdırılmanın mənfi təsirləri hələ də Orta Doğuda davam etməkdədir. Bu kitab Həxaməşilərin əfsanələrini, özəlliklə «Koroş (Kir) yönümlü» əfsanələri araşdırır və iranlıları Həxaməşilərdən öncəki öz doğru tarixi ilə tanış edir.

Həxamənşilərdən sonra Beynəlnəhrin və Orta Doğu tarixi göstərir ki, Bisütündəki Daryuş Kitabəsinin birinci sütununun 20-dən 22-yə qədərki sətirləri (Daryuş şah deyir: «Bu ölkədə mənə vəfadar olanları təqdir və təltif etdim və hər kəs mənə təslim olmadı isə onu dəhşətli cəzalandırdım»). Heyrət doğurarcasına sonrakı Orta Doğu hökmdarlarının yönetim tərzinə çevrilmiş və bölgədə mövcud olan yardımlaşma, dayanışma kultürünün yerini hakim və məhkum əlaqələri almışdır. **Hər zaman belə olmuşdur ki, İranın hakim və sultanları sanki öz ölkələrini fəth edən fəth və müxtəlif qövmələr isə onların məğlub kölələri imiş kimi bir yönetim biçimi ortaya qoymuşlar.** Bu sultanlar, ya yaltaqlanıb mükafat alaraq vəfadarlığını sərgiləyən adamları, ya da cəzalandırmaq üçün asiləri axtarmaqdadırlar. Həxamənşilərlə başlayan bu ictimai üsul-idarə tarix boyu milli yardımlaşmanı əngəlləmişdir. Daryuş daş kitabəsində onun əsərəndən qurtarıb, istiqlallarına, özgürlüklərinə, öz yurdlarına qayıtmaq istəyən məğlub millətlərin ardıcıl tələşlərini şərh edir. Bisütun kitabəsinin mətni heç bir təfsirə ehtiyac qalmadan bəyan edir ki, Koroşun ölümündən həməndə sonra Kəmbuciyə Misirdə ikən, ilk tarixi fürsətdə Beynəlnəhrin (İkiçayarası) və bütün əski Orta Doğu xalqları Həxamənşilərə qarşı üsyan etmişlər. Daryuş yazır: «Həm Parsda, həm Madda, Həm də digər ölkələrdə xalq itaətsizlik etdi». Öncə Elamlar, sonra da Babillər üsyan edir və nəhayət Pars, Xuzistan, Mad, Asur, Part, Mərv, Setquş və Sakaidlər Həxamənşilərə qarşı baş qaldırırlar. Elamlar və Midiyalılar uzun müddət dirənişlərini sürdürür və sonra da ermənilər beş dəfə Həxamənşilərə qarşı çıxırlar. Sonra da iki dəfə digər midiyalılar müqavimət göstərir və sakaidlər, partilər və qorqanlar üsyan edir, mərvlər və parsilər azadlıq bayrağını qaldırır və bir Ənşan sərdarı Daryuşa qarşı savaş açır. Parsilər və roxəcilər təkrar qiyam edir, neçə dəfə babillilər, elamlar və sakaidlər təkrar qiyam edirlər və beləliklə, bütün məğlub millətlər öz istiqlallarına qovuşmaq üçün savaşırırlar, fəqət,

bütün bu millətlərə Daryuşun cavabı belədir: «Mən onun həm burnunu, həm qulağını, həm də dilini (Midiya istiqlalçı sərkərdəsi Fərruxi nəzərdə tutulur) kəsdim və gözlərini oyddum. Sonra da onu sarayımın qapısına bağladım ki, hər kəs üçün görk olsun, ən sonra isə onu Həmədanda dara çəkdim və bütün seçgin yandaşlarını qalanın içində boğazından asdım».¹

Daryuşun Bisütun kitabələrinin uzantısı olan Təxti-Cəmşid baş yazılarındakı fehrestlər təkmilləşir və midiyalılar, elamlar, heratlılar, misirlilər, bəxlilər, segretilər, ermənilər, babililər, surilər, sakalar, gəndarilər, səngidilər, soğdilər, xarəzmlilər, lidiyalılar, kapadokiyalılar, iyunilər, zərnəgilər, roxcilər, hindlilər, trakyalılar, ərəblər, karilər, həbəşilər və sözün doğru mənasında bütün əski Orta Doğu sakinləri və qonşu mədəniyyətlər bu hədə-qorxuya tuş olurlar.

Məğlub millətlərin bu sürətlə təslim olmaları onların hərbi strukturlarının olmamasına və əski Beynəlnəhrin və Orta Doğu millətlərinin arasında barış və yardımlaşmanın olmasına dəlalət edir. Həm də onların bir-birlərinə qarşı hərbi müdafiə sisteminin inkişafı ehtiyac olmadığı təsbit edilir.

Bisütun kitabələrinin təəccüb dışı təhlili, bütün yerli qövmlərin istilacı və gəlmə bir qövmin qarşısında təslim və məğlub olmalarını isbat etməkdədir.

Həxamənişilərdən və Daryuşdan öncəki tarix və coğrafiyada «Pars» sözünün İran iqliminin qövmləri və qəbilələri üçün tanınmaz bir ad olmasına baxmayaraq, bu gün ən böyük yanlışlıq və saxtakarlıq Həxamənişiləri iranlı və Pars olaraq təqdim etməyə çalışmaqdır. Çünki Daryuş öz kitabəsində parsları istilaya uğratmasından danışır. Həm Səbsütun sarayının cənub darvazasında, həm Rüstəmin məqbərəsinin daş yazıları və daş üzərində həkk olunmuş nəqşlərdə parslar da digər məğlub millətlər kimi Daryuşun və Xaşayarşanın taxtını çiyinlərində daşıyırlar və Daryuş ardıcıl

¹ Şarp, Həxamənişi şahlarının fərmanları, Bisütun kitabəsi, 2-ci sütun, 12-ci bənd.

olaraq parsların üsyanlarından söhbət açır: «Mən Babildə olduğum zaman bu əyalətlər mənə asi oldular: Pars, Xuzistan, Midiya, Asur, Misir, Part, Mərv, Setquş», «Daryuş şah deyir: Pars, Midiya və ya bizim xanədan padşahlığı Moğ Geomataydan geri alacaq kimsə tapılmadı».¹

Bisütun kitabəsinin bu işarələrini nəzərə alaraq, heç şübhə qalmır ki, Daryuş Parsa və hətta Ənşana (Koroş Babildəki kitabəsində Parsı öz əcdadının vətəni sayır!) öz vətəni kimi deyil, fəth edilmiş əyalətlərdən birisi kimi baxır. Həmin daş yazılarda Daryuş öz şəcərəsini parslardan fərqli bir soy nəql eləyir.

Beləliklə, Həxamənsilərdən öncəki əski Orta Doğuda təqribən 15 millət və gəlişmiş mədəniyyətlərlə rastlanırıq. Bunların öz nizamlı tarixi təkamülləri davam edəcək olsa idi, heç şübhəsiz ki, bəlli bir coğrafiyada qonşu millətlərin birləşməsindən güclü bir tərkib meydana çıxardı. Bu tərkibin təbii və savaşıqız tərəqqisi müstəqil bir mədəniyyəti var edə bilərdi ki, Həxamənsilərdən öncəki 2000 illik bir zaman prosesində bu tərkib yalnız milli, qövmi təbiət, coğrafi şərtlər və hökmlər üzrə dəyişmələrə və gəlişmələrə məruz qalırdı. Dünya költürü və mədəniyyətinin minnətdar olduğı əski Beynəlnəhrin mədəniyyəti Həxamənsilər tərəfindən aradan qaldırılmasa idi, 5000 il öncə ictimai qanunları hazırlayan bu mədəniyyət, heç şübhəsiz ki, sonrakı inkişaf sürəcində fəlsəfə, hikmət və digər elmlərin də təməlini atacaq və bəşər zəkasının əsası Qərbə ötürölmüş olmayacaqdı.

Bu kitab isbat edir ki, 1200 il əski İranı öz istilasında bulunduran üç qövlərin: Həxamənsilər, Əşkanilər (Arşaklar) və Sasanilər dönəmində milli inkişaf bu bölgələrdə durdurulmuşdur. Bu üç sülalənin iqtisadi bünyəsində despotist sultanın bütün milli varlığa mütləq istilasından, hegemonluğundan başqa bir şey görünmür. Hər üç sülalənin siyasi strukturunda istibdad və geniş miqyaslı diktatorluqdan

¹ Daryuş. Bisütun kitabəsi.

başqa bir şeyə rastlanılmır. Hər üç diktatorluğun «kültürəl» hegemonluğu müddətində əski Orta Doğu və Beynəlnəhrin qövmlərinin mədəniyyət ünsürləri çöküş və batış sürəcinə girmişdir. Həxamənşilər dönəmində mövcud olan sənət, məğlub millətlərin mirasından başqa bir şey deyildir. Əşkanilər dönəmi sənət və Yunan kultüründən dərin təsirlənməsinə baxmayaraq, Loristan, Elam və Xəzəryanı millətlərin əski nailiyyətlərindən çox geri olmuşdur. Sasanilərin basdırdığı sikkələr isə minimal sənət anlayışından məhrumdur.

Ərəblərin həmləsindən öncəki 1200 illik tarixi dönəmi incələrkən, bütün bu müddət ərzində iqtisad, siyasət və kultür sahəsində heç bir düşüncəyə, əmələ və milli fəaliyyətlərə rastlanılmır. Əski Orta Doğu xalqları bu uzun mərhələni heç bir yaradıcılıqda bulunmadan, ümumi bir durğunluqda keçirmişlər. Bu səbəbdən də ərəblərin həmləsindən sonrakı ikinci əsrə qədər, iranlılar əski hikmətləri təmsil etmə baxımından aciz qalmışlar və dünya mədəniyyət tarixinin bəlgələri iranlılar tərəfindən bəşəriyyətə sunulacaq, hətta bir yarpaq məktuba belə şahid olmamışdır. Bu müddət ərzində bir mədəni sima və şəxsiyyət belə, ortaya çıxmamışdır. 1200 il müddətində yerli xalqlar və əski Orta Doğunun ilkin mədəniyyətləri dərin **sükuta** qərq olmuşdur. Təhqiq və təəssüb dıışı bir baxış göstərir ki, İslamiyyətdən öncə 1200 illik bir dönəmdə kultür, bilgi və milli yazışmalarda mövcud olan durğunluq elə bir səviyyədə olmuşdur ki, iranlılar müxtəlif milli həyat sahəsində biricik əski mirasa sahib olmamışlar.

Əski İran kitabələri üzrə dərin akademik müəliə, təhlil və tənqid yapılmadan, bu mətnlər beynimizə müqəddəs inanclar kimi girdirilmişdir. Əgər İran tarixçiləri saxta milli təəssübkeşlik duyğusunun köləsi olmayaraq, İran tarix şüurunu oluşturmağa çalışsaydılar, o zaman bəlli olardı ki, nədən üçüncü Hicri-Qəməri əsrinin əvvəllərindəki ərəblər qarşısındakı məğlubiyyətdən dolayı ümidsizliyə uğrayan iranlılar, qalxınma məqsədilə İslamiyyət öncəsi tarixdən güc almaq üçün tarixə

müraciət edərkən, bu 1200 il müddətində onlara arxa olacaq heç bir mədəniyyət ünsürlərinə və kultürel güc qaynaqlarına rastlanmadılar.*

«Belə nəzərə çarpır ki, İran və ərəb tarixçiləri Sasanilər tarixini yazarkən, əsas qaynaqlardan hansılardır? Həm «**Karnamək**», həm də İslam tarixçilərinin çalışmaları ilə ehya edilən «**Xüdaynamək**», həmçinin bu günə qədər qalan və orta Fars dilində yazılan «**Nameyi Tənsər**» kimi əsərlərin tərcüməsi göstərir ki, bütün bu əsərlər miladın VI əsrində müxtəlif xalqların üsyanı ilə dağılmaqla təhdid edilən Sasani şahları taxt-tacının möhkəm, güclü və güvəndə olduğunu təlqin və təbliğinə həsr edilmişdir.

Sasani hökuməti qanunlarının müdafiəçisi olan bu yazıları qəsdən əski göstərməyə çalışırlar».¹

Qövmi və milli təəssübün elmi araşdırmaya əngəl olduğunu məqbul sayan bütün ağıllılara və elm adamlarına bəllidir ki, Həxaməşilər zühurundan birinci hicri əsrə qədər, özgə qövmlərin hərbi istilas və təfəkkürün gəlişməsi üçün münasib bir fəzanın olmaması üzündən yerli qövmlər hikmət və təlif sahələrində heç bir şey yarada bilməmişlər. Bu uzun dövrün heç bir zamanında əski Orta Doğu İran qövmlərinin mərkəzi hökumətlə yardımlaşması olmamış və yerli olmayan bu işğalçılar son nəfəslərinə qədər Sasanilərin axırınadək yerli qövmlərin dirənişilə rastlanmışlar. Onların İran və iranlı imici kimi dünyaya göstərdikləri, ancaq Pars süngüləri olmuşdur və nə yazıq ki, bu da çox uzun bir tarixi sürəni ehtiva etməkdədir.

Əski İranın məğlub qövmləri ilə işğalçı imperatorluqların arasındakı özgəçilik və biganəlik elə bir həddə olmuşdur ki, bu müddət ərzində İran qövmləri qonşu ölkələrin bu sülalələrlə savaşı zamanı müdafiəyə qalxışmamışlar. Bu, İslam sonrası tarixdə bənzəri olmayan bir hadisədir.

* İkinci kitabında bu mövzunu geniş surətdə şərh edəcəyəm.

¹ Lukonin. Əski İran Mədəniyyəti. S.9.

Moğullar varlıqları yerlərdə qorxunc fəlakətlər, ümumi qətlər, viranəliklər törətmələrinə rəğmən, bir neçə dəfə milli, xəlqi və hətta fərdi müqavimətlərlə rastlandılar. Ancaq Iskəngər azacıq ordusu ilə heç bir yerli və milli dirənişə rast gəlmədən, hay-küylü Həxamənşi imperatorluğunu devirdi və Həxamənşilər paytaxtını atəşə verdi. *Eləcə də ərəblərin azacıq qüvvələrinə və hərbi təcrübəsizliklərinə baxmayaraq, heç bir milli müqavimətə rast gəlmədən böyük Sasani imperatorluğunu məhv etdilər. Beləliklə, qərəzsiz və təəssüb dıışı bir dəyərləndirmə ilə yanaşıldığında özgə və gəlmə qəbilələrin bu ərəzilərdəki 1200 illik iqtidarları bölgə mədəniyyətinin fətrət (iki zaman arasındakı durğunluq) dövrünü kimi təsbit ediləcəkdir. Elə bir dövrün ki, bölgə hər babətədən çöküşə məhkum edilmiş və bəşər mədəniyyətinin yapılmasında iştirak edə bilməmişdir. Yalnız İslamiyyətdən və işğalçı sülalələrin dağılışından sonra bu ərəzilər yenilən və səssizləşən millətləri canlanmağa başlayır. Müxtəlif qövmələrin yeni daxili təkanları ortaya çıxır, üç əsrdən az olan qısa bir zaman sürəsi içərisində siyasətin, ədəbiyyatın, iqtisadiyyatın, elm və sənətin çeşidli sahələrində məşhur simalar dünya mədəniyyətinə təqdim olunur. Kökü Həxamənşilərdən öncəki qövmələrə dayanan sərdarlar peyda olur və milli varlıqlar bir daha qaynamağa, dalğalanmağa başlayırlar. Beləliklə, Həxamənşilər öncəsi əski zəngin mədəniyyətlərlə İslam mədəniyyəti arasında körpülər qurulur. Bu dəfə milli həmasələr (qəhrəmanlıq halları) Həxamənşilərdən sonrakı iranlı olmayan çöküntüləri təmizləmək üçün səfərbər olur. Bu həmasələr yerli olmayan ərəb çöküntülərini, yerli olmayan Türk-Moğul çöküntülərini və nəhayət, yerli olmayan sömürgəçi və imperializm çöküntülərini aradan qaldırmaq məqsədilə ciddi fəaliyyətlərə girişir.

* Düşündürücü odur ki, Iskəndər Həxamənşilərin paytaxtı Təxti-Cəməşidi fəth edib, Həxamənşiləri devirdikdən sonra, milli müqavimətlərlə rastlanır. Sanki, Həxamənşilər devrilmədikcə yerli xalqlar Iskəndərə düşmən gözü ilə baxmırmışlar!.

Bu kitabda şərh edilən səbəblər üzündən dünyanın ən mötəbər şərqşünasları bizim milli kultürümüzü bir ovuc yanlış, saxta və əsassız inanlara bulaşdıraraq, İranın və iranlının gerçək kimliyini Təxti-Cəmsidin kitabələrinə, xalıların naxışlarına və püstə dənələrinə bağlayaraq, tarixi kimliyimizi düşürməyə, təhqir etməyə çalışmışlar.*

Şərqşünasların bu hədəfli çalışmaları əski Orta Doğu mədəniyyətini qəsdən unutmaq üçündür. Həxamənşilər üzərinə güclü siyasət projektorlarından işıq salaraq Həxamənşilər öncəsi mədəniyyətləri ört-basdır etmək istəyirlər. Bu kitabın sonrakı yarpaqlarında qeyd olunacağı kimi, təqribən **150 ildir ki, müasir siyasi hədəflərin xeyrinə olaraq, İran tarixinin Başlanğıcında «möhrtəşəm» Həxamənşilər dönməinə bağlamaq üçün bütün şivələrdən yararlanmışlar.**

Bu kitab əski Beynəlnəhrin (İkiçayarası) və Orta Doğunun tarixi təməli barədə ən kamil və məntiqi təsvirlər və mülahizələr irəli sürməkdədir. Bəlkə də, təmərküz və insani mədəniyyətin beşiyi sayılan bu ərazilər millətlərinin zahirən səbəbi bəlli olamyan dağımıqlıq, pərakəndəlik, param-parçalıq dərdlərinin dərmanı bu kitabdadır.

«Marlik təpələrində və Çığazənbil yüksəkliklərindəki qazıntılar yeddi minillik böyük bir mədəniyyətdən söhbət açır. Danyalın Şuşunda, Asurların və Partların paytaxtı Elam hündürlüklərində, **Həxamənşilərin ilk başkəndi Xuzistan (Condişapur)da, Midiyalıların, Parsların, Həxamənşilərin və Əşkanilərin başkəndi olmuş Həmədan (Ekbətan)da** memarlıq fənni və şəhər salma baxımından bənzəri olmayan əsərlər qalmışdır və bütün bunların hamısı Koroşun və Daryuşun çalışmaları hesabına olmuşdur. **Paşarqadın (Təxti-Cəmsidin)** viranəliklərində bulunan kitabələrdə Koroş elan edir ki, hər kəs öz dinində, əqidə və kultüründə azaddır, canı və malı güvən içindədir. Hamımız əl-ələ verib, birləşməli və İranı abad

* Amerikani lee şalvarı və **Makdonald** sandvici ilə tanımaq kimi ki, yanlış bir tanımadır.

etməliyik ki, Babil, Misir, Beynəlnəhrin və Yunanıstan mədəniyyətləri qarşısında biz də mövcudluğumuzu elan edə bilək. İranın böyük mədəniyyəti bu zamandan başlamış və Büzürgmehr, Zərdüş, Ərjəngi-Mani, Kamandar Arəş kimi şəxsiyyətlər meydana çıxmış və müxtəlif etiqadlar, dini inanclar yaranmışdır. Koroş, üç min il bundan əvvəl tarixdə ilk dəfə olaraq Condişapur universitetini təsis etmiş, zamanın bilginlərini oraya toplamış və İran mədəniyyətinin tərəqqisi yönündə böyük irəliləyişlər sağlamışdır».¹

Yarı rəsmi ölkə qəzetində İran tarixinin təməli barədə bu biçim sifarişlə yazılan, doğru olmayan, gerçəklikləri əks etdirməyən yanlış bilgilərin çap olunması Şandur, Qrişmən, Harold, Ləmb, Visthofer və İran «tarixçi»lərinin oluşturdurları saxta tarix zehniyyəti üzündəndir. Bütün bunlar əski Orta Doğu, Beynəlnəhrin mədəniyyətini unutturmaq və dünyanın ən işğalçı təcavüzünə (Həxamənsilərə) bəraət qazandırmaq üçündür.

Bu kitab axtalanmış, ölgülənmiş milli gücün yenidən dinamizə edilməsi, hərəkətə keçirilməsi hədəfilə gerçək iranlıları, qədim qövmələri, bu ərazilərin əski və əsil sakinlərini, bu günə qədər sükutu və dinməzliyi tərcih edən elm adamlarını və araşdırmaçıları dialoqa çağırır.

Ölkə axtarışında

İran tarixini yazanlar Həxamənsilər* dövrünü incələyən arxeologiyaya ciddi ilgi göstərməmişlər. Bu kitabdakı

¹ Mirmöhsən Rəzəvi. İran ölkəsində memarlıq, İran qəzeti, nömrə 1617. s.12.

* Özlərini Daryuş zamanında «Həxaməniş», ölkələrinin adını Pars olaraq adlandıran və müasir tarixdə Həxamənsilər kimi tanılan qəbilə insanları üçün əski bir ünvan təsbit edilməmişdir və bugünkü İran coğrafiyasına girmədən öncə nə ad daşıdıqları bəlli deyildir.

araşdırmalar əski «İran» tarixinin təməlində mövcud olan böyük bir qüsuru aradan qaldırmağa cəhd göstərməkdədir. Nəzərdə tutulan dövrlərə aid olan tarixi sənədlər bir şeysizlik və heçlik həddində olduğu üçün bu tədqiqat bir çox mətnlərin araşdırılmasına möhtacdır. Barmaq sayını ötməyən araşdırmaçılar heç bir şey ifadə etməyən, elmi əsaslara dayanmayan bu bəlgələr üzrə Həxamənsiləri dünyanın ilk imperatorluğunun təsisçisi kimi, qeyd etdikləri üçün bu imperatorluğun doğuşunda müxtəlif görüşlərin mövcudluğundan söhbət gedə bilməz. Bu üzdən daha **çox yeni düşüncələrə əsaslanmaqla birlikdə, ən çox iki mətni nümunə olaraq götürmüşəm: birincisi; məşhur arxeoloq R.Qrişməndir ki, «Başlanğıcdan İslama qədər İran» adlı ünlü kitabı 50 il bundan öncə təliff edilmişdir. İkincisi isə professor Beryanın «Həxamənsilər imperatorluğunun Tarixi» adlı böyük əsəridir ki, 5 il bundan öncə Parisdə çap edilmişdir. Eləcə də araşdırmalarımnda 70 il öncə yazılmış Pirniyanın «Əski İran» əsərilə bərabər, 30 il bundan əvvəl sifarişlə təliff edilmiş Ə.Şapur Şəhbazinin «Böyük Koroş» kitabından daha çox yararlanmışam. Bu üzdən də son 70 il müddətində «İran» tarixi ilə mövcud olan hər türlü dəyərləndirmələrin, baxışların və əsas ideyaların bu kitabda əks olunduğunu düşünmək mümkündür. Adı çəkilən dörd kitab hər biri onlarca və yüzlərcə* dəyişik tarixi sənədləri ehtiva etdikləri üçün belə bir iddiada bulunmaq**

Daryuşun iqtidara gəlişindən sonra onları «Parsi» və ya «Həxamənsi» kimi tanımaq çarəsizlikdən olmuşdur.

* Bu kitabda istifadə olunan qaynaqlar aşağıdakılardır: Dr. C.Hantermən «Midiya və Həxamənsilər dönəmində Ənşan», Diyakonov «Midiya tarixi», Diyakonov «Elam», Prof. Bavyan «İskəndər İranda», Orenhaym «Həxamənsilər dönməinə aid Babil bəlgələri», W.S.Veqelsanq «Həxamənsi şahənşahlığının zühuru və təşkilatlanması», Helen Sansini Virdinborq «Mərkəzi hökumətlər və Həxamənsilər bünyəsindəki təşkilatlar», D.T.Yuts «Elam arxeologiyası».

mümkündür ki, Həxamənşilər barədə hər hansı kiçik bir təfərrüat belə, gözdən qaçmamışdır ^{**}.

Ustad Beryanın kitabı lazımi cəsarətlə yazıldığı təməli barədə söz sahibi olan bir əsər sayıla bilər. Ancaq bəlgələrin azlığı üzündən Qrişmənin və Beryanın araşdırmaları arasında 45 il zaman mövcuddur. Hər iki tarixçinin subyektiv araşdırmalarına rəğmən ümumi metadoloji və istidlal üsullarında ciddi fərqlər görünməkdədir. Sadəcə bu əski ustad deyil, bütün tarixçilər çarəsizlikdən Həxamənşiləri «İranlı muhacirləri» olaraq tanıtmışlar ki, müxtəlif yollarla bu əraziyə gəlmişlər. Ancaq bir qövüm «İran»da məskun olmadan necə «İran»lı adlandırmaq olar?

«Milad öncəsi birinci minilliyin başlanğıcındakı «İran»lıların nüfuzu, min il əvvəlki mühacimlərin (savaşqan köçərilərin-axınçılar) zorla və ardıcıl dalğalarla varid olurdular, zahirən ilkin mühacirlərin keçdiyi iki, Qafqaz və Məvəraünnəhr (Çayötəsi) yolu ilə ikinci muhaxirlər də gəlmişlər. Əsrlər boyu sürən bu yerləşim nəticəsində onlar bu ərazilərin ərbabları halına gəlmiş və sonra da dünyanı fəth etmək fikrinə düşmüşlər»¹.

Qrişmənin bu rəvayətində Həxamənşilərdən min il öncə gəlib bu yerlərdə yerləşən mühacirlərin barışıl ortamda yaşamağa etina göstərmələri anlaşılır və bilindiyi üzrə yerli İran mədəniyyətinin təməlini onlar atmışlar. **Qrişmən bunları «İran»lı olaraq nəzərə almır, ancaq zorla oتراqlaşib və savaşıl iradələrini yerli və bu ərazilərin əsil sahiblərinə diktə edən və sonra da dünya fəthliyinə girişən ikinci axınçıları (Həxamənşiləri) iranlı sayır»**

Qrişmən ikinci mühacimlərin köç dalğasının istiqamətini belə anlatmaqdadır ki, onlar Qafqazdan Məvəraünnəhrə

^{**} Beryanın kitabı elə qaynaqlar üzərindəki araşdırmaları içərir ki, onun mənbələri əsərin 60 səhifəsini oluşturmaqdadır. Əsərdə 2000-dən artıq ünvana rastlanmaqdadır.

¹ R.Qrişmən. Başlanğıcından İslama qədər İran, s.69.

(Sayfövqü) və oradan da İrana gəlmişlər. Bu barədə heç bir fikir birliyi mövcud deyildir. Başqaları bu mühacirlərin istiqamətini Xəzər dənizinin qərbindən, şərqindən, Orta Asiyadan, Əfqanıstanın orta bölgələrindən və hətta Hindistandan gəlmə kimi anlatmışlar. Bu köçün mənbəyi bəlli olmadığı üçün əksər «İran» tarixini yazanlar qəsdən bu mövzuya girməkdən imtina etmiş və məchul «Ari» irqi nəğilinin əski dünyada var olduğunun təbliğatçısı və ardıcılı olmuşlar. Yeri gəldikcə bu mövzuları şərh edəcəyəm.

«Aryanların (Arilər nəzərdə tutulur – Güntay) İrana gəliş istiqaməti bəlli deyildir. «Avesta» Aryanların əsil məmləkətini «**İrane Vac**», yəni Arilər məmləkəti adlandırır və deyir ki, xoş iqlimli və verimli torpağı olan bir məmləkət imiş, ancaq kötü ruhlar yeri qarğamışlar və ərəzinin insanlara verimli olma imkanları itirildiyi üçün köç başlamışdır. «İrane Vac»dan məqsədin dəqiq olaraq nə olduğu bəlli deyildir».¹

Pirniyanın söylədiyi üzrə, zahirən başqa cənnətə bənzər «İran» adlı bir ölkə varmış ki, orada təbiət qəhr etdikdən sonra onun «İran»a köç etmişlər. V-VI əsrlərdə Hind Parslarının əski tarix adı ilə hazırladıqları «Avesta»nın etibarsızlığı, o kitabın konkret olaraq üzərinə götürdüyü «tarixçilik mission»nundan bəllidir. Peyğəmbərinin zühurundan 2000 il sonra azalmış tərəfdarlarının ciddi böhran keçirdiyi bir ortamda «Avesta»nın hazırlanması, kitablaşdırılması ancaq xəyalçılıqda, saxta müqəddəsləşdirmələrlə iç-içə olmuşdur ki, bunların heç birisi tarixdə mövcud olmamış və ya onların mövcudluğunu isbat edəcək heç bir tarixi sənəd mövcud deyildir.

«Zərdüşť barədə bir çox problemlər bizim gözlərimizin önündə cəlvələnməkdədir. Nə yazıq ki, Zərdüşť üzərinə bu qədər tarixi tədqiqatların yapılmasına rəğmən, onun hansı zamanda yaşadığı bəlli edilməmiş və tələmatlarının nədən ibarət olduğu dəqiqləşdirilməmişdir. Zərdüşť ayinində küfr mövzusunu aşkar etmək çox mürəkkəb bir məsələdir. Çünki

¹ Həsən Pirniya. Əski İran. S.156.

bizim əlimizdə mövcud olan Pəhləvi qaynaqlarının hamısı İslamiyyətdən sonra yazılmışdır. Yəni o zaman ki, kiçik zərdüştcülük camiəsi öz iman və ayinlərini ayaqda tutmağa çalışmışdır. Sasanilər zamanında dövlət himayəsi arxasına alan zərdüştcülük ruhaniləri tərəfindən araşdırmala tuş olmamışdır».¹

Özümüzdən və özgələrdən ibarət olan müasir tarixçilər Həxamənsilər öncəsi əski İranın müxtəlif qövmlərinin mədəniyyətini – dəyərləndirmə yerinə, anlaşılmaz və əsrarəngiz planlarla Şərqlilik ruhunu, həyatını və kimliyini aşağıda gətirəcəyimiz örnəklərdə olduğu kimi, batil və məsxərə etməyə çalışırlar. Sanki, bu tarixçilər əski qövmlər mədəniyyətinin məchul və kəşf edilməz qalması yönündə tapşırıqlı, istəklı və görəvlidirlər.

«Arilər İran fəlatına (platosuna) gəldiklərində, soy, ənənə, əxlaq və məzhəb baxımından onlardan daha aşağı olan topluluqlarla qarşılaşmışlar. Çünki Arilər yerli insanları «div» və ya «tur» adlandırmışlar. Bunlardan başqa, Mazandaranda da elə əsərlər əldə etmişlər ki, bu söyləntilərin doğruluğunu isbatlamaqdadır. **Arilər bu toplumlarla davranışı qaliblərin məğlublara rəftarı kimi olmuşdur.** Özəlliklə Arilər onları özlərindən daha aşağı sanırdılar. Bu üzdən əvvəllər onlara heç bi haqq tanımır, daima onlarla savaşırdı və onları harada bulsaydılar öldürürdülər. Yerli əhalidən gələn təhlükələr dəf edildikdən sonra Arilər onlara ziraət, həşəm (erkək çocuqları tərbiyə etmə) tərbiyəsi və dəyişik ağır işlər tapşıırırdılar. Tədricən yerli adamlara nökerlik və kənizlik kimi, haqlar tanınmağa başlandı. Arilər yerli qövmləri qarışması bu dönmədən başlayır. Arilər Iranda məskunlaşma tərтіbi bəzən əski nağıllardan və fəth edilmiş məmləkətlərdə yerləşən Hind-Avropa xalqlarının mühacirət tərзindən də anlaşılmamdadır. Arilər Irana savaş üçün gəlməmişdilər, sadəcə, bu bölgələrdə yerləşmək istəyirdilər və bu üzdən də yerli sakinlərlə boğuşmaq

¹ Riçard N.Fray. İranlı mirası. S.45 və 355.

zorundaydılar (!). Bu hədəflərinə çatmaq üçün varlıqları yerlərdə savaşıqdan və məğlub etdikdən sonra qala tikirdilər. Qalanın içini iki hissəyə bölürdülər. Bir hissədə ailə üzvləri, digər hissədə isə xidmətçilər məskunlaşdı. Bu əhatədə gecələr iki məqsəd üçün tonqal qalayırdılar: birincisi, ona görə ki, qala sakinləri işıqdan yararlınsınlar və ikincisi də ona görə ki, yerlilər hücum etdiklərində, od qoruyucuları atəşi gücləndirirdilər ki, qala savaşıqları dışarıya çıxıb və qala çevrəsindəki düşmənləri məhv etsinlər. Sonralar bu qalalar kəndlərə və şəhərlərə çevrildilər».¹

Pirniyanın əski İran sakinləri ilə ilgili dəyərləndirməsi tamamilə vəhşi Qərbin Etazon qızıl dərililərlə bağlı çəkdiqləri filmlərə bənzəməkdədir. Onların dediklərinə görə məchul, amma mədəniyyətlə dop-dolu olan Arilər ki, məkanı bəlli olmayan öz xəyali və cənnət sayağı məmləkətlərindən qaçmışlar, indiki Irana girdiklərində divlərlə, yəni alçaq və mədəniyyətsiz əski yerli qövmərlə rastlanırlar (!). Pirniya kimi, digər tarixçilər də bu əfsanə və nağılları öz araşdırmalarının qaynağı kimi götürmüşlər! Anlaşılan odur ki, cənab Pirniya bu mətni yazarkən, cümlələrinin ifadə etdiyi məfhuma diqqət etməmişdir. Əgər bu müəlliflərin məqsədi «İran»a gələn Arilərdən Həxamənşilərdirsə demək ki, bu tarixçilər, sadəcə öz istedad və sənətlərilə Daryuşun Təxti-Cəmsid sarayını mötəbər abidə halına gətirən qövmələri çirkin və div olaraq adlandırmırlar, həm də Şahnamədəki mifik qəhrəmanları və Həxamənşilərdən öncə tarixin dərinliklərinə qədər uzanan bütün mədəniyyətləri və qövmələri çirkin və div olaraq tanıdılar! Amma əgər onların məqsədi Həxamənşilərdən çox-çox əvvəllər bu bölgələrdə yaşayan və onlarca mədəniyyət və birikim mərkəzləri icad edən yerli sakinlər isə o zaman məntiqən və tarixi həqiqətlər planında Həxamənşiləri «İran»lı deyil, yerli mədəniyyətləri təcavüzə məruz qoyan, yerli mədəniyyətləri qətl edən axınçılar kimi, tanımalıyıq. Bütün bunlara rəğmən, onlar

¹ Pirniya. Əski İran. S.157.

sonrakı tarixi hadisələrdə Parslar və Həxamənişilər kimi tanınan Arilər bu məmləkətlərə girişlərinin zaman və istiqamətini bəlli etmirlər.

«Ari soylu olan Parsların İran fəlatına (dənizdən yüksəkdə olan yaşam yerləri, ovalığın tərsi) gəlmələrinin zamanı bəlli deyildir. Milladdan əvvəl IX əsr Asur Kitabələrində «**Parsvaş**» adlı toplumun adı zikr edilməkdədir. Bu topluluq Urmıyə gölü çevrələrində yaşamışdır. Ravlin Son, Hommel və Praşek kimi bəzi araşdırmaçılar Parsvaş topluluğunun Parslar olduğu inancındadırlar. Ancaq onların bu inancları elmən isbat edilməmişdir. Asur padşahları milladdan öncə 691-ci ilə qədər parsvaşları xatırlamırlar. Bu ildə yenə də bir Asur kitabəsi deyir ki, Xulə savaşında Parsvaş, Ənzan və Ellipi xalqları Elamlılara yardım etmişlər. Bu üzdən də Praşek kimi bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, «Parsva» xalqı Quzeydən Güneyə getmiş, sonralar onların adları ilə anılacaq və Pars adlanacaq olan məmləkətlərdə məskunlaşmağa başlayırlar. Asur kitabələrindən bəlli olur ki, Səlmı-Nəsr (713-731 m.ö.) və Asur Hidin (662 m.ö.) səltənətləri zamanında, Parsvaşın padşah və əmirləri Asura tabemişlər. Sonra da Mad tarixində söyləndiyi kimi, Firurətiş (633-655 m.ö) Parsı Midiyaya tabe etdi».¹

Pirniyanın bu yeni nəğilına görə bəlli olur ki, yerli «vəhşi» qövmələri məhv edib, öz mədəniyyətlərini yayğınlaşdıran «mədəni» Arilər* Həxamənişilərdən başqa kimsə deyildir. Yerli sakinlərin «vəhşi»liklərinin həddini anlamaq üçün Təxti-Cəməşid sarayının kitabələrinə, «İran»ın və digər ölkələrin muzeylərinə müraciət etmək mümkündür. Elam, Urartu və Midiya tarixini oxumaqla bu vacib-ul qətl (öldürülməsi vacib olan) sayılan qövmələrin bilimsəl, sənətsəl və kultürel nailiyyətləri göz önündə durur. Fəqət, saxta Pars adı ilə tanınan Həxamənişi süngüləri ilə bu mədəniyyətlərin çoxunu

¹ Həsən Pirniya, Əski İran, s.226-227.

* Sonrakı səhifələrində yeni baxışlarla «ari» irqi qavramı ilə dərindən tanış olacağıq.

(Şimalda Marlik, Mərkəzdə Silklər və Cənubda Roxcilər mədəniyyəti) tarixdən söküb atmışlar, məhv etmişlər.

Bu girişdə mühacirlər və mühacirət barəsində bütün söyləntiləri əks etdirmək qeyri-mümkündür. Ancaq bir neçə gümanlara işarə etməklə bəlli olur ki, heç kəs bu mühacirətin zaman və məkanından xəbərdar deyildir.

«Bizim düşüncəmizə görə GüneyBatı Asiyani hücumlara məruz qoyan bütün köçərilər hər zaman Xəzər dənizi darvazalarından və Pamir fəlatından girmişlər. Fəqət, Herodotun məşuk bir müşahidəsinə görə Qafqaz dağlarının Qərb istiqamətində Sakaların Midiya məmləkətinə hücumu qeyd edilmişdir ki, bu da məqbul və məqul (ağıla batan) deyildir. Folqa və Don stepləri köçərilərinin tarix boyu dəfələrlə Qafqaz fəvqü məmləkətlərə hücum etmələrini qəbul edirik, ancaq bu proses qətiyyən geniş miqyaslı bir mühacirətə səbəb ola bilməzdi».¹

Toynbi bu ifadəsində çalışır ki, özünü heç bir cərəyana tabe olaraq göstərməsin. O, Qrişmənin təklif etdiyi Qafqaz kanalı ilə mühacirət istiqamətini inkar etsə də, ancaq öz söyləminin davamında mühacirlərin eyni istiqamətdən gəlişlərini də qeyri-mümkün hesab etmir.

«Parslar Ari soyundan olmuşlar, fəqət, onların Irana gəliş Tarixi bəlli deyil. Miladdan öncə IX əsrdə Asur kitabələrində Parsvaş adlı bir xalqdan söhbət gedir və öncə söyləndiyi kimi, Urmu gölü çevrəsində, ya da Kirmanşahanda yaşamışlar. Ravlin Son, Hommel və Praşek kimi tədqiqatçılara görə Parsvaş xalqı elə Parslar olmuşlar».²

Hərçənd son iki onillikdə tarixçilərin etiqadı «parsvaş» və «parsva»nın Parslarla heç bir bağlantıları olmamaları yönündədir (sonra bu haqda geniş şərh verəcəyəm), ancaq doktor Məşkur və bütün şərqşünaslar və İran tarixini yazanlar

¹ Arnold Toynbi. Mədəniyyət tarixi, VII cild, s.606, üçüncü ayaq yazı, əsil mətn.

² Doktor Cavad Məşkur. Əski dövəmdə İran, 1-ci cild. S.164.

Asur kitabəsindəki bu iki işarədən başqa yeni söz və sənəd ortaya qoya bilməmişlər. Onlar bu sənədləri dəyərləndirmədən, Asurlara da bu iki kəlməni «Pars»lar barədə zikr etdikləri üçün məmnuniyyətlərini bildirmədən, ardıcıl bu iki Asur kitabəsini təkrar edib və onu Həxaməşilər kimliyinin tanınması üçün əsas götürürlər. Ancaq Şəhbazi bu iki kəlməni istiqballa qarşılamaqla bərabər, Parsların mühacirəti ilə ilgili fərqli dəlilə görə dəyişik mühacirət istiqaməti təklif etməkdədi: «Parsların və (midyalıların) şərqİ İrandan qalxınmaları Həxaməşilər tarixi üçün çox önəmlidir. Xüsusən bu əsas məsələyə cavab verməkdədir ki, Zərdüştlük dini Parslara necə toqquşmuşdur və nədən Həxaməşi ayini ilə Qasai ayini arasında fərq mövcud olmuşdur. Artur Kristensen dəyərli yazılarının birinsində isbat etmişdir ki, Zərdüştlük dini milladdan 1000 il öncə Şərqİ İranda yaygınlaşmışdı. Parslar və midyalılar Qərbə mühacirətlərindən öncə bu ayinlə tanış olmuş və onu özləri ilə gətirmişlər. Ancaq sonralar uzaqlıq üzündən onun təkamülündə və daha da yaygınlaşmasında (Yəştlərin Məzdai ayinləri kimi) iştirak edə bilməmişlər. Beləliklə də tədricən, zaman axışı içərisində Qərb və Şərq Zərdüştlüyü arasında ixtilaflar və dəyişik fərqliliklər ortaya çıxmışdır. Həxaməşilərin əcdadlarının Şərqİ İrandan olmasından əldə edilən digər bir nəticə bu hökmü açıqlamaqdadır ki, nədən Həxaməşilər Xarəzm, Soğdi, Bəlx, Saka qövmələri ilə müqayisədə Babil, Misir, Ludiye və Hind qövmələrindən daha çox bac-xərac alırdılar. Bu münasibəti yalnız qohumluq əlaqələri məntiqi ilə anlamaq olar. Yenə də bu səbəblərdən asılı olaraq Parslar öz ölkə və kulturlərini qoruya bilmək üçün ən çox şərqİ iranlıları arxalanırdılar. Sonra da özləri məğlub olduqlarında Makidoniyalı axınçılarla Bəxlilər, Soğdilər və Xarəzmlər illər boyunca savaşıdılar və İrəranı savundular».¹

¹ Şapur Şəhbazi. Ərc nameyi İran (İran dəyərli naməsi), 1-ci cild. S.613.

Şəhbazi bir sıra dilçilik fərziyələrinə dayanaraq, mühacir qövmlərin İrana gəlişini Şərq istiqaməti olaraq izah etməyə çalışır. Onun isbat etməyə çalışdığı cəhət daha çox Orta Asiyaya, yəni «İran»ın şimal şərqinə aiddir.

Meri Boys xanımın şagirdi olan Şəhbazi Həxamənsilər arasında zərdüştlüyün yaygınlığını şiddətlə müdafiə edənlərdən biridir və sonrakı Parslara Şərqdən açdıqları keçiş və köçüş yolu ilə əslində, Zərdüştü «İran»ın cənub və qərbinə aparan caddədir ki, bu da «Həxamənsilərin əcdadları!» içərisinə uzanan yoldur. Bununla da Şəhbazi Həxamənsiləri öz soyu kimi anlamağa və anlatmağa çalışmaqdadır!

«Bu gün zərdüştlüyün təməl tarixini Qərbdəki Zərdüştlük dini ilə bağlantılı hesab edənlər, sadəcə, zərdüştlük muğlarının görüşlərini təkmilləşdirirlər. Bu üzdən onlar «son Moğlar!» kimi davranırlar. Ancaq onlar Həxamənsilər toplumu və Aristokratları arasında mövcud olan, çevrəsini rəqibləri saran zərdüştü elə təsvir edirlər ki, Qərbdəki Zərdüşt surəti ilə qətiyyəən uyğunluq təşkil etmir. Qərb Zərdüştlüyü, qətiyyəən Zərdüştü Həxamənsilərlə bağlantılı saymamışdır».¹

Həxamənsilərin köç istiqamətləri ilə bağlı dəyişik görüşlərin təhlili göstərir ki, hətta ən ünlü orientalistin ən ciddi sayılan əsəri belə, heyrət doğuracaq elmi üslub və metodoloji mənərdədir.*

«Pars imperatorluğunun tərcümeyi halı uyğunsuz və uyumsuz fərziyyə və problemlərlə dop-doludur. Bu gün əksər tədqiqatçılar və alimlər Kayler Yanqın (CAN IV 4 ch.1) nəzəriyyəsini qəbul etmişlər ki, maldarlıqla uğraşan iranlılar

¹ Samuel Niberq. Əski İran dinləri. S.43.

Bu gün özünü mötəbər tarixi sənədlərlə tətbiq edib doğruldacaq bilgiler yox dərəcəsinədir. Hətta «İran» barəsində Kembric tarixi məcmuələrin belə, qeyri-elmiliyi ifşa edilmişdir.

Bu məcmuələrin tərcüməsi ilə uğraşan bir dostum bu kitabların yanlışlıqlarını və yanlışlıqlarını gördükdə, o qədər ümitsizləşdi ki, tərcümə işindən vaz keçdi.

uzun müddət ərzində Mərkəzi Asiyadan bu ərazilərə köçmüşlər. Onların bəzi qrupları hər ehtimala görə Zaqrosun (İranda dağ adıdır – Guntay) yerli kiçik xanlıqlarla və Farslarla qaynayıb qarışmışlar və ilk məkanda (Zaqrosda) midiyalıları və ikinci məkanda (Farsda) isə parsları oluşturmuşlar. Miladdan öncə VII və IX əsrlərdə Asur qaynaqlarının midiyalıları və parslara işarə etməsi də bu səbəbdən olsun gərək. Kirmanşah-Həmədan bölgələrində məskunlaşmış olan midiyalıları, Asur mənbələrində məşhur qövm olaraq tanınmaqdadırlar və bunun da səbəbi Asurların Zaqros nahiyyəsindəki qövmlərlə ardıcıl təmasları və savaşları olmuşdur».¹

Bayan **Kurt** da iranlıları bu ölkənin əski sakinləri deyil, onları maldarlıqla uğraşan və Mərkəzi Asiyadan gələn Parslar kimi anlatmaqdadır. Onun da bu anlatısı heç bir konkret tarixi bilgi və bəlgələrə dayanmamışdır. Bəlli olmuş ki, bu xanım birbaşa Mərkəzi Asiyadan indiki Pars ölkəsinə axışan Parslarla nəcə tanış olmuşdur. Guya, əksər «tədqiqatçı və alimlərin» qəbul etdikləri Yanqın görüşünü Bayan Kurt da məqbul saymaqdadır. Yanqın göstərdiyi mühacirət doğrultusu Şəhbəzinin tövsiyə etdiyi istiqamətlə üst-üstə düşür.

«Nəçə onilliklər bundan öncə, tədqiqi ədəbiyyatda belə bir sual meydana çıxmışdır ki, midiyalıları və parslar nə zaman İran Fəlatına girmişlər, fəqət, bu sualın cavabı hələ də bulunmamışdır. Ancaq son vaxtlar bəzi alimlər ittifaqi nəzərlə söyləmişlər ki, iranlıların əsil məmləkəti Mərkəzi Asiyada vaqe olmuşdur ki, miladdan əvvəl VIII-IX əsrlərdə bu qəbilələrin bəziləri indiki İrana köçmüşlər. Ancaq digər bir qrup alimlər isə hesab edirlər ki, iranlılar Rusiyanın cənubundakı steplərdən köçə başlamış və Qafqaz yolu ilə bu ərazilərə gəlmişlər».²

Dəndamayevin də görüşü, köçəri mühacirlərin istiqamətini bəlli edə bilməyən sərgərdan qalmış tarixçilərin

¹ Ameli Kurt. Həxamənsilər. S.27.

² M.A.Dəndamayev. Mərkəzi Asiyanın mədəniyyət tarixi, II cildin I fəslə, s.17.

görüşlərinə bənzəməkdədir. Maraqlıdır ki, bütün bu məşhur adamlar hansısa bir yolla «Iran» coğrafiyasının içinə köç etməsi planlaşdırılan mühacir qəbilələrin iranlı və Pars olmalarında həmfikirdilər!

Hərçənd ki, bu Şimal mühacirləri hesab edilən köçərilər elə bir məmləkətə girirlər ki, əski yerli toplum və mədəniyyət birikimiləri ilə dop-doludur. Bu xanımlar və cənablar Miladdan əvvəl birinci minillikdən öncə, sanki heç bir mədəniyyət yoxmuşcasına, axmaqlığa bənzəyən bir cəsarətlə yazırlar ki, «İranlılar», yalnız miladdan əvvəl VIII-IX əsrlərdə Mərkəzi Asiyadan bu məmləkətlərə daxil olmuşlar və bununla da zəngin Şərq mədəniyyətinin bir bölümünün təməlini atan bütün çalışqan, yaratqan və seçgin yerli sakinləri görünməzlikdən gəlirlər.

Sonrakı səhifələrində İran ziyahlarının beyninə təzriq edilən (zorla girdirilən) İranın iftixarlı Həxamənşilər tarixini və xüsusən dərs kitabları vasitəsi ilə «Böyük Koroş!» adı ilə çocuqlara təlqin edilən bu saxta tarix qaynağının nə olduğunu şərh edəcəyəm.

Hər bir qərəsiz tarixçini heyratə salan odur ki, bütün şərqşünas tarixçilər tam bir etinasızlıqla Həxamənşilərdən ən azı 2000 il öncə böyük mədəniyyət yaradan yerli sakinləri diqqətə almırlar və sanki Həxamənşilər bu torpaqlara gəlmədən bu ərazilərdə heç bir mədəniyyət yox imiş!

Ancaq mövcud əski əsərlərin, bəlgələrin hamısı Həxamənşilərin bu torpaqlara ayaq basdıqları zamanlar gəlmə bir qövmdən danışirlər. Daryuşun Təxti-Cəmşid sarayında 15 məğlub millətlərin mədəniyyətinə işarə edilir. Lakin şərqşünaslar və İran tarixçiləri Həxamənşilər adına yazdıqları tarixdə bütün bu sirli əl işlərini, Təxti-Cəmşidin divarlarına həkk edilib sərgilənən kulturu, sənəti, mütəfəkkirlərin düşüncəsini, dəyişik türdən olan sənətçilərin sənət əsərlərini qətiyyən Həxamənşilərdən öncəki mədəniyyətlərin məhsulu saymırlar. İran tarixinin təməli üzrə «mütəxəssis» olanlar

müxtəlif şivələrlə və hədəfli bir cəhalətlə Həxamənsilər dönəmindən qalan bütün sənət qalıntılarını Həxamənsilər adlı yerli olmayan bir qövmin adına yazmaq istəyirlər. Ancaq bu sənət əsərlərinin, bu mədəniyyətin yaranmasında Həxamənsilərin zərrə qədər əməyi keçməmişdir.

Tarixçilər, hətta açıq-aydın bir incəliyə belə, görmür və ya unudurlar ki, bu gün İranda bərqərar və mövcud olan bizim tariximizin nəticəsi açıqca onların bu cahilanə çalışmalarına cavab verməkdədir ki, Həxamənsilər Əşkani (Arşak) və Sasani adlı işğalçı axınçılar İskəndər və ərəblər tərəfindən məğlub edildikdən sonra sanki, göyə uçub gedərcəsinə, qövm və millət olaraq bu ərəzilərdə onlardan heç bir əsər-ələmət qalmamışdır. Bu gün Təxti-Cəməşid sarayında adı keçən millətlər yerli qövmlərin tərkibindən ibarət olmuş və onlar tarixin də şahidlik etdiyi ərəzilərdə Həxamənsilərdən öncə yaşamışlar. Bu üç imperatorluqdan heç bir ada, əsər-ələmət və mədəni hadisəyə rastlanılmır, bu isə yerli olmamaları ilə bağlı ən mötəbər dəlil və sənəddir.* «Belə nəzərə gəlir ki, Arilər zəngin kultür yatağı

* Şübhəsiz, Həxamənsilərdən öncəki yerli qövmlər və digər əski bəşər mədəniyyətləri, mühacirət yolu ilə deyil, əski və yeni daş dövrlərində yerli qövmlərin kəmiyyət olaraq artmaları ilə formalaşmışdır. Yəhudilərin və müsəlmanları məzhəbi-siyasi mühacirətləri dışında Quzey və Güneydən axışan həyati rahatlıq və uyğun yaşam coğrafiyası arayan mühacirlər mədəniyyət yaradan deyil, təxribat törədən, uçurducu axınçılar və saldırganlar olmuşlar. **Çünki, bir iqlim bir qövmə mədəniyyət yaratmaq imkanı verirsə, o qövm o coğrafiyanı tərk etməz.** Mühacirətin səbəbi iqlimin qəddarlığı və həyat şərtlərinin darlığı olmuşdur. Qəddar və verimsiz bir coğrafiyanın savaşçıl və qəddar psixologiyasını mühacirət zamanı özlərilə daşıyan axınçı qövmlər varlıqları bolluq coğrafiyalarının mədəniyyətini məhv etmişlər.

(Bu məsələni Adlerin «aşağılıq kompleksi» nəzəriyyəsi ilə də belə izah etmək olar: Şiddət coğrafiyasının psixologiyasını daşıyan mühacim (axınçı) qövmlər bolluq coğrafiyasına varlıqlarında istə-istəməz aşağı və mədəniyyətsiz olduqlarının fərqinə varır və bu

olan Beynəlnəhrinə Şərq dağlıqlarından gəlmişlər. Ancaq onların «Iran» fəlatına (dənizdən yüksək yaşam məkanı, ovalığın əksi) hansı istiqamətdən girmələri bəlli deyildir. Qafqazdanmı, Mərkəzi Asiyadanmı və ya hər ikisindənmi gəldilər. Ancaq onların bu torpaqlara adı çəkilən yollarla gəlmələri ehtimal olunur».¹

aşağılıq kompleksini aradan qaldırmaq üçün min illər boyunca olmuş mədəniyyətləri məhv edib onları öz mədəniyyətsizlik səviyyələrinə gətirmək zorunda qalırlar. Köçərilərin min illər boyunca oturmuş millətlərin mədəniyyətlərini və şəhərlərini məhv etmələrinin təməlində bu aşağılıq kompleksi durmaqdadır. O mədəniyyətlərə uyum sağlamaq çox uzun zaman gərəkəndiyi üçün mühacimlər üçün ən doğru yol mədəniyyətləri məhv etməkdir – Tərcüməçi). Quzeyin qeyri-müsaid və şiddət coğrafiyasından Beynəlnəhrinə və «Iran» fəlatına axışan Həxamənşilər, şübhəsiz ki, öncədən zəngin mədəniyyətə sahib olan bu ərazilərdə mədəniyyət icad edə bilməzdilər. Qrişmənin «Başlanğıcdan İslama qədər İran» adlı kitabından götürülmüş qarşı səhifədəki təsvirlər Silk mədəniyyətində üretim (istehsal) örnəklərini göstərməkdədir. «Yeni daş dövründə, əski İranda və Silkdə cəvahirat və bayraq kimi, kiçik alətlər özəl zərgərlik və misgərlik çəkiclərilə mis parçaları üzərinə həkk edilirmiş, bu əşyalar zaman keçdikcə daha da çeşidliləşmiş, şəkil və biçim olaraq gəlişmiş və mürəkkəbləşmişlər. Dəmir əritmə texnikası yolu ilə düzəldilən ilk alətlər; başı yastı tişə, balta və bel 4500 il Miladdan öncə Silkdə və çevrəsində, Təpə qəbiristanlığda və Güneyə tərəf Teliblisdə bulunmuşdur ki, bu da bəşər mədəniyyətinin təkvin və oluşumunda böyük bir hadisə hesab edilməkdədir». (Жангелин. Тарих öncəsi, VII fəsil. Серж Клузыу, s.96, əsil mətn)

Şərqşünaslar, elmdən, bilgidən, sənətdən məhrum olan yerəl mədəniyyətə heç bir qatqıda bulunmayan Həxamənşiləri iranlı olaraq tanımlayırlar. Bu qövüm imperatorluğa çevrilmədən öncə yerəl mədəniyyətin oluşumunda bir iynə ucu qədər etkili olmamışdır. Fəqət, orientalistlər və «Iran» tarixçiləri yerəl qövmləri «çirkin», «div» və vacib-ul qətl adlandırmışlar.

¹ Riçard N.Fray. Əski İran mirası, s.27.

Beləcə, sonralar Pars adlandırılan mühacirlərin zühuru barədə təkrar Beynəlnəhrin bəlgələrindən başqa bir şey əldə edilmədiyindən əski dövrlər üzərinə ciddi araşdırma əsəri sayılan Qrişmənin əsərlərindən və ustad Beryanın yeni baxış kimi təsbit edilən görüşlərindən yararlanıram. Bunun yanısıra Qrişmənin və Beryanın baxış bucaqlarından fərqli bir görüş ortaya qoyan əsərlərdən də faydalanmağa çalışacağam.

Bütün bəlgələrdən anlaşılan budur ki, sonralar Həxamənşi adlanan bu qövmlər əski İran qövmləri və millətlərilə müqayisədə tam «yeni gəlmə»dir və digər bir deyişlə onları miladdan öncə VI əsrin ortalarında bu coğrafiyaya gələn ən son və hətta «yeganə» mühacir qəbilələr kimi anlamaq mümkündür. Bu dəlilə görə ki, Parsvaların Urmiyə və Araz çayı çevrəsində ilkin həyat izləri mövcuddur, İranşünasların Asur bəlgələrindəki «Parsva»nı Parslarla bağlama yozumlarını qəbul edərsək, o zaman böyük ehtimala görə bu qövmlər Orta Rusiya steplərindən Qafqaz yolu ilə «İran»a gəlmişlər. Şəhbazi və digərləri iddia edirlər ki, bu qövmlər Şərqi ən uzaq nöqtəsindən İrana gəlmişlər, ancaq xəritənin də göstərdiyi kimi, bu istiqamət Urmiyəyədək müxtəlif və kifayət qədər güclü qövmlərin inhisarında olmuşdur. Bu mühacir qövmlərin bu qədər uzaq bir məsafəni keçərkən, yerli sakinlərlə savaş və bu kimi əlaqələr çərçivəsində özlərindən əsər-əlamət buraxmamaları qeyri-məntiqi və ağılasığmazdır. Ümumiyyətlə, onların bu uzun məsafəni savaşsız keçmələri qeyri-mümkündür. Necə ki, tarixi sənədlər sakaların bu istiqamətdən keçmələrini böyük əngəllər, ciddi çətinliklər və yerli sakinlərlə savaşlarla xatırlamaqdadır.

«Sakaların tarixi, Çin qonşuluğundan köçən mühacir qəbilələrlə yaxın əlaqə içindədir. Onlar Yvea-Çilərin təzyiqinə məruz qaldıqlarından GüneyQərb səmtinə doğru hərəkətə başlayıb və Bəlxə təsərrüf edirlər... Kabilədə «Hind və yunanlar» Sakaların irəliləyişlərini əngəllədilər və onları Herat iqtisadətində Qərbə tərəf hərəkətə məcbur etdilər. Bu zaman Partlar da Mərkəzi Asiyadan gələn hər cüm mühacirətə mane

olurdular. Bu uzun mühacirətin istiqaməti dəyişik bir doğrultuya yönəltdi və Sakalar Sind-i Sofla (Hind və Sit) məmləkətinə getmək zorunda qaldılar».¹

Sakalar kimi, güclü bir qövmlər Qərbə və ya «İran»a doğru köçlərində müvəffəq olmur və Güneyə tərəf istiqamət dəyişdirmək məcburiyyətində qalırsa, «İran»a çatmadan öncə tarixi ad-sanı məchul olan, coğrafiyaları bəlli olmayan Həxamənsilər kimi, zəif bir qövmlə Şərqi ən uzaq nöqtəsindən başlayıb, bu qədər əngəlləri aşaraq asanlıqla Urartuya gəlmələri qeyri-məntiqi, qeyri-əqli və qeyri-mümkün kimi görünür. Ancaq əgər onların ilkin mərkəzlərini Orta Rusiya stepləri fərz edərsək, onların Urmiyə gölü çevrəsində məskunlaşmaları ilə ilgili əsərləri, yeni Asur kitabələrindəki «Parsva» adının keçməsi daha məqbul görünür. Çünki Quzeyin təbiətindən də anlaşıldığı kimi, Araz çayını keçənə qədər onların mühacirətini durduracaq güclü insan birikim mərkəzləri və topluluqlar olmamış və Urartu qövmlərinin güc əhatəsinə yaxınlaşdırıldıqda durdurulmuşlar. Bizim hədəfimiz Həxamənsilər mövzusunu işləməkdir. Saydığımız nəzəriyyələr və nişanələr bəlli edir ki:

1. Sonrakı Parsların ilkin zühur əlamətləri ilə yalnızca miladdan öncə VIII əsrdə rastlanırıq.

2. Onlar ancaq Quzey Qafqazdan «İran»a girə bilər və ya «İran»dan çıxı bilərdilər.

Bu iki mövzu isbat edir ki, **Pars adlandırılan qövm yerli qövmlərdən olmamışdır. Əski İranın yerli sakinləri mühacir olmamışlar. Beynəlməhrində və dünyanın digər mədəni birikim mərkəzlərində olduğu kimi, əski İran mədəniyyəti də Paleolit (ən qədim daş dövrü) və neopaleolit dövrlərindən başlayaraq gəlişən və genişlənən klanların, kəltürlərin davamıdır.**

Həxamənsilər ilk mühacirlər kimi, «İran»a gəldiklərində əski «İran» dəyişik mədəniyyətlərin beşiyi olaraq yüksək

¹ B.N.Puri. Mərkəzi Asiyaın mədəniyyət tarixi, 2-ci cild, s.245.

istehsal kultürünü özündə barındırmaqda idi. Bu səbəbdən də məskunlaşmaq üçün məmləkət tapa bilmədilər. Beləliklə də Qrişmənin görüşünə bir daha qayıtmaq zərurəti ortaya çıxır ki, yerindəcə, doğrucasına təsbit etmişdir ki, bu son mühacirlər yerli mədəniyyətlə həmahəng ola bilmədikləri üçün muzdur əsgərlər kimi, yerli və məhəlli əmirlərin xidmətlərinə alındılar.

«Bu iranlı süvarilər qadınları, uşaqları, sürüləri, ilxıları və naxırları ilə daxil oldular və bu geniş ölkəni müxtəlif kiçik məmləkətlərə bölmə məziyyətini əldə etdilər. Onların çoxu öz süvari qrupları ilə birgə yerli əmirlərin xidmətlərinə girdilər. Onlar qılınç çalmaqla və muzdur əsgər olmaqla həyatlarını təmin edirdilər».¹

Qrişmənin Urartuların, sonrakı Parsların və Midiyalıların əski «İran»a girişlərini eyni bir zamanda, miladdan əvvəl birinci minilliyin Başlanğıcı olaraq anlatmağa çalışır. Bu təsvirlər qəbul edilməzdir. Çünki əgər bu üç qövmlə yeni zamanda «İran»a köçmüşlərsə, necə oldu ki, Urmu dənizinin çərçivəsində Parslar məhul bir qövm, ölkəsiz bir toplum olaraq bulundular zaman, Urartuların və Midiyalıların başkəndi, milli kimlikləri, müstəqil istehsal və kultürləri mövcud oldu, amma sonrakı Parslar öncə Urartuların vassalı olaraq Urmu gölü çevrəsində, sonra da Midiyalıların vassalı olaraq da Kirmanşahın çevrəsində adsız-ünvansız yaşadılar? Həm də onların bu yerlərdəki mövcudluqları barədə bilgiler, ortaya qoyduqları mədəniyyət vasitəsi ilə əldə edilmir, sadəcə, iki Asur kitabəsində keçən bir kəlmə vasitəsi ilə xəbər və məlumat səviyyəsində məlumat əldə edilir. Asur bəlgələrindəki bu iki kəlmənin məqsədi tarixçilərin nəzərdə tutduğu Parslar olmaya da bilər. Deməli, midiyalıları və urartuları məhəlli qüdrətlərindən və iqtidara gəldikləri zamandan ya daha əski təsəvvür etməliyik, ya da ki, sonralar Pars adlandırılan qövmlərin qəbiləvi kəmiyyət, keyfiyyət və güc baxımından o qədər zəif olmalarını düşünməliyik ki, bu coğrafiyalarda istiqrar bulma,

¹ R.Qrişmənin. Başlanğıcdan İslama qədər İran, s.70.

bərqərar olma nöqteyi nəzərindən digər iki qövmlə müqayisədə çox geri qalmışlar.

«Asurilər miladdan öncə 844-də Parsları (Parsva) və miladdan öncə 836-da Midiyanı (Maday) tanıdılar. Ancaq Pars qövminin Midiyalılardan öncə Irana gəlmələrini isbat edəcək heç bir bəlgə yoxdur. Əgər Asur katiblərinin söylədiklərini qəbul edərsək, bu zamanda Parslar Urmu gölünün Batı və Güneyində və Midiyalılar isə Həmədanın Güneydoğusuna yaxın bir məkanda yerləşibmişlər. Bütün hallarda bu adların (Parsva və Maday) irqi və qövmi anlamda tələffüz edilməsi isbat edilməkdədir. Bu isimlər IX əsrin ikinci yarısından etibarən adı çəkilən qövlərin yaşadıkları və əhatə etdikləri məkan anlamında olmuşdur».¹

Qrişmən yenə də bu həssas incəliyə işarə etmir ki, Asur kitabələrində qeyd edilən midiyalılardan məqsəd, elə bir məmləkətdən ibarətdir ki, onun xalqı ən azından həmədana kimi vüsəti və böyük bir paytaxt qurmuşlar. Parsva isə mücərrəd bir ada işarə etməkdədir ki, heç bir kultural və maddi kimlik və müsuliyyət ifadə etmir. Eləcə də Qrişmən söyləməyə çalışır ki, «Parsva» bir qövmlərin adı deyil, coğrafi bir məkanı təmsil və ifadə etməkdədir.

«Parsların İranın Quzey Batısında yerləşmələrinin uzun sürməsi qeyri-mümkün kimi görünür. Onların yer dəyişdirmələri ya Asurilərin hərbi əməliyyatları, ya da Urartu və ya digər qəbilələrin təzyiqləri üzündən olmuşdur. Həqiqət budur ki, miladdan əvvəl VIII əsrdə onlar Zaqros doğultusunda GüneyDoğuya tərəf təcridi irəliləyiş və hərəkətdə idilər. Hər ehtimala görə onlar miladdan 700 il əvvəl Bəxtiyari dağlarının Qərbindən başlayıb yeni şəhər Şuştərin şərqinə qədər uzanan bir məsafədə Parsvaş, Parsumaş adlandırdıkları nəhiyədə məskunlaşmışlar (Bu ad Asur salnamələrində zikr edilmişdir). Bu əsrdə yaygın bir ənənəyə görə qəbilələr öz adlarını həm

¹ R.Qrişmən. Eyni qaynaq, s.77-78.

məskunlaşdıqları əraziyə, həm də ərazinin ümdə şəhərinə verirdilər».¹

Qrişmənin üstdəki görüşü öncəki görüşü ilə (ki, sadəcə bir neçə səhifə ilə aralanır) uyğunsuzluq təşkil edir. Qrişmən deyir ki, Parsvaş öz adını sakinlərindən almışdır! Fəqət, əksər tarixçilər ən qədim zamanları yenidən qurmaq və tarixdə hərəkət icad etmək üçün bu biçim dağınıq və intizamsızca danışmaq məcburiyyətində qalırlar. Beləliklə, Parslarla birgə mühacirətdə olanlar müəyyən ərazilərdə Urartu və Midiya ölkələrində ortaqlaşb öz ictimai orqanizasionlarını bərqərar etdikləri halda, Parsların yerləşdikləri məkan bəlli olmur və Parslar Urmu dəryaçasının quzeyindən Xuzistanın və Şuştərin güneyində bir nahiyəyə doğru tərk-i-məkan edirlər. Əgər Asur katiblərinin işarə etdikləri Urmiyə çevrəsindəki «Parsvaş» Şuştər çevrəsindəki «Parsva»dan məqsəd sonrakı Parslardırsa, deməli, onların kiçik və iqtidarsız bir qövmlərlə olmaları anlaşıdır ki, öz köç istiqamətlərində, ancaq digər oturaq qövmlərə xidmət göstərərək öz qəbiləvi həyatlarını sürdürə bilmişlər. Əgər bu köç izlərini onlara aid saymasaq, o zaman onlar İran tarix və coğrafiyasındakı Koroşun zühur etdiyi ana qədər əsər-olamətsiz olurlar və İran ərazilərindəki ortaya çıxışları heç bir sabiqəyə və keçmişə əsaslanmır.*

¹ Eyni qaynaq, s.89.

* Bizim Benylnəhrin barədə və Aşur, Babil və Sumər sənədləri haqqındakı bilgilərimiz şərqşünasların iddia etdikləri qaynaqlara əsaslanmaqdadır. Bu kitabın sonrakı səhifələrində işarə olunacağı kimi, bu sənədlər nadürüst, yanlış və hətta saxta da ola bilər. Bizim birbaşa o sənədlərdən bəhrələnmə imkanımız olmadığı üçün Aşur, Babil və Sumer bəlgələrinin mətninin nə olduğunu, bu mətnlərdə nələrin yazıldığını bilmirik. Bəlkə də şərqşünaslar İranlı və qeyri-İranlı tarixçilər heç bir əsaslı və konkret dəlillərə dayanmadan Aşur salnamələrində qeyd olunan «Parsvaş»ın və «Parsva»nın sonrakı Parslara və Həxamənilərə işarə etməsini isbat etmək üçün məcburiyyət qarşısında qalmışlar, əks təqdirdə onların sevdikləri imperatorluq Koroşdan və Daryuşdan öncə tam bir məchulat və

Mən bu qövmin Orta Doğuda peyda olması ilə ilgili öz fərziyyəmi tapmışam və bu kitabın sonrakı fəsillərində şərh etməyə çalışacağam. Ancaq bu fərziyyənin dışında ikinci bir ehtimal gerçəyə yazın kimi görünür, o da budur ki, Beynəlnəhrin və Qərbi «Iran» qövmləri ilə ardıcıl savaqlara girən bu axıçı mühacirlər miladdan öncə 650-ci ildə Quzey steplərindən köçə başlayaraq, İranın Qərb sərhədləri istiqamətindən bu ərazilərə gəlmişlər. Hər ehtimala görə onları bölgənin mədəniyyətlərindən biri savaşıçı muzdurlar olaraq Rusiya steplərinin ortalarından yardıma çağırmışlar ki, savaş bitdikdən sonra qeyri-müəyyən bir istiqamətdə mühacirətə başlamış və nəhayətdə «Iran»ın güneyinə çatmışlar. Tarixin bəzi işarələrindən, bu qövmin məntəqəyə hegemonluq prosesindən də anlaşıldığı kimi, bu mühacim mühacirlər köçəri yaşam boyunca, ancaq savaş və talançılıqla həyatı təlimatlarını sağlayırmışlar. Əks təqdirdə, onların bu diyardakı ortaya çıxışlarını milad öncəsi birinci minilliyin əvvəlləri kimi qəbul edərsək, maddi və mədəni baxımdan tam yoxsul olmalarını necə izah edə bilərik? Yəqin ki, Orta Şərq iqliminə bənzər bir iqlimdə elə insan birikimləri örnəyini tapmaq olmaz ki, Pars adlandırılan qövm qədər iqtidara çatmadan öncə bu səviyyədə keçmişsiz və kimliksiz olsun. Bu səbəbdən də «Iran» tarixi ilə maraqlananlar üçün tarixi dəqiq və şəkkakıyyətlə araşdırıb, bu qövmü tanımaq, Pasarqadın, Təxti-Cəməşidin və Şuşun kitabə və divar rəsmlərini şərh etməkdən daha zəruridir. Çünki bütün bu memarlıq və digər kultürel əsərlər yerli qövmlər

soysuzluq dumanlığına bürünmüş olur. Təəccüb doğuran odur ki, yüz il öncəyə qədər heç bir milli sənədlərimizdə, hətta Şahnamədə belə, bu imperatorluğun adı çəkilmir və heç bir İranlı, şərqşünasların uydurduğu «Iran tarixinin təməlini qoyan!» bu imperatorluğu tanımır. Əcəba, təəccüb doğurası deyilmi ki, V (hicri-qəməri) əsrdə «İbni-Bəlxı» «Farsnamə»sində Həxaməşilər barədə qətiyyənl bir bilgi vermir və onların adını belə, bu əsərdə çəkmir?

mədəniyyətinin məhsuludur ki, Həxamənsilərdən 2000 il əvvəl formalaşmağa başlamışdır.

«Midiyalılar və Parslar ilk dəfə Asur salnamələrində xatırlanmışlar. Miladdan əvvəl 837-ci ildə İkncə Şəlma Nəsr Urmu dəryaçasının qərbində yerləşən «Parsva» padşahlarından bac alıb, Cənub Qərbdə «Midiya» ölkəsinə əl qoyduğu andan bu iki toplumun adı təkrar zikr edilməyə başlamışdır. Beşinci Şeşməş Ədad 820-ci ildə onlarla «Parsvaş» adlanan bugünkü Kirmanşahın güneyində rastlanır. 737-ci ildə üçüncü Pilsər əsil Parsvaya hücum edib və Mad sərkərdələrindən bac almağa başladı».¹

Umstedin bu rəvayəti ilə eyni zamanda, 836 və 737-ci illər arasında (bir əsr müddətində) Asur sərdar və Sultanları Parsları sonrakı mərkəzlərindən (Ənşan və Parse) çox uzaq olan üç müxtəlif məkanda bulmuşlar. Beləliklə, rəvayətlərə görə miladdan öncə birinci minilliyin başlarında bu ərazilərə daxil olan Quzey mühacirləri 260 il keçməsinə baxmayaraq, hələ də sərgərdandılar və bəlli yerləşim məkanı bulmamışlar ki, Urartular, Midiyalılar, Elamlar və bu ərazilərin müxtəlif yerləşik qövmləri kimi, orada məskunlaşmış olsunlar. Hələ iki əsr sonra da davam etməsi təsbit edilən belə sərgərdanlıqı necə təfsir etmək olar? Anlaşılan odur ki, bu «Parsva» və «Parsvaş»ın sonrakı Parslarla ya heç bir əlaqələri və irtibatları olmamışdır, ya da gələcəyin imperatorları bu ərazilərə gəldiklərindən əsrlər sonra ciddi bir qövmlər olaraq sayılmamışlar və onların iqtidara sıçrayışları bu günün termini ilə söylərsək, bir gecədə sağlanmış və tarixi tədarük və zəmin olmadan baş vermişdir.

Qrişmən, bu qövmlərin Kirmanşahın cənubunda yerləşməsindən sonra onlar barədə heç bir məlumat vermir və kitabının sonrakı səhifələrində Sakaların, Urartuların, Midiyalıların və müxtəsər olaraq da Babillərin durumlarını şərh eləyir. Ancaq birdən-birə və heç bir müqəddiməsiz böyük Elam

¹ Umsted. Həxamənsi şahənşahlıq tarixi, s.31.

mədəniyyətinin sınırında, yəni Şuştər çevrəsində buraxdığı Parsları tarixin ərsəsinə daxil eləyir və onları cahan padşahlığı səviyyəsinə qədər yüksəldir.

«Nəbunid özünü Astiyaqa qarşı müdafiəyə hazırladı və Həmədanın böyük ticarət yoluna nəzarət etməyə planlaşdıran Parsların padşahı İkinci Koroşla ittifaqa girdi. Bu zaman həddi-bulağa və yetkinlik səviyyəsinə çatmış yeni bir rəqib, Pars padşahlığı meydana Varid oldu. Gənc və güclü Pars qövmü öz növbəsində əski dünyanın ən şücaətli liderlərindən biri olan padşahlarının rəhbərliyi altında dünyanı fəth etməyə başladılar».¹

Nəbunid iqtidarı (556-539-cu illər) Koroşun zühuru ilə eyni zamana təsadüf eləyir və Qrişmənin izahına görə Pars qövminin «Iran»a mühacirətindən dörd əsr və Şuştərin güneyində yerləşmələrindən 150 il keçir. Ancaq cənab Qrişmən bu sərgərdan qəbilənin bu arada necə yetişib və güclənməsi barədə heç bir bilgi və ip ucları vermir. Çünki tarix bu qəbilənin yetişmə prosesi ilə bağlı heç bir şey xatırlamamaqdadır. Sonrakı Parsların hələ bir şəhəri yoxdur, istehsalları ilə bağlı heç bir əlamət qalmamış və onların milli kulturləri incələnilrkən, imperatorluqlarının doğuşundan öncə, tarix Həxamənsilər adına heç bir xətt, rəsm və olumlu bir hadisə təsbit etməmişdir.

Urartuların və Midiyalıların inkişaf prosesini təfərrüatına qədər incələyən, Silkləri öz kitabında araşdırmaya tabe tutan Qrişmən, parsların maddi, fənni və ictimai qüdrətinin təməlini incələmədən, bu adsız qəbilədən öz istədiyi imperatorluğu tarixdə var etməyə çalışır.

«Ancaq parslar barədə söyləmək gərəkir ki, təqribən miladdan 700 il əvvəl onlar Bəxtiyari silsilə dağlarının uzantısı, Şuştərin şərq, Karun çayının iki sahilində vəqə olan nahiyədə və bu çayın dənizə töküldüyü yerə yaxın Parsumaşda Güneyə getmədən öncə yerləşməsini əngəlləyəcək gücü qalmamışdı.

¹ R.Qrişmən. başlanğıcdan İslama qədər İran, s.118.

Elamların daimi müstəmləkələrinin bir bölümü olan bu nahiyədə parslar elamların səltənətinə tabe idilər. Parslar Həxaməniş rəhbərliyi altında böyüməyə layiq olan kiçik hökumətlərini təsis etdilər və öz adlarını da hökumətlərinə verdilər».¹

Hətta Koroş (Kir) belə, Pars və Həxaməniş adlı bir təsisçi tanımayırmış. Ancaq Qrişmən parslarla bağlı saxta bir adres yaradaraq, miladdan öncə VII əsrin başlanğıcında, hətta Elamın belə, hər ehtimala görə var olması zənn edilən kiçik Pars hökuməti ilə qarşı-qarşıya gələ bilməməsi inancındadır! O öz iddiasını isbat etmək üçün tarixdən bir şahid gətirməni zəruri saymır, çünki bildiyimiz kimi, Həxaməniş sözünü ilk tələffüz edən adam Daryuşdur. **Həxaməniş sözünü Bisütun kitabəsindən götürüb və miladdan öncə VII əsrin başlanışına aparan Qrişmən, Həxaməniş iqtidarının imkanını icad etmək üçün Elamları zəif göstərməyə ehtiyac duymuşdur.**

Qrişmənin bu biçim iddiada bulunma məcburiyyəti, ancaq saxtakarlığın həddini aşması ilə anlaşıla bilir. Çünki, hər ehtimala görə o zaman Elamlar yetərinə güclü olsaydılar, şübhəsiz ki, Qrişmən parsların oturaq qövüm olmalarını isbat etmək üçün başqa bir yer və Həxaməniş kimi, təsisçinin ortaya çıxması üçün başqa bir şərait tapa bilməyəcəkdi və onun gələcək imperatorları tarixdə itib, batacaqlardı.*

«Huban-Nuqaşinin Şuşdakı canişini qardaşı oğlu ikinci Şutruk-Naxuntə (717-699 m.ö.) idi. Bu şəxsin gələcəkdə iqtidara daşınmasına imtiyaz və şərait oradan qaynaqlanırdı ki, bu adam Ənzanın və Şuşun böyük padşahı Huban-İmnənin oğlu idi. Onun neçə müddət padşahlıqda qalması barədə bilgimiz

¹ R.Qrişmən. başlanğıcdan İslama qədər İran, s.124.

* Əslində, əksər şərqşünaslar və tarixçilər «İran» tarixini təhlil etmə baxımından aciz olduqları üçün çalışmışlar ki, üzdə olan hadisələri dəlil gətirsinlər və bununla da xülyaya tapınırlar ki, bu da bugünkü tarix elmi və tarixçi baxımından «çocuqca» bir yanaşım olaraq dəyərləndirməkdir.

yoxdur. Şatrük-Naxuntənin öz kitabəsi göstərir ki, Tanrısı İnşoşinaksın yardımı ilə Ənzanvə Şuş məmləkətinin padşahlığına çatdıqdan sonra bu tanrı üçün bir namazxana icad etdi... Elam ərazisində tapılan digər bir neçə kitabəni də Şutrük-Naxuntə dönəminə aid etmək gərəkir.

Şuşda tapılan bu kitabələrdən biri bir neçə müddət öncələrə qədər Şutrununun müqəddəsləşdirici kahininə aid edilirdi ki, ölkənin bir çox şəhərlərində otuzdan artıq təndisin (məsəllər, dualar, atalar sözü, heykəl, lövhə, şəkil...) bərpa edilməsindən danışır. Başqa daş üzərinə həkk edilmiş kitabələr Şuşun uzaq şərqində bu gün Malmir adlanan və Karun çayının güneyində yerləşən ovalıqda tapılmışdır. Şutrük-Naxuntədən uzun zamanlar öncə bu ovalıq Elamların yaşam yerləri olmuşdur. İlk ticarət sənədləri və həm də viran edilmiş təpələr göstərir ki, bu nahiyədə ticarət çox yayılmış. Xətt, dil və təsvirlər isbat edirlər ki, Taxihi oğlu, Ayapir şahzadəsi Haninin kitabələri və daşda həkk olmuş təsvirlər yeni Elamda da onun padşahlığı dönəminə aiddir».¹

Bütün bu hadisələr elə bir dönmə içərisində baş verməkdədir ki, cənab Qrişmən iddia edir ki, Həxaməniş adlı birisi Şuşun kanarı Şekştərdə Parsların hökumətini təsis etmişdir. Ancaq üstdəki rəvayət və digər tarixi bəlgələr göstərir ki, miladdan öncə VII əsrin əvvəllərində Elamlar istisna bir gücə sahibmişlər. Elamın Asur və Babillə olan savaşları onun fəvqəladə güclülüyünü göstərir və böyük məbədlər, geniş və göstərişli şəhərlər və bənzərsiz Elam sənəti bu dövlətin bütün Güneydən əski Ənşana qədərki iqtidardan söhbət açmaqdadır. Təxti-Cəmşid kitabələrində həkk edilən tarix belə, göstərir ki, Elamlar Həxamənişlər tərəfindən məğlub edildikdən sonra da bir çox Elamlı katiblərin Həxamənişlər tərəfindən istifadəsi və Həxamənişlərin Elam xətt və sənətindən geniş istifadə etmələri davam etmişdir. Bu da isbat etməkdədir ki, Elamlar sadəcə Qrişmənin iddia etdiyi dönmədə deyil, çox uzun

¹ Corc Kamrun. Tarixin dan yerində İran., s.121.

zamanlar, hətta Şuşun süqutundan sonra belə, öz sərvərliklərini bölgədə sürdürmüşlər. Bundan sonra söyləyəcəyəm ki, necə və nədən bütün tarixçilər Həxamənşilərin zühurundan və bölgəyə hegemonluqlarından öncə, Elam və Asuru Beynəlnəhrindən (İkçayarasından) və tarixdən söküb atmağa çalışmışlar.

«Sabiq savaşı qənimətlərindən doldurulmuş Elam padşahlarının xəzinəsi Asurların əlinə keçdi. Babilin ittifaq zamanı Elama verdiyi qızıl və gümüş heykəllər, məbədlərin nəfis əşyaları və evlərdə bulunan qiymətli əşyalar Neynəvaya götürüldü. Asur qətl və talandan doymayıb həm də Elam padşahlarının və məşhur adamlarının sümüklərini məzardan çıxarıb Neynəvaya apardılar. Asurların Elamdakı davranışlarını Həzqiya^{*} belə şərh edir: «Budur Elam və onun qəbirlər kənarında öldürülməyə hazırlanmış cəmiyyəti. Hamısı qılıncdan keçirilib, öldürüldülər».

1635 il Elamların nəzarətində olan **Tanrı «Nənə»** Erexin heykəli Asur padşahı tərəfindən, Erex şəhərinə göndərildi.^{**}

* Tövratin müəlliflərindən biridir – Tərcüməçi.

** Həzqiya Tövrata Elamın Aşur Banipal tərəfindən süquta uğraması barədə heç bir şey söyləmir. Təəccüb və təəssüf doğuran odur ki, Pirniya kimi insanlar da tarixin ən ciddi hadisələrinə belə, sınıq-salxaq, tələm-tələsik və ala-yarımçıq yanaşırlar. Həzqiyanın kitabında bir silsilə xəbərdarlıqlar xüsusi bir zaman və məkanı nəzərdə tutmayaraq, təqribən bütün Orta Şərq mədəniyyətləri barəsində, o cümlədən Aşur və İsrail oğulları barədə yazılmışdır. Həzqiya Yerusəlimə (bu sözün ən doğru tələffüzü Urşəlim olsun gərək, çünki Sumerlər dönməsində də **Ur** və **Uruk** kimi şəhərlər mövcud olmuşdur. Bu gün İbrani dilində bir çox Sumer cəzəzləri vardır, hətta Dr. M.Fatih Kesler «**Kuran-ı Kerimdə Yahudilər və Hristianlar**» adlı kitabının (Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, Ankara – 1995) 28-ci səhifəsində İbrani sözünün də Sumer cəzəsindən gəldiyini isbat edir. Bu səbəbdən mən də ən doğru olan tələffüzü istifadə edərək, Yerusəlim deyil, Urşəlim yazacağam – Tərcüməçi) qarşı, Əmən qövmünə qarşı, Muab qövmünə qarşı, Ədum qövmünə qarşı, Fələstinlilərə qarşı, Sura qarşı, Misirə qarşı, Siduna qarşı, məchul bir

Asurlar bir çox qətlərdən, şəhərləri qarət edib Elamların var-dövlətini ələ keçirdikdən sonra həm də bir çox əsir Şuş və digər şəhərlərdən Asura apardılar. Fərar edən Elamların son padşahı Xumban-Kaldaş bir müddətdən sonra əsir düşdü və Asur Banipal onu və Elamların sabiq padşahı Tam Maritunu səltənət arabasına bağlayıb, məcbur etdi ki, arabanı Asur məbədinə və Asurların allahı «İştər»ə qədər çəkib aparsınlar. Asur Banipalın Elamı fəth etməsi ilə ilgili kitabəsinin tərcüməsi belədir: «Şuşan, Madakto və digər şəhərlərin torpağını bütününü ilə Asura çəkib apardım və bir ay, bir gün ərzində bütün Elam ərazisini yerlə yeksan etdim. Mən bu ölkəni həşəmin, qoyunların sürüsünə həsrət qoydum və bu ölkəni musiqi nəğmələrindən məhrum etdim və qumsal səhraların yırtıcılarına, ilanlarına, əjdahalarına bu məmləkətə axışmaları üçün izn verdim». Nəhayət, Elam diz çökdüsə də, iş savaşılarına görə olmuşdur.

məmləkətin sakinləri olan Məcuclara qarşı və nəhayət, Elama qarşı bir sıra öngörülərdə bulunur. Hətta Pirniyanın Həzqiyal Elamın Aşurlar tərəfindən süquta uğrayacağını ön görmüşdür iddiasının tərsinə olaraq, Həzqiyalın Elama qarşı öngörüsü, Asura qarşı öngörüsü ilə həm zaman və həm anlamdır: «Aşur və bütün xalqı orada; qəbirləri onun çevrəsində; hamısı öldürülmüşlər; qəbirləri çuxurun diblərində qazılmış və onun xalqı qəbrinin çevrəsində; hamısı öldürülmüşlər, qılıncla düşmüşlər, onlar ki, yaşayanlar diyarında dəhşət saçdılar. Elam və bütün xalqı orada; öz qəbirləri çevrəsində; hamısı öldürülmüşlər, onlar ki, sünnətsiz olaraq yerin dərinliklərinə endilər, onlar ki, yaşayanlar diyarında öz dəhşətlərini saçdılar və çuxura enənlərlə bərabər utancılarını yüklədilər. Öldürülmüşlər arasında, ona və xalqına bir yataq yaptılar; qəbirləri öz çevrəsində; hamısı sünnətsiz, qılıncla öldürülmüşlər; çünki yaşayanlar diyarında dəhşətləri yayılmışdı və çuxura enənlərlə bərabər öz utancılarını yükləndilər; onu öldürülmüş olanların ortasına qoydular. Meşək, Tubal və onların bütün xalqı orada; qəbirləri onların çevrəsində; hamısı sünnətsiz, qılıncla öldürülmüşlər; çünki yaşayanlar diyarında dəhşətlərini saçdılar. (Tövrat. Əhd-i Ətiq, Həzqiyal, 32:22-26.)

Miladdan öncə 645-ci ildə Elam dövləti tarix səhnəsindən atıldı və onun sabiqəsi zaman keçdikcə xatirələrdən silinib və elə unuduldu ki, hətta tarixçilər və ən qədim dövr yazarları belə, bu barədə bir şey bilməz oldular».¹

Əgər Pirniyanın iddiası üzrə, Elamlar məhv olmuşlarsa, Təxti-Cəmşidin daşları üzərinə rəsm edilmiş bərli-bəzəkli, yaraşıqlı və sultanla eyni səviyyədə olan, əllərində dəyərli dəfinələr bulunduran və sərvətin, sənətin qalxınması ilə ilgili görüntülərdən ibarət olan və Daryuşun sarayına yollana bu Elamlar hardan çıxdılar?*

¹ Həsən Pirniya. Əski İran, s.139-140

* Əksər tarixçilər Elamın «Asur Banipal» tərəfindən qorxunc bir aqibətə uğraması inancındadırlar. **Aşur Banipal Beynəlnəhrində şəxsiyyət və mümtaz kultürel rütbədir ki, ilk tarix evi kitabını yaratmışdır. Ondan miras qalan fənni və kultürel nailiyyətlər onu tarixdə bir vəhşi adam kimi tanıtmə çalışmaları ilə uyuşmayır.** Şərqsünaşlar qəsdən və yalnız bir daş kitabəsi əsasında bu kitabın son fəslində izah edəcəyim səbəbə görə, çalışmışlar ki, Aşur Banipaldan Koroşun tam müqabil tərəfi, Koroşa bənzər bir təsvir təqdim etsinlər.

«Aşurların və hətta Həxaməşilərin həmlələrini Elamların son olaraq anlamadığımızdan, kitabın önəmli bir qismini Selvekilər, Əşkanilər və Sasanilər dönmündəki Elamların araşdırılmasına həsr etmişik və ümid edirik ki, oxucu Aşur Banipalın həmləsi ilə və Həxaməşilərin zühuru ilə Elamların sonu gəlməmişdir yönündə öz cavabını tapacaqdır. Elamlar, hətta Əşkanilər dönmündə belə, öz istiqlallarını əldə etmək üçün savaşımlar. (D.T.Puts. Elam Arxeologiyası, müqəddimə., s.2, Kembric universiteti nəşriyyatı, 1999).

Nə var ki, Koroş özünü «Sumer və Akkadın padşahı» adlandırmış və Daryuş öz kitabələrində Ilam və Aşuru istilaya uğratmağa israr etməkdədir, tarixçilər Aşur və Elamı Həxaməşilərin zühurundan zühurundan öncə tələsərcəsinə məhv etmə tələsləri dəqiq tarixi zəminə əsaslanmamışdır.

Bu çalışmalar Beynəlnəhrinin iki böyük və parlaq mədəniyyətini məhv eləyən Həxaməşilərin ayıbını ört-basdır etmək, gizlətmək

«Asur imperatorluğunun süqutuna aid olan klassik mətnlərə tam bir ehtiyatla yanaşmaq gərəkir. Ketz Yasın yazdığına (Dyodordan nəqlən, ikinci kitab, 23-28) görə Sərdanapalın (Asur Bənipal) «əxlaqi zavalı» Midiyalı Ərbakesi Asur əleyhinə tüğyan bayrağını qaldırmağa məcbur etdi. Əbakeş Asura qarşı dördlü bir ittifaq oluşdurdu: Belezis sərkərdəliyində Babillər, ərəblər padşahı başçılığında Yuxarı Beynəlnəhrin qövmələri və «azadlıq uğrunda» savaşıyan Parslar. Ərbakeşin tanınmaz bir ad olması ilə eyni zamanda onun manifestinin heyvətamiz özəlliyi də dəqqətləyiqdir. Çünki göründüyü kimi, Parslar da Midiyalılar, Babillər və Beynəlnəhrin ərəblərə qədər Asurların dözülməz istilasına məruz qalmışlar. Hər ehtimala görə Emintas adlı Yunanlı bir müəllifin verdiyi məlumatlara əsasən (və Etene 12-ci kitabında 529-cu ildə nəql etmişdir) **Neynəva şəhərinin hasarları (bu şəhərin əsasını Sərdanapalın qoyduğu söylənir)** Koroşun mühasirəsi üzündən viran edilmişdir. Asurların məğlubiyyəti ilə mövcud olan görüşlər Midiya mərkəzlilik (Medo sentrik), yəni «Ərbakeşin istilacı rolu», «Pars mərkəzlilik (Persosentrik), yəni «Parsların və Koroşun rolu» açısından ortaya qoyulmuşdur ki, bunun müqabilində tarixçinin məsələnin təməlinə təfəkkür və şəkkakıyyətlə yanaşması zəruridir».¹

Bu gün biz elə bir mərhələdəyik ki, bütün şərqşünasların təlqinləri, söyləntiləri barədə şəkk etmə haqqımız vardır. 50 il bundan öncəyə qədər şərqşünasların Orta Doğu haqqındakı

üçündür. Babilin zavalı uğramasını, yalnız, özünə heyran və özünü tərif eləyən bir imperatorun kitabələri ilə izah etməyə çalışan və bu kitabələrin dışında Babillərin istiqlalları uğrunda fədakarlıq savaşılarını görmək istəməyən tarixçilər, Beynəlnəhrin iki firuzə paytaxt şəhərləri olan Şuş və Neynəvanın süqutunu Koroş və Daryuşun vəhşi hücumları ilə bağlamaq məcburiyyətində qala bilərlər ki, bu da Tövrətin Koroşsentrik teorisini ilə ziddiyyət təşkil edir.

¹ Beryan. Həxamənişilər imperatorluğunun tarixi, s.87-88.

oluşdurduqları tarix zehniyyəti Avropanın istilaçılıq siyasəti əsasında gelişmiş və Fələstinin İsrail tərəfindən işğalına zəmin yaratmışdır və bunun başqa tarixi bəraəti yoxdur.

«Elam ölkəsinin Nəbuked Nəzar tərəfindən işğal olunması qeyri-dostanə fəaliyyətlərin nəticəsimi olmuşdur? Hələ cavabı bəlli olmayan bir sualdır. Dağınıq və nöqsanlı mətnlər eyni zamanda Şuş şəhərindən xəbər verməkdədir ki, Şuş şəhəri o zaman Babillərin əlində idi. Ancaq öncədən də müşahidə etdiyimiz kimi, Şuş şəhərinin işğal olunması Elamın digər bölgələrinin işğalı ilə bağlı və əlaqəli olmamışdır. Babilin necə və neçə müddət Şuşu işğal altında saxlaması bəlli deyildir. Şuşun işğal edilməsi ilə bağlı adı çəkilən mətnlərin Həxamənsilərə aid olduğu ehtimalını nəzərə alaraq, hətta Şuşun Babil tərəfindən fəth edilməsi qəti və qəti olaraq təsbit edilməmişdir. VI əsrin ortalarından bir neçə nəsrlə müddətində Elamın Şərqi bir neçə bölgələri Həxamənsi sərkərdələrinin işğalında olmuşdur. Böyük Koroş (599-530 m.ö) məşhur mənsurunda (nəşr etdirdiyi görüşlərində) özünü «Ənşan şahı» adlandırır. Bu tarixdən böyük Daryuş Həxamənsiyə (522-486 m.ö) qədər Elamın siyasi prosesləri ilə bağlantılı heç bir sənəd yoxdur. Daryuşun padşahlığının əvvəllərində baş verən və Daryuş tərəfindən basdırılan iki üsyan Elam tac-təxtinin varisliyi uğrunda idi. Daryuşun padşahlığının ilk ilində üçüncü və sonuncu üsyan hadisəsi baş verdi və bu dəfə Daryuş üsyanı yatırmaq üçün Pars hərbi gücünü o bölgəyə göndərdi. Daryuşun padşahlığı zamanından etibarən Elam və bütün Orta Doğu tarixi Həxamənsi şahənşahlıq tarixinin içərisinə yerləşir. Elam ölkəsi və onun mərkəzi olan Şuş şəhəri bir «Şəhr-bani» (satrab) halına gəldikdən sonra adı da Farsca bir kəlmə olaraq «Şövcə»yə çevrildi. Şuşda möhtəşəm Həxamənsi sarayları tikilməyə başlandı və bu şəhər ümdə padşahlıq iqamətgahlarından biri oldu».¹

¹ Yusif Məcidzadə. Elam tarix və mədəniyyəti. S.22.

Göründüyü kimi, Elam Asur Banipaldan sonra da elə cəlbədicə imiş ki, Babillilər o ölkəni fəth etməyə meyl göstərirlər və Elam nəinki 645-ci ildə tarix səhnəsindən silinməmiş, həm də onun Daryuş zamanına qədərki parlaq həyatından xəbərdarlıq. Əski Orta Doğunun bu mədəni və qəhrəman şəhərini viran edən, yalnız, Daryuş olmuşdur. Həm də Koroşdan sonra Midiya, Asur və Babildə olduğu kimi, Elam mədəniyyətini də istilaya uğradan Daryuş olmuşdur.

Biz, Qrişmənin «tarix yaratma ehtiyacı» əsasında kiçik Pars qəbiləsini Elamın bağrında yerləşdirmə çarəsizliyini anlaya bilirik. Lakin, bir kiçik qəbiləni yersizcə və heç münasibəti olmadan Parseyə qədər genişləndirib və Həxaməniş kimi, böyük bir sülaləni təsis edən qüdrət səviyyəsində təqdim etmək – ki, özünün də açıqca söylədiyi kimi, miladdan öncə VII əsrə qədər yerləşəcək bir məkanları belə, olmamışdır – bağışlanası deyildir. Çünki, nəinki bu «Parse»nin coğrafi hüdudu bəlli olmamışdır, həm də parsların nə biçim genişlənmələri də məchuldur: Savaşaraq, yaxud barışcıl yollarımı?

Ənşan və Parsa qədərki vüsətli istiqrarları üçün Elamlarla müharibə etmişlərsə, bu savaşı hansı zaman və məkanda və hansı hökmdarların dönəmində baş vermişdir. Əgər onların genişlənməsi Elam ərazilərində barışcıl bir ortamda olmuşdursa, nədən elamlar geniş və abad ərazilərini iqtidarsız, kimliksiz və sonradan Pars adlandırılan bir qövmə verməli idilər və nəhayət bu iddia edilən Pars o zaman hansı coğrafiyanın adı olmuşdur?

«Çiş-Pişin ölümündən sonra Pars padşahlığı Parsumaş əyalətindən ibarət idi ki, Ənşan və Parse də ona artırılmışdı. O, hökm sürdüyü əraziləri Meronji sultanları kimi, iki oğlu arasında bölüşdürdü: naz və nemət içərisində doğulan (!) Aryarmən (590-640 m.ö) və birinci Koroş (600-640 m.ö) ki, Parsumaşın «böyük şahı» oldu. Təsədüfən Həmədədə tapılan altın bir lövhə bizim istifadəmizə verildi. Bu lövhənin üzərində

mixi əlamətlərlə və əski Pars dilində Aryarmənənin ləqəbləri yazılmışdır. Adı çəkilən padşah söyləyir: «Mənim padşahı olduğum bu Pars ölkəsində yaxşı atlar və kişilər vardır. Ulu Tanrı Əhura Mazda onu mənə vermişdir. Mən bu ölkənin padşahıyam». Bu lövhə bu günə qədər tanınan və tapılan əşyalar içərisində Həxamənişilərə aid olan ən əski buluntudur. Bu lövhə miladdan öncə VII əsrdə Pars qəbilələrinin tərəqqisi ilə ilgili ciddi ip ucları verməkdədir, bir halda ki, bu qəbilələr köçəri həyat tərzindən yarı yerləşik həyat tərzinə yeni keçmişlər. Mixi əlamətlərlə yazılan onların əlifbası, Asur və Elamın əlamətli və hecalı xətlərinin daha da zənginləşdirilməsi anlamındadır ki, hələ də istifadə edilirmiş və üzərində durduğumuz xətdin icadı üçün ilham qaynağı imiş. Parslar öz tarixinin başlanışında kiçik hökumətləri hələ oluşma halında ikən, elə bir iş gördülər ki, Orta Doğunun əsil sakinləri əsrlər boyunca qətiyyənlə bu işi etmək əzmində olmamışlar. Parslar zikr edilən ölkədə yerləşdikləri minillikdən etibarən öz dillərini öz xətləri ilə izah və bəyan etməyə başladılar. Aryarmən lövhəsinin kəşfi-kəşf edilən biricik lövhə olmamasını irəlidə görəcəyik – elə fəvqəladə nəzərə çarpır ki, bəzi tədqiqatçılar onun əsil sənəd olmasını qəbul etməkdən imtina etmişlər».¹

Bu üzdən ki, Qrişmən üstdəki mətnə Parsları Koroşun zühurundan 80 il əvvəl yarı köçəri təqdim edir. Demək ki, hələ ərazisi və istiqrarı olmayan bir qəbilə arasında «altun lövhə»dən və «böyük şah»dan danışmaq xəyaldan başqa bir şey deyildir.

Şübhəsiz ki, yeni tarixçilər bu biçim iddiaların heç birisini qəbul etmirlər. Qrişmənənin Parsların xətt ixtira etmələri ilə bağlı söylədiyi bilgisizlik və düşüncəsizlikdən olmadığı üçün demək ki, müəllif yerli mədəniyyətə, Beynəlnəhrinin və Orta Doğunun əsil sakinlərinə qarşı düşmənçiliyini və nifrətini ortaya qoymuşdur və belə aşkarca iddia edə bilir ki, əski Pars mixi xətti Elam və Babil xəttinin inkişafı və davamı olmuşdur!

¹ Qrişmən. Başlanğıcından İslama qədər İran. S.125.

Bütün bunlar mənim girişdə iddia etdiklərimi isbat etməkdədir ki, şərqşünaslar müxtəlif yollarla çalışmışlar. Beynəlnəhrin və Orta Doğudakı Həxaməniş öncəsi mədəniyyətləri ya batıl, ya da bixaniman və yurdsuz-yuvasız Həxamənişlərə aid etsinlər.

Qrişmənin söyləminə görə məlum olur ki, parsılar qonşulara hücum etmədən öncə ən azı 150 il Parsumaş, Ənşan, məchul ölkə olan və «Parse» adlanan ərazilərdə yarı köçəri və yarı oturaq yaşamış və hökumət etmişlər. Ancaq biz, bu hüduhdlarda onun seçgin qövmü ilə ilgili heç bir tarixi qalıntılara və yadigarlara rastlanmamışıq, bir halda ki, urartular, midiyalılar və ya Qrişmənin söylədiyi kimi parsaların ilkin yol yoldaşları bəlli ərazilərdə sakinləşməyə müvəffəq olmuş və tarixdə qalası, təqdirəlayiq mədəniyyətlər yaratmışlar. Ancaq bu bölgələrdə parsılardan heç bir əsər-əlamət yoxdur, nə bir şəhər, nə də bir dövlət sarayı. Hətta bu qövmün əcdadları ilə bağlı bir viran edilmiş məzar belə, Qrişmənin onlara bağışladığı coğrafiyada bulunmamışdır ki, ölürlərlə birgə dəfn edilmiş əşyalar vasitəsilə onlar və mədəniyyətləri barədə bilgi əldə edə bilək. Məsələn, hansı silahlarla savaşırmışlar və bu silahları necə və harada istehsal edirmişlər*?

* Cənab Şəhbazi və bayan Meri Boys belə cavab verə bilərlər ki, Koroşun da əcdadı Zərdüştçü olmuşlar və ölürləri dəfn etmə ənənələri onlarda olmamışdır. O zaman belə bir soru sormağ gərəkir ki, nədən Koroş və Daryuş və bu nəslin sonrakı imperatorları zorla Şərq mədəniyyətinə hakim olduqlarından sonra, özlərinə belə möhtəşəm məqbərələr düzəltmişlər?

Şayəd, bayan Boysun yazdığı «Zərdüşt dininin tarixi» kitabında – ki, bu kitab başdan ayağa elmi bir əsərdən daha çox tarix zarafatlarına bənzəyir – olduğu kimi, ki, söyləyir: Həxaməniş sultanlarının məzarları yüksəklikdə; daşların içərisində tikilmişdir ki, Zərdüşt ayinində olduğu kimi, çevrə ekoloji pozuluğa məruz qalmasın!!!

Bu durumda belə, məlum olur ki. Həxamənişlər başqalarının sərvət və sənətlərini yiyələnmədikləri sürəcə, hətta bir yüksəklikdə

Bundan əlavə, Həxamənşilərlə bərabər eyni zamanda və məkanlarda bulunan digər qövmlər müxtəlif dəfinələrə, zinət alətlərinə, naxışlara, hərbi alətlərə, qövmi paltarların özəlliyinə, saxsılara və digər minlərcə gündəlik həyatda istifadə olunan və milli kimliklərini əks etdirən əlamətlərə sahibdilər. Nədən bu, Həxamənşi adlanan mühacirlər imperatorluq halına gəlmədən öncə, bu qədər uzun müddət bərkətli bir bölgədəki mövcudluqlarına rəğmən (ki, Qrişmən bunları bir-bir saymaqdadır), hətta bir daş üzərinə həkk olunmuş bir naxış, bir ibadətqah, və ya bir saxsı şərab camı belə, onlardan qalmamışdır ki, onların üzərinə Həxamənşi mədəni həyatına məxsus olan bir nişanələr həkk edilmiş olsun? Bir halda ki, cənab Qrişməyə görə Həxamənşilər elə gəlmiş bir qövmlərmiş ki, bütün dövrlərdə altun lövhələr üzərinə keçmişlərini və bulunduları durumu həkk edirmişlər!

«Aryarmənin canişini oğlu Arşam idi ki, ondan da altun bir lövhə tapılmışdır. Zahirən bu lövhə də Həmədanda Arşamın atasına aid olan lövhə ilə birlikdə bulunmuşdur. O da özünü «böyük şah, şahlar şahı, Parse (Pars) şahı, Aryarmənin oğlu» olaraq təqdim edir».¹

Sonrakı fəsildə aydınladacağam ki, Aryarmən və Arşama mənsub olan bu iki altun lövhənin saxtılığı bizim, Həxamənşilərin kimsizliyini isbat etmək üçün necə də yardımçısız olacaqdır. Beləliklə, cənab Qrişmən Həxamənşiləri xüsusi bir iqlimdə yerləşdirmədən dünya imperatorluğunun astanasına qədər yüksəldib gətirmişdir. Bu böyük fantaziya bizim üçün konkret tarixi və coğrafi bir nəticə verir və məlum edir ki, **əski Orta Doğu və Beynəlnəhrin coğrafiyasında qətiyyən Pars və ya Parse adlı müəyyən bir məkan olmamışdır.** Şərqsünasların düzüb qoşduqlarından anlaşılan odur ki, Pars elə bir ad imiş ki, Şimal Şərqdən, Şimal Qərbdən

bir daş məqbərəni öz iddia etdikləri sultanları üçün icad edə bilməmişlər.

¹ R.Qrişmən. Başlanğıcdan İslama qədər İran, s.131.

və ya Şəhbazinin söylədiyi kimi, tam Şərqi özündən gələn mühacir qövmlərin yanında bulunan qövmlər tərəfindən bəzi bölgələrə verilmişdir. Tarixçilər isə onları bu yerlərin sakinləri kimi anlamış və anlatmışlar.

Urmu gölünün çevrələri, Zaqros dağlarının güneyi və nəhayət, bugünkü anlamda necə deyirlər **Fars (!?)** bu gün də elə bir tarixi vəziyyətdədirlər ki, biz «Parsva» və «Parsvaş» kimi adları üzərində dartsıdığımız qövmlərə verə bilərik.

Dilçilik elmi «Pars» termininin Şimal qövmlərinə aid ola bilmə ehtimalını rədd edir.

Demək ki, bu mühacirlərin başlanğıcdan bu adı özləri ilə Orta Doğuya gətirmələri qeyri-mümkündür. Bu, ad deyil, təmasda bulunduları yerli mədəniyyətlər tərəfindən onlara verilən ləqəbdir və mən bu kitabın son fəslində «Pars» sözünün necə yaranmasını açıqlayacağam.

Nəticə

Iran tarixini yazanların əsaslandıqları və yetərinə dəlil aparmadıqları üçün isbat edə bilmədikləri bir tarixi gerçək vardır. Sonralar Orta Doğu və Beynəlnəhrinin yerli sakinləri tərəfindən «Parse» ləqəbi ilə tanınan qövmlər miladdan əvvəl birinci minilliyin başlarında bu ərazilərə gəlmiş və tarixdə rəsmi mövcudluqlarını böyük Şərq imperatorları olaraq duyurmadan 400 il əvvəl, o dövrün böyük və mədəni qövmü olaraq tanınan Urartulara muzdurluq və hərbi qulluq etməklə Urmu dərəçasının Şərq haşiyəsində yerləşmə izni alırlar.

1. Bu qövmlər Asur və Urartu arasında fitnə və savaş başladıqdan sonra Midiyaya sığınır. Midiya və Babilin Asura qarşı birgə muzdur hərblər olaraq Midiya iqliminin Güney haşiyəsində yerləşmək izni alırlar.

2. Asurun məğlubiyyətindən və Midiyanın istiqrarından, daxili sabitliyindən sonra bu sərgərdan mühacim (axınçı) qövmlər Elamların xidmətinə alınır. Asur imperatorluğunun zəifləməsi üzündən bir daha öncəki sahiblərinin xidmətinə girirlər. Bu yeni irtibat prosesində onlar Əşnanın çevrəsinə yerləşdirirlər. Bu, onların böyük imperatorluq olaraq meydana çıxdıqları zamana qədər son yerləşim məkanları olmuşdur ki, daxili və xarici tarixçilər bu bölgəni onların son istiqrar yerləri kimi, nəzərə almışlar. Ancaq bu iddiaları qəbul etsək belə, yeni mülahizələr ortaya çıxır ki, onları söyləmək gərəkir:

A – Bu qövmlər kəmiyyət olaraq çox ola bilmələri qeyri-mümkündür, çünki, yarı oturaq qəbiləvi həyat tərzini ən çox 3000 nəfərdən və ya 500 ailədən oluşan bir izdihamın gündəlik qida ehtiyaclarını təmin etmə istedadına sahibdir.

B – Bu qövmdən bir imperatorluq təsisçisi olaraq tarixdəki mövcudluqlarını duyurmadan əvvəl heç bir kultural və etnik əsər-əlamət əldə edilməmişdir. Onların dinləri yoxdur, ev və məbəd tikməmişlər, heç bir əl işləri, hətta saxsı səviyyəsində sadə bir istehsal türü belə, onlardan tarixdə

yadigar qalmamışdır. Bu məsələ eyni zamanda ki, bir tərəfdən heyratamızdır, ancaq daima güclü qövmlərin tabeliyində olan və öz sahiblərinin kultural kimliklərinin hegemonluğunda bulunan bir qövm üçün qeyri-mümkün görünməyən bir hadisədir. Bu qövm, hətta Beynəlnəhrin (İkiçayarası) və Orta Doğu mədəniyyətlərinə hakim olduqdan sonra da keçmişləri mədəni həyatdan məhrum olduğuna görə özlərinə məxsus bir əsərlər və mədəniyyət yarada bilmirlər. Onların iqtidarlari dönmindəki memarlıq, xətt, savaş alətləri, zinət alətləri və həyatda lazım olan saxsı, dəmir kimi, ləvazimatlar hamısı məğlub qövmlərin sənət və kulturalərindən iqtibas və təqlid olaran götürülmüşdür.

P – Onların ortaya çıxışları və bir imperatorluğun baniliyi səviyyəsinə yüksəlmələri öncədən heç bir hazırlıq yapılmadan baş vermişdir. Əski mədəniyyətlərin və dövlətlərin beşiyi olan Orta Doğu və Beynəlnəhrində onların qalxınmaları ilə ilgili heç bir elmi-tarixi nəzəriyyə mövcud deyildir. Sonuc olaraq belə bir təhlildə bulunmaq mümkündür ki, tarixi baxımdan məchul və tanınmaz, coğrafi baxımdan sərgərdan olan bu qəbilə Koroşun meydana çıxmasından təqribən bir əsr öncə, dörd (Asur, Babil, Midiya və Elam) qüdrətdən biri tərəfindən hərbi müzdürlar adı ilə Rusiyanın orta steplərindən gətirilmişlər və bölgədəki savaşlar bitdikdən sonra yenə də Elamların izni ilə «İran»ın Güney tərəfində qeyri-müəyyən bir coğrafiyada məskunlaşmışlar.

4. Ümumiyyətlə, Həxaməşilər barədə heç bir əski milli sənəd mövcud deyildir və əski tarix üzrə öz mütəxəssis tarixçilərimiz bu barədə susurlar. «Şahnamə»sində tarix öncəsi əfsanələri tarixi ardıcılığı ilə mənzum bir məcmuə halına gətirən **Firdovsi*** belə, Həxaməşilərin zühur və süqutu

* Nizami Gəncəvi öz ünlü əsəri «**İskəndərnamə**»sini Daryuşu (Darani) devirən, Təxti-Cəmşidi atəşə verən Makidoniyalı İskəndərin savaşlarına həsr etmişdi. Bu əsərdə də Həxaməniş sözü keçməmişdir – Tərcüməçi.

barədə heç bir şey bilməməkdə və söyləməməkdədir. Həxamənşi çözü «Şahnamə»də yoxdur. Həxamənşilər üzərinə elmi-tarixi araşdırmaların ömrü çox qısadır və 150 il bundan əvvəl Bisütun kitabələrinin oxunuşu ilə başlamışdır. İki əsas qeyri-milli sənəd vardır ki, Həxamənşilərin soyunu tanıtmadan Koroş, Daryuş dönəmlərilə birgə Ərdəşir zamanına qədər işarə etməkdədir, bunlar **Tövrət** və Herodot «**Tarix**»idir.

Bu, kitab sonrakı fəsillərində önə sürdüyü dəlillər əsasında Herodot tarixinin etibarsızlığını isbat edir və Tövrətin işarə etdiyi mövzuları və hadisələri araşdırır, bu barədə müasir informasiyaları qərəzli şərqşünasların uydurduqları, saxta sənədlər və saxtakarlıqlar kimi anlayır və Həxamənşilər barədə əsas sualı təqib edir ki: necə mümkün olur ki, heç bir iqlimlə calağı olmayan, maddi əsərlərdən, əqli və mədəni istedadından məhrum olan məchul bir qövmlər və qəbilələr arasında birdən-birə Koroş kimi, bir sərkərdə zühur edir və qısa zaman içərisində heçlikdən və heç bir tarixi, mədəni zəmin olmadan bütün Orta Doğuya hakim olan bir imperatorluğun təsisçisinə çevrilir?

Digər tərəfdən nəzərə almaq lazımdır ki, Koroşdan əvvəl Orta Doğu böyük sərvətləri, zənginlikləri, güclü dövlətləri və əski imperatorluqları özündə barındırmaqda idi.

Kimlik axtarışında

Iran tarixinin təməli barədə düşünürkən, Daryuş (Dara) dönəmi hər zaman tarixçinin diqqətini cəlb etmişdir. Sadəcə Daryuşun yenidən təsis edilmiş imperatorluqda imperator olma tərzini deyil, həm də onun tarixlə əlaqə qurmaq üçün (hətta moderncə bir görünüş sərgiləyən) var etdiyi sənədlərin həcmi və təsviri informasiyaları tarixçini heyretləndirir. Daryuşun hərbi əməliyyatlarını hətta cüziyyətinə qədər izah etmə ısrarı siyasi toplumların hər hansı xilaf işlərindən sonrakı biruzə verdikləri reaksiyasına bənzəməkdədir. Bu baxımdan heç şübhəsiz ki, gözlənilməyən, uyğunsuz və anlaşılmaz siyasi davranışlarını ört-basdır etmək üçün kultural örtüyə əsaslanmanın təməlini qoyanlardan və xətalı davranışlarını kultural dünya adına yapıldığını izah edənlərdən biri də Daryuşdur.

Son iki onillikdə Daryuşun Bisütundakı uzun kitabələrində verdiyi informasiyalara tənqidi və təhlili baxımdan yanaşımağa başlanmışdır. Bisütun kitabələri Həxamənişlərin mürəkkəb və anlaşılmaz zühurunun səbəblərini araşdırmaq üçün əsas ip ucları verməkdə və o dönmə hadisələrinin kəşfi ilə bağlı bir neçə ümdə açarların ən əsaslarından birini təşkil etməkdədir.

Bizim bu fəsildə Bisütun kitabələrinin üzərinə apardığımız araşdırmalar Həxamənişlərin «kimliyi» və soyşünaslıqları ilə bağlıdır. Öncədən adını çəkdiyimiz iki qeyri-elmi və saxta qaynaqdan (Tövrət və Herodot tarixi) başqa bu kitabələr də Həxamənişlərlə bağlı bilgilər verməkdədir.

Koroşun (Kirin) Babilədəki və Daryuşun Bisütundakı kitabələri belə informasiya verməkdədir ki: «Mənəm Daryuş, böyük şah, şahlar şahı, pars şahı, ölkələr şahı, Viştasib oğlu, Arşam Həxamənişinin nəvəsi. Daryuş şah söylər: Mənim atam Viştasib, Viştasibin atası Arşam, Arşamın atası Aryarmən, Aryarmənin atası Çişpiş, Çişpişin atası Həxaməniş. Daryuş şah

söylər: Bu səbəbdən biz Həxaməniş adlanırıq. Ta əzəldən biz əsil olmuşuq. Ta əzəldən biz şah dövlü olmuşuq. Daryuş şah söylər: Mənim 8 arxadan dönəmə (əcdadlarım) şah olmuşlar. Mən doqquzuncusuyam. Biz doqquz kişi ard-arda şah olmuşuq».¹

Daryuşun Bisütun kitabəsində oluşdurduğu bu soynamə yenice qurulmuş imperatorluq və onun varlığı barədə şəkk və şübhələr ortaya qoymaqladır. Daryuşun soynaməsi barədə azacıq diqqət bu şəcərənamənin bütünü ilə batil olmasını sağlayacaqdır. Daryuş sonra da bu, ailəsi üçün əcdad düzəltmə və soy oluşdurma istəklərini qövmi və irqi izahlarla daha da möhkəmləndirir: «Mən Daryuş şah, şahlar şahı, hər türlü topluluqları özündə barındıran ölkələrin şahı, böyük və sonsuz diyarın şahı, Viştasib Həxamənişin oğlu, Pars oğlu Pars, Ari irqili Ari».²

Tarixçi baxışından Daryuşun özünü üç irqə; Həxaməniş, Pars və Ari irqlərinə mənsub bilməsi tamamilə yeni bir hadisədir. Bu üç kəlmə və «Örməzdə» (ki, bu günə qədər qəsdən və əmdən «Əhuraməzdə» kimi tələffüz etmişlər) ilk dəfə olaraq bu sultan tərəfindən tarixin lüğətnaməsinə daxil edilmişdir. Günümüze qədər bu sözlərin üzərinə yazılmış tarixi şərhlər birmənalı qəbul edilməmiş və böyük dartsımalara səbəb olmuşlar. Bu terminlərin hər birinin yaranma səbəblərini və bu terminlərin kökünü aramaq daha geniş bir araşdırmaya tabe olduğu üçün mən «Iran» tarixinin təməli üzərinə yazdığım bu dəyərləndirməmdə bu sözlər barədə icmal olaraq izah vermək mükəlləfiyyətinəyəm.

a) Parse, Pars və Həxaməniş:

Parse, Pars və Həxaməniş barədə və bu terminlərin ortaya çıxışı ilə ilgili bu kitabın son fəslində geniş izah verəcəyəm.

b) Ari:

¹ Daryuş. Bisütun kitabəsi, 1-ci sütun, 1-10-cy sətirlər.

² Daryuşun Rüstəmin Dna nəqşindəki və Dsa Şuşdakı kitabəsi

Bu söz Bisütun kitabəsində həkk olunmadan öncə onun soy anlamında işlənməsi ilə bağlı heç bir tarixi əsər-əlamətə rastlanmamışdır. Hətta Daryuşun bu da sözü soy anlamında tələffüz etməsi bəlli deyildir. Bir çox tərif və təltifləri özündə barındıran bu termin Həxaməniş sözü kimi çox yeni və bu günün məhsulu kimi görünməkdədir. Bu söz Daryuşdan öncə heç tələffüz edilməmiş və həxamənişilər öncəsi Beynəlnəhrin bəlgələri ona heç diqqət etməmişlər.

Mən bu kitabımın son fəslində bu terminin leksik və rəsmi mənasına işarə edəcəyəm, ancaq bu sözün özəl bir soy anlamında qavranıldığı və onun üzərinə yanlış yozumlar və təhlillər yapıldığı üçün öncə Daryuş tərəfindən tarix lüğətinə girdirilən «**Ari**» sirrini açmaq məqsədilə bu terminlə bağlı yazılan təfsirlərə bir nəzər salmağı zəruri bilirəm. Əski dünyada mühacirət mövzusu, əski mədəniyyətlərin Doğu və dağılışı və ümumiyyətlə, tarixin ümdə hərəkətverici qüvvələri və dinamikləri hər zaman tədqiqatçıların diqqət və marağını cəlb etmişdir. Qövmlərin yerdəyişmələri ilə ilgili qəti aydın bir təsəvvür əldə edilməmişdir. Mühacirət fenomeni barədə bir şey bilmirik və mədəniyyətlərin quruluşu və dağılışı yönündə, mədəniyyət tarixinin prosesi barədə mühacirətin nə kimi təsiri ilə bağlı bilimiz yoxdur.

Qeyri-əmin sənədlər, işarələr və miflər əsasında adlandırılmış və zənnlər qətiyyəni güman, şayədlər və bəlkələr çərçivəsini aşmışdır. Bu zənnlərin ən məşhuru və məşhur olduğu qədər də ən əsər-əlamətsiz «**Ari**» qavramı və «**Hind-Avropa**», «**Hind-Iran**» və «**Hind-German**» **tərkibləri** kimi ləfzlərdir. Bu qavramlar üzərinə yapılan 200 illik araşdırmalar baxmayaraq, hələ də bu tərkiblər tarixi, coğrafi və dilçilik etibarına sahib deyillər. Bu ləfzləri tələffüz edənlərin ortaya qoyduqları önəmli, əsaslı və məntiqi bir bilgi olmamışdır. Arilər qalxınma və mühacirətləri və sonra da onların İranda, Hindistanda və Avropada yerləşmələri müxtəlif fərziyyələrlə araşdırmalara

tabe tutulmuşdur ki, ardıcıl onilliklərin çalışmalarına rəğmən, sonucda müdafiə ediləcək elmi bir nəzəriyyə ortaya qoyulmamışdır. Ari mehvərli «Ari sentrik» nəzəriyyəyə görə qeyri-müəyyən nahiylərindən Ari qövmlərindən ibarət üç dəstə Hindistana, «İran»a və Avropaya köçmüşlər. Ancaq bu nəzəriyyə, Quzeyin mütənasibsiz və qeyri-uyğun iqlimində bu qədər toplumun necə barınması, mühacirətdən öncə hansı şəraitdə yaşaması, niyə və nə zaman mühacirətə məcbur olması və daha önəmlisi bu Şimal qövmlərinin mühacirətindən öncə Hindistanın, «İran»ın və Avropanın sakinləri və bu sakinlərin təkamülün hansı tarixi mərhələsində olmaları barədə heç bir bilgi verməməkdədir.

Bu suallara dəqiq cavab vermək, birinci olaraq **«Ari yaradıcılarının»** işarə etdikləri iqlimdə bu qədər insan topluluqlarının barınma imkanını inkar etməkdədir. İkinci olaraq da belə qövmlərin var olması surətdə belə, altyapı olaraq fənni və kültürel quruluşdan məhrum olduqları üçün mədəni genişlənmə imkanını yaxalaya bilməzdilər və nəhayət bu sualın doğru cavabı isbat edir ki, Güney Hindistan, Orta Doğu, İkiçayarası (Beynəlnəhrin), Mərkəzi və Güney Avropa ta əskilərdən örgütlənmiş və orqanizə edilmiş yerli sakinlərə sahibmiş. Fərz edilən mühacirlər asanlıqla onların yerini ala bilməz və öz əlamətsiz, təsirsiz, dəyərsiz mühacir kultürlərini yerli mədəniyyətlərin alternativini yapa bilməmişlər. Bu şübhələr və anlaşılmazlıqlar səbəb olmuşdur ki, cari üç onillikdə Ari terminini öz təliflərində konkret və mümtaz bir irqin təmsilçisi olaraq anladan müəlliflərə köhnə fikirlilər, geri zəkallılar kimi baxsınlar.

«Bugünkü Yunan adlanan əraziyə gələn Yunan dilliləri onlara mənsub edilən «araba düzəltmə»də kullanılan və «minyan» adlandırılan sarı və torpaq rəngli saxsılarla sezmış və onları «Minyanlar» olaraq adlandırmışlar. Ancaq bu gün bəlli olmuşdur ki, bu saxsılar fərz edilən Yunan dilli «mühacim»lərin (axınçıların) ixtirası deyil, sadəcə, yerli

sakinlərin «saxsı texnologiyasının» tədrici inkişafıdır və yunanlı axınçıların gəlişi üzündən «birdən bir» bu sənətin ortaya çıxışı ilə bağlı heç bir tarixi sənəd əldə edilməmişdir. Hətta iddia edilmişdir ki, Hind-Avropalı «savaşçılar» miladdan 2000 il öncə çox uzaq nahiylərdən Yunanıstana mühacirət etmişlər, ancaq bu mühacirətlə ilgili ip ucları verəcək kiçik arxeoloji şahidlərə rastlanılmamışdır. Zahirən Yunan dili yeni mühacirlər «B.Usi» nahiyyəsinin civarlarından Atikə gəlmişdir».¹

C.P.Malori «Hind və Avropa məsələsi ilə ilgili tədqiqatın tarixçəsi» adlı parlaq məqaləsində bu mövzunu təqib edib, işığa çıxararaq belə qənaətə gəlmişdir ki, Arilər qalxınma məkanları o qədər dağınıq görünür ki, daha çox oyun və məşğələyə bənzəməkdədir.

Mədəniyyətin inkişafını «bir qövм»ə bağlama düşüncəsinin kökü Nuhun tufanı və oğulları macərası və bu macərəyə inanışdan qaynaqlanmaqdadır. «Üstün bir insan»a tabeolma və «ilahi iqlim»dən yadigar qalma duyğusu, ölkəni və ölkə insanlarını mutlu edir. Bu inanışa görə qurtulmuş suçluların övladları nəinki Tanrının himayəsindədirlər. Həm də uzun ömürlüdürlər, yaraşıqlı və güclü boy-buxunları və gözəl surətləri ilə səciyyələnir və daha çox övlad sahibi olma imtiyazı onlara məxsusdur. Bir çox Orta Doğu və Avropa millətlərinin düşüncəsində bu dudmana (xanıdana) və soya mənsub olma aldadıcı və ilğımvari bir mutluluğa səbəbiyyət verməkdədir. Bildiyimiz kimi, Beynəlnəhrin xalqlarını və mədəniyyətini Nuhun xələfləri və oğulları ilə bağlamaqdadırlar.

«Arilər kultürel və mədəni xüsusiyyətləri» Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, Ari qövmələri çalışqan, dözümlü, inzibatl, dürüst, yaradıcı, şərif və iradəli olmuşlar. Arilərdən yadigar qalmış maddi, kultürel və mədəni əsərlər də

¹ Nansi Demand. İndiyana universiteti öyrətməni, Əski Yunan tarixi, əsil mətn, s.20.

göstərir ki, onlar kamalın, qanuna tabeliyin, qanunşünaslığın və ictimai ənənələri gəlişdirmə kultürünün yüksək dərəcələrinə nail olmuşlar. Onlarda ərənlik və ərğinlik təqdir edilmiş, qəhrəmanlıq ruhu, yenilməzlik və düşməni yenmə, gözlənilməz hadisələr qarşısında dirəniş və dözümlə ən yüksək ərmişlik və yetişkinlik həddinə çatmışdır. Ailəyə, tayfaya, qəbiləyə və əşirəyə sayqı ilə yanaşır və ictimai həyat nailiyyətlərini qorumaq və qurmaq üçün hazırlıqlı idilər. Hiyerarxiya (silsilə mərətib) təmkini, hakim nizama etiqad və məsuliyyət onların həyat tərzlərinin bir parçası idi və müxtəlif həyat çətinlikləri və daimi düşmənlərin mövcudluğu düşüncəsi üzündən birlikdəliyi və ictimai vəhdəti qoruma onların səciyyəvi özəlliklərinə çevrilmişdir... Qərbi Asiyada və indiki İranın müxtəlif bölgələrində Arilər zühur tarixindən başlayaraq mövcud edilən tarixi qalıntılar göstərir ki, onlar daima əxlaqlı və dindar olaraq yaşamışlar və hətta ömürlərinin ən çətin və gərgin vaxtlarında belə, fəzilətin, təqvanın, şərəfin, mərdliyin, mürüvvətin və insanlığın ən yaxşı örnəklərini ifadə etməyə, sərgiləməyə çalışmışlar».¹

Keşəkə, cənab Şəbani «Arilərdən» qalmış biricik maddi, kultürel və mədəni əsər göstərir ki, heç olmasa, onların hansı məkanlarda yaşaması və istehsallarının, ictimai ilişkilər və mədəniyyətlərinin nə səviyyədə olmaları bəlli olardı.

Ümumi tarix və xüsusən İran tarixinin təməli barədə təhsil ocaqlarımızı doldurmuş bu biçim «Aripərəstlik» əsaslı uydurmalar heç bir ciddi araşdırmaya qaynaq və heç bir tarixi problemin çözülməsinə yardımçı ola bilməz. Üstdəki milli qəhrəmanlıq himninə bənzəyən mətni yazan müəllif bu qövmin əzəli fəzilətlərini sayarkən, həm də etiraf etməkdədir ki, heç kəsin bu hadisələrdən xəbəri yoxdur və olmamışdır: «İlkin Ari qövmlərinin toplaşım məkanını Mərkəzi Asiya, Güney Qafqaz, Kırım yarımadası, Güney Avropa kimi, dəyişik yerlər olaraq nəzərdə tuturlar. Ancaq qəti olaraq söyləmək olmaz ki, onlar nə

¹ Dr. Rza Şəbani. İran ictimai tarixinin əsasları, s.23.

zaman mühacirətə və bir-birlərindən ayrılmağa başlamışlar. Lakin, əksər tədqiqatçılar İran Vicin məhəllini Xarəzmin çevrəsi kimi izah etmiş və bu bölgəni bütün Doğu və ya Hindistan və İran Arilərin sevdikləri məkan kimi, xatırlayırlar. Bu altun cənnət onların əfsanəvi padşahları Cəmsidin atasayağı hökmrənliyinin səhnəsi olmuşdur və elə anlaşılır ki, saysız qoyun sürüləri əsas həyat qaynağı imiş».¹

Mülahizə etdiyimiz kimi, cənab Şəbaninin Arilərin hətta müəyyən coğrafi məkanları da yoxdur ki, o nöqtədən başlayaraq tarixə girsinlər. «Ari qövmü» barədə bu biçim avampərəsənd, gerici, qeyri-real, irqçi və puç iddialar ciddi tədqiqat çalışmaları və sualları ilə rastlandığında uçurulmuş və fürsəttələb siyasətçilərin, hay-küyü «ziyalıların», qərəzli tarixçilərin və rəsmi dövlət törənləri nətiqlərinin saxta səviyyələrinə süqut etmişdir.

Malorinin araşdırdığı fəhrestlər müxtəlif cəhətlərdən oxumağa dəyərdir. O, mühacirətlərin kökünü, əski zamanların sərgərdanlığını və Arilər qalxınma məkanların kəşf etməyə çalışan tədqiqatçıların tədqiq və buluntu tarixçilərini araşdırır. Bu nəzəriyyələrin bir sırası ilə tanış olma bu günə qədərki bu çalışmaları səmərəsizliyini isbat edir: «Servilyan Conz 1786-cı ildə Sanskrit, Latın və Yunan dillərinin eyni kökdən ibarət olduqlarını elan etdi. Ancaq kökün də itdiyini söylədi», «Fridrik Şelgel 1800-ci ildə Arilər qalxınma yerlərini Quzey dəryasında mövcud bir ada kimi fərz edən yaygın görüşə qarşı çıxdı və Hindistanın Quzey Batısını bütün millətlərin dünyaya dağılma mərkəzi kimi, təqdim etdi», «Yuhan Dulonq öz zamanında yaygın olan «bütün dillərin kökü birdir» görüşünə qarşı çıxdı və qövmələrin qalxınma məkanı kimi, Asiyanın şərqini göstərdi», «Dulonqun görüşlərini araşdıran Toms Yanq qalxınma məkanını Asiyanın Batı və Günəyinə yönəltdi və Kəşmiri yayılma mərkəzi kimi fərz etdi», «Əsas çalışma obyekti dilçilik olan Rasmosk Rask 1818-ci ildə Trasi dilini

¹ Eyni qaynaq, s.17.

bütün dillərin kökü və Kiçik Asiya ilə Yanuni səhrasını mərkəz olaraq bildi», «Aleksand Muri qətiyyətlə izhar etdi ki, dünya mədəniyyətinin beşiyi Asiyadır», «Frans Vup və Yakup Qrim 1816-cı ildə qəbul edirdilər ki, mədəniyyətin qaynağı Şərqdır və bütün dillərin kökü də Sanskrit dilidir», «Lasam 1859-cu da biologiyada sinifləndirmə elmi yolu ilə söyləyirdi ki, avropalıları hindlilərdən və Arilərdən ayırmaq ona bənzəyir, sanki Britaniya onurğalıları İrlandiya onurğalılarından ayrılmışlar və bununla da nəhayət, elan etdi ki, Hind və İran mədəniyyətləri Latviyaya yaxın bir nahiyyədən qalxınmışdır», «Şlancer 1853-cü ildə elan etdi ki, Hind-Avropa və Arilər əsil qalxınma məkanları Mustaq dağlarından ta Xəzərin yaxınlıqlarına qədər bir yerdir», «Ernest Renan bu qalxınmanı Mərkəzi Asiyada Pamir fəlatının yaxınlığından bir nahiyyə olaraq söyləyir və isbat edirdi ki, ilk ədəbi rəvayətlər Hind və Avropa dillərinin o yörelərdən olmasını göstərir, demək ki, bütün qövmələr Mərkəzi Asiyadan qalxınmışlar», «1859-cu ildə Hind-Avropa ailəsinə mənsub dillərin tanınmış sözlərini müqayisə edən Adolf Pikte Arilər qalxış məhəllini Baktriyaya apardı. Pikte ilk araşdırmaçı idi ki, əski Ariləri başqaları ilə müqayisədə gözəllik, soy, zəka və huş baxımından mümtaz və üstün bildi. Belə ki, XIX əsrin ortalarında əski Ariləri və Hind-Avropalıları bir çox tədqiqatçı öz nəzəriyyələrində üstün soy olaraq tanıtdılar. Bu görüş XIX əsrdə dünyanın bir çox ölkələrinə istilacı yürüşə başlayan avropalıları üçün bəraət qazandırdı və gələcəkdəki araşdırmalara da təsir buraxdı», «Con Baldvin 1869-cu ildə əski çağlarda Ari soyunda olan mədəni insanların Avropada yaşadıkları inancında idi, Baldvinə görə onların başarıları öz zamanlarının fəvqündə imiş», «1870-ci ildə Piktenin görüşlərinə qarşı çıxaraq, Hen Adolf avropalıları hindlilərin dönmədə «Avropa sentrik» yanaşmada bir addım da irəli ataraq yazırdı: geoloji araşdırmalar qətiyyətlə Avropanı əski insan yerləşim məkanı olaraq təyin etdiyi üçün avropalıların Hindistandan gəlmə nəzəriyyəsini çocuqca

təəssüb adlandırdı», «1873-cü ildə Albert Payk bir daha Hindistanı Arilər və bütün dünya mədəniyyətinin qalxındığı məkan olaraq nəzərə aldı və Hind mədəniyyətinin qədimliyini kosmoloji və Alman mifləri əsasında 10 000 il miladdan öncəyə bağladı», «1878-ci ildə Teodor Puş Arilər və Hind-Avropalıların qalxınmaları ilə ilgili yeni bir məkan ortaya qoyaraq irqçiliyi ən yüksək zirvəsinə çatdırdı. O, cismi sosiologiyaya arxalanaraq yazırdı ki, parlaq dərili, qıvrım saçlı və mavi gözlülər təbiətin qanununa əsasən dirək və üstün soy sayılırlar və nəhayət üstün Ari irqinin qalxınma mərkəzini Baltik nahiyləri olaraq anladı və Hind-Avropalıların əsas qalxınma nahiyyəsini Latviya olaraq anlatdı. Bu teorilər İkinci Dünya savaşında Nazilərin arxalandıqları və inandıqları inanc sistemi halına gəlmişdi», «Karl Penka 1883-cü ildə Arilər kökləri ilə ilgili bir kitab yazdı. Baxmayaraq ki, burma saçlıların üstünlüyünə inanırdı, ancaq Baltik kimi bataqlıq bir diyarın belə çalışqan və yaratqan bir irqin qalxınma mərkəzi olmasına qətiyyənlə inanmırdı. Ona görə Arilər qalxınma mərkəzləri Skandinaviya olmuşdur», «1888-ci ildə Qafqaz epik dastanları və digər kəltür örnəklərinin heyranı olan Çarlz Muris yazdı ki, bütün yer kürəsinin vəhşi qövmləri Moğul (Monqol) soyundan və bütün mədəniyyətlər də Qafqaz mərkəzindən qaynaqlanmışdır və bu üzdən də Ariləri Qafqaz mühacirləri olaraq anlatdı», «1888-ci ildə Maks Muler dilçilik və soyşünaslıq barədə yeni tədqiqatlardan yararlanaraq bu mövzuya dəyişik yəndən baxdı və söylədi ki, Arilik dilçilik qavramı dıışında bir şey deyildir, ancaq əsil Aricə danışanları və Arilər əsas qalxınma mərkəzlərini tanımaq mümkün deyildir və davam etdi k, əgər onu məcbur etsələr ki, Arilər qalxınmaları ilə ilgili yer kürəsində bir məkan göstərsin, o zaman o, barmağını xəritə üzərində «Asityada bu bölgəyə» qoyar. Çünki, ən əski mədəniyyətlər Asiya və çevrələrində doğmuşdur», «Izak Tilur XIX əsrin axırlarında üstün soyluların qıvrım saçlı olma fərziyyəsini qəbul edərək, uzun dartışmadan sonra qərara

gəldi ki, ancaq finlər Ari soyunun kökü ola bilər və yalnız Fin dilinin əski dillərin kökü olma imkanı vardır. Bu üzdən də Tilur Arilər Fin kökənli adlandırdı», «Darbuva Dujubnovil 1889-cu ildə Avropanı qalxınma mərkəzi kimi qəbul etməyərək, Seyhun və Ceyhun çaylarının çevrələrini Arilər ilkin yaşayış yerləri kimi tanıtdı, bu gədilə görə ki, sülh və müharibə sahələrində təcrübəli olan Asiya imperatorluqları ilə ilişki qurmadan sonrakı Avropa mədəniyyətinin doğuşuna səbəbiyyət vermək olmaz», «Amerikalı sosioloq Daniel Brinton 1890-cı ildə dilçilik elminin dəlillərinə görə Arilərə məxsus qıvrım saçlılıq fərziyyəsini rədd edərək yazdı ki, danılmaz elmi həqiqətlər əksər Arilər qara saçlı olmasını isbat etməkdədir və bir müddət sonra da ortaq nöqtədən çıxış edərək söylədi ki, Arilər Qərbi Avropadan qalxınmış və sonra Şərqə mühacirət etmişlər», «Həksli Penkav Tilurun nəzəriyyələrini izləyərək söylədi ki, Arilər uzun başlı (cümçüməli) və qıvrım saçlıdırlar. Ancaq onlar üçün qalxınma mərkəzi olaraq Ural və Quzey dənizi arası bir məkanı təklif etdi», «Oto Şrader 1890-cı ildə tarix arxeologiyasında dilçilik elminin aciz olduğunu önə sürərək, Arilər qalxınma yerlərini Rusiyanın Güney steplərində Karpat və Mərkəzi Asiya arası yerlər kimi fərz etdi», «Eyni dövəmdə Şmit «Hind və Gərmənin qalxış yerləri» adlı kitabında Arilər qalxınma mərkəzini Dəclə və Fırat çayları çevrəsinə götürdü və Babil mədəniyyəti ilə bağlantılı sandı», «1892-ci ildə Herman Hempert özündən öncə mövcud olan bütün nəzəriyyələrini tənqid edərək, təklif etdi: yaxşı olar ki, bir soy deyil, bir millətdən söhbət edilsin və mədəniyyətin doğuş yeri olaraq da Baltik dənizinin çevrəsinə göstərdi», «XIX əsrin sonunda Vilyam Depli dilçilik metodologiyasının arxeologiyaya müdaxiləsini rədd etdi, soy nəzəriyyəsini də məqbul saymadı və belə hesab edirdi ki, Hind-Avropa və Ari məsələsi həll olunmaz şəkildə qalacaqdır və mövzuya həssaslıqla yanaşmaq barədə xəbərdarlıqda bulundu», «1902-ci ildə Muş söylədi ki, dilçiliyi arxeoloji araşdırmalardan kənarlaşdırmaq lazımdır və Penkanın

Skandinaviya mərkəzlilik nəzəriyyəsini rədd edərək, Arilər qalxış məkanlarını Baltikin cənubundan Karpatın cənubuna və Edr çayının şərqinə qədər bir məkan olaraq təklif etdi. Bununla da Avropa mədəniyyətinin öz-özünü doğduğunu önə sürdü», «1902-ci ildə Gostav Kosina «Hind və German məsələsinin cavabı» adlı kitabında iddia edir ki, mədəniyyət onun vətəni Almaniyadan dünyaya yayılmışdır. Uzun müddət Ari və Hind-Avropa irqilə ilgili fərziyyə olaraq dartışılan saxsı düzəltmə sənət örnəklərini təsdiqlədi», «1903-cü ildə Hindistanlı Tilk adlı bir alim Arilər üçün daha təəccüblü bir qalxış məkanı göstərdi, ona görə arilər Quzey Qütbdən qalxınmışlar və Ekvador heyvan və bitkilərindən şahidlər və «Avesta»dan örnəklər gətirərək, isbat etməyə çalışdı ki, Quzey qütbünün çevrələri ilkin mədəniyyətlərin doğuşu üçün müsaidmiş», «1907-ci ildə Amerikalı araşdırmaçı Gozef Vidni Hind-Avropa və Arilərlə ilgili ən ölçülü bir nəzəriyyə təqdim edərək söylədi ki, Arilər kökünü Orta Asiyanın steplərində aramaq gərəkir və iddia etdi ki, Orta Asiyanı tədricən saran quraqlıq steplərin vüsətinin genişlənməsinə və Hind-Avropalıların Avropaya doğru mühacirətinə səbəb olmuşdur», «1903-cü ildə Knavr bir məqaləsində sözlərin etmoloji təhlili nəticəsində Arilər barınaq mərkəzini Volqa çayının çevrələri kimi təklif etdi», «Kei «tarixin danyeri» adlı kitabında bir daha Seyhun və Ceyhun üzərində durdu və dilçilik elminin verdiyi veriləri arxeoloji verilərdən daha önəmli saydı», «1922-ci ildə Harold Bender öz etirazını bildirərək söylədi: alimlərin ən ciddi səhvləri ondan ibarətdir ki, öncədən hazırlanmış fərziyələri öz elmi axtarışları üçün qaynaq olaraq nəzərə alırlar. Yəni öncə qalxış məkanını təyir edirlər və sonra lazımi şahidləri araşdırmağa başlayırlar. O, belə hesab edir ki, mədəniyyət eyni endə bir-birinə yaxın lan zamanlarda müxtəlif bölgələrdə kök sala bilər. Ancaq bununla belə, Latviyanı qalxış məkan kimi qəbul edirdi», «Qaylez 1922-ci ildə Danub çayının mühacirət yolu kimi, verimli olduğunu önə sürərək, Macarıstanı Arişlərin mədəniyyət mərkəzi kimi,

tanıdı», «Qordon Çayld 1926-cı ildə «Arilər» adlı bir kitab yazdı və orada Arilər qalxış yerləri ilə ilgili bütün nəzəriyyələri araşdırmağa başladı. Arxeoloji dilçiliyi zəminində xeyli araşdırmalardan sonra Arilər kökünü Rusiyanın cənub Qərbi steplərinə bağladı», «Ferizer 1926-cı ildə də bütün fərziyyələri şübhə altına aldı və onun bu şübhəsi sonrakı araşdırmalara təsir göstərdi», «1927-ci ildə Sis Hind Avropa mərkəzini Kiçik Asiyaya intiqal etdi», «Hind arxeoloqu Laçmidar 1930-cu ildə bir daha hər şeyi Asiyaya yönəltdi və Ari mədəniyyəti ilə Asiya kultürünü eyni adlandırdı», «1932-ci ildə Herbert Kohen yeni nəzəriyyələr irəli sürdü və öncədən tanınan mərkəzlərin hər birini dəyişik səbəblərə görə rədd edərək, isbat etməyə çalışdı ki, Arilər birikim mərkəzi Afrikanın Şimalı və Kaspinlər olmuş və oradan Alberk və Şalse mədəniyyətləri Avropaya keçmişdir», «1933-cü ildə də Sulimiriski saxsıların quruluşunu, ölülərin dəfn tərzini, alətlərin və digər şeyləri müqayisə edərək, göstərməyə çalışdı ki, Arilər ilkin birikim məkanları Rusiya steplərinin cənubu olmuşdur». «1934-cü ildə Jorj Povason «Arilər» adlı kitabənda Sulimiriskinin nəzəriyyəsini müdafiə etdi və Balkan, Karpat, Adriatik və Alp tərəflərini əski Ari mədəniyyətinin beşiyi kimi tanıdı», «Valter Şultz XX əsrin dördüncü onilliyində Rusiyanı əski mədəniyyət ərsəsindən dışladı və Mərkəzi Avropa və Almaniya ilə uğraşdı. Nazilərin güclənməsi ilə eyni zamanda Mərkəzi Avropanı çox güclü və mədəni Ari qövmələrinin ilkin mərkəzi kimi adlandırdı», «Qostav Kin də eyni nəzəriyyəni təqib edərək, almanları at çapma və süvarilik məharətlərinə görə ən qədim dönmədən əski mədəniyyəti yaradan təmiz və arınmış Ari irqi kimi tanıtdı», «Bu dönmədən sonra Almaniya Mərkəzi Avropanı Arilər ilkin məkanları kimi təqdim edən bir sürü məqalələr dərc olunmağa başladı», «Feritz almanların süvarilik tərzinin asiyalılardan üstün olması önə sürdü», «Şaxer Mayr və Hayr 1936-cı ildə isbat etməyə çalışırdılar ki, Arilər Berlindən kənarda yaşamamışlar», «Vilhelm Kupers bir daha Arilər ilkin

mərkəzlərini Qərbi Türküstanə intiqal etdi», «Pulyus Pukorni 1939-cu ildə iddia etdi ki, avropalılar, irlandiyalılar, italyanlar və ispanlar soy və əcdadca hindlilərdən fərqlidirlər və iki tür Ari irqinin var olduğuna inandı. Avropadakı Ari irqinin qalxış yeri olaraq Orta Avropanı göstərdi», «1937-ci ildə Olenbek dedi ki, Hind və German dillilər Şərqdən Cənubi Rusiya və Ural Xəzər stepləri yolu ilə Avropaya gəlmişlər», Trubetskoy, ümumiyyətlə, dillərin bir kökdən olma nəzəriyyəsini inkar etdi. O, deyirdi ki, müxtəlif Hind-Avropa dil şaxələri bir-birinə bənzəmirilər və hətta iddia etdi ki, bəlkə də heç belə bir qövəm olmamışdır və nəhayət mərkəz olaraq Finlandiya, Uyğuristan və Qafqaz aralarını göstərdi», «1943-cü ildə Stvard Mann törənləri, xürafatları, ənənələri, uşaq oyunlarını və gənclərin söylədiyi himnləri və şərqiləri araşdıraraq bir daha Arilər qalxış yurdunu Avropanın Şimal və ya Şimal Şərqi olaraq fərz etdi», «Ernest Mir bir neçə mövzunun leksik araşdırılması ilə ariləri müxtəlif mədəniyyətlərin tərkibi kimi tanıdı», «Anton Şerer bir daha dilçilik yontəmindən yararlanaraq yazdı ki, Arilər və Hind-Avropalılar Ural dağlarının şərbində, Mərkəzi və Cənubi Rusiyada və Şimaldan isə Baltik dənizi çevrələrində yaşamışlar», «Pavol da hindlilər və seltilər kimi, bir neçə mədəniyyəti araşdıraraq Arilər və avropalırə ümumi Şərq ləfzi ilə tanıtdı», «1949-cu ildə Pukorni dillərin bölünmə fərziyyəsini vüsətləndirdi və folklor kultürünə əsaslanaraq Arilər ilkin birikim mərkəzlərini Çex-Slavakiyaya intiqal etdi», «Eyni ildə Vilhelm Şmit at mövzusu üzərində həssaslıqla duraraq bəlli bir məkana işarə etmədən, Ariləri Asiya kökənli adlandırdı», «Trobetskoyunun nəzəriyyəsinə meyilli olan Geork Zolta söylədi ki, dillər arasındakı bənzərliklər coğrafi təmaslar üzündən olmuşdur və bu bənzərliklər bütün dillərin eyni kökdən ibarət olmasını isbat etmək üçün yetərli səbəb deyildir. Zoltaya görə Hind-Avropa və Ari qavramı sadələvhəsəinə bir adlandırmadır ki, soysünaslıqla ilgili bizim indiki naqis, yetersiz və qüsurlu bilgilərimizə mütənasibən ortaya

atılmışdır», «Ernest Pulqram 1958-ci ildə dilçilik elminin bəzi mürəkkəb tarixi məsələlərə aydınlıq gətirə bilmə imkanlarına şübhə ilə yanaşdı və xəbərdarlıq etdi ki, bilçilərin görüşləri elə xəyaliləşmişdir ki, siqara, pivə (bire) kimi lüğətlərin kökünü az qala Sezar zamanında aramağa başlamışlar», «Gimbotas 1963-70-ci illəri arasında bir silsilə yazıları ilə diqqətləri Qara dəniz haşiyələrinə və Volqa steplərinə yönəltməyə çalışdı və Hind-Avropalıların kökünü Qurəkan mədəniyyəti ilə bağladı».

Bu gün bu zəmində ciddi şübhələr ortaya çıxmışdır. Hind-Avropa, Hind-Iran və Ari kimi, qavramları anlaşılmaz və qaranlıq mövzular olaraq anlamağa başlamışlar. Bizim də bu kitabda verəcəyimiz sənədlər və şərhlər bəlli edəcəkdir ki, son üç onillikdə Daryuşun qövmü barədə nəinki yeni bir şey düzəldib söyləməmişlər, həm də yeni işarələr və tapıntılar bu nəzəriyyələrin aşağılanması və inkarını sağlamışdır.

İlk baxışda avropalıların bu kimliksiz lüğət üzərindəki hay-küylərini belə təfsir etmək olar ki, onlar istila, istismar və istimar dönməində bu üstün irq bayrağını dünyanı işğal etmək məqsədilə qaldırmışlar. Nə yazıq ki, bizim ölkədə hələ də saxta Ari teorilərini ayaqda tutmaq üçün zəif dilçilik gümanlarına güvənərək, çürük və gerici ehkamlar düzəldilir.

«1. Qövmələr və müştərək Ari ərazisi: Yeni «Hind və İran qavramı və əski Ari ləqəbi bəlli qövm və dil olaraq bir çox Hind-Avropa dilli müəyyən qövmələri ehtiva etməkdədir ki, uzun müddət geniş yaşam yerləri olan «Hind və avropalıların» Cənub Şərqində birgə yaşamışlar. Belə nəzərə gəlir ki, bunlar miladdan öncə üçüncü minilliyin son əsrində, yəni böyük mühacirətlərindən öncə bir tərlü birlikdəlik və yardımlaşmada və bəlkə də vahid bir rəhbərlik altında olmuşlar. Bu birlikdəlik vahid bir dövlət çatısı altında deyil, əski əşirə və xudmuxtarlıq biçimində olmuşdur. Bu birlik özəlliklə, vahid bir düşmən onları təhdid etdiyində daha da güclənirmiş. Onlar təqribən vahid bir dilə, sadə və həmahəng din və aynə sahibmişlər. Əgər Hind-Avropalıların ümumi yaşam yerlərini miladdan

əvvəl üçüncü minilliyin son əsrində Şərqdə Balxaş dəryaçasının çevrələrindən başlayaraq, Qərbdə Danobun hövzələrinə qədər təsəvvür etsək, Arilərin yaşadıkları yer bu dağılımın Şərq nahiyyəsini, yəni Balxaş dəryaçasının Qərb nahiyyələrini ehtiva etməkdədir. Onlar daha çox bu geniş ərazinin verimli torpaqlarında yaşamışlar».¹

Üstdəki örnək dilçilərin arxeologiyada və tarixdə yaratdıqları xülya və uzun müddətli iğtişaşdan başqa bir şey deyildir. Onlar hələ sabit bir örnəyə nail olmadan iki əsrə yaxın zaman içərisində bir-birlərinin nəzəriyyələrini qüsurlu sayıb və inkar etmişlər. Dilçilikdə arxeologiya sadəcə təcrübi çalışma səviyyəsində ikən, hələ «Elmin» bir şaxəsi kimi təsbit edilməzəkən, bu metoddan yararlanaraq üstdəki və digər örnəklər kimi Orta Asiyada xüsusi bir qövmin «ixtira»sı uğraşmaq qeyri-məntiqidir. Bu yolla da bütün dünyanın, xüsusən də Orta Doğunun, Beynəlməhrinin, Avropanın və Hindin yerli mədəniyyətlərini rədd və inkar etmək suçunu daşıyırlar.

Üstdəki rəvayətdə Qorşi cənabları çox asanlıqla və məqbul sayılacaq heç bir tarixi və coğrafi dəlil ortaya qoymadan, təklif edirdi ki, Arilərin yaşam yerini «Şərqdə Balxaş dəryaçası ilə, Qərbdə Danub hövzələri arasında» bir məkan olaraq təsəvvür edək, miladdan öncə üçüncü minilliyin son əsrində onları mədəni bir qövm kimi anlayalım və sadəcə bir neçə qeyri-əmin fonetik bənzərliklər üzündən, adından başqa heç bir mirası olmayan qövmələri o dönmədə milli birliyin və ictimai münasibətlərin ən ali mərhələsində fərz edək!!

İki əsrdən artıq uğursuz və talehsiz çalışmadan, iki-üç onillik sükutdan və bu qədər yazışmalardan sonra bu ləcbaz və irqçi «Ari sentrik» teoridə zərrə qədər də revizion zərurəti duyulmamışdır. Onlar xəyalən fərz etdikləri qalxınma mərkəzlərində Hin-Avropalıların ictimai tərəqqinin və kultürünün bu səviyyəsində yaşamalarını göstərəcək bir əsər-

¹ Əmanullah Qorşi. İrannamək, s.63-64.

əlamət tapıb üzə çıxarmaqdan acizdilər. Onların böyük birlikdəlik mərkəzi hansı şəhər və ya hansı tanınmış vahə imiş, niyə mühacirət məcburiyyətində qalmışlar, nədən onlardan heç bir mühacirətdən sonra əski yerlərində qalmamış ki, bu gün o yerləri tanımaq mümkün olsun, əgər onların iqlimi, həyat şərtləri baxımından son nəfəsə qədər oranı tərk edəcək dərəcədə verimsiz və dəyərsizmişsə, o zaman elə bir toplaşma mərkəzi o iqlimdə necə müyəssər olubmuş və nəhayət onlar bu fərzi qövmlər barədə bu qədər bilgiləri hansı qaynaşlardan əldə etmişlər*?

* Artıqmaq məcburiyyətindəyəm ki, «Ari» yönümlü tarixi zehniyyətin uçurulması, Başlanğıcdan «Iran», Hind, Orta Doğu və ya başqa bir iqlimlə ilgili «Aripərəstlik» bucağından tarix yazan tarixçilərin tələfatlarının batil olması anlamındadır. Çünki fərzi bir sütun üzərinə yüksəldilən Tarix, bu xəyali sütun olmazsa təbii olaraq uçub dağılacqdır. Belə ki, onların hamısını yazılmamış kimi də anlamaq olar. Çünki o Tarixdə zikr edilən qövmi kimlik Hindistan və Mərkəzi Asiyadan başlamış Avropaya qədər qalmamışdırsa, demək ki, bu Tarixi sahipsiz adlandırmalıyıq. Məlumdur ki, Arilərin tarixdə bulunma fərziyələri olmazsa, aşağıdakı kimi dəyərləndirmələrin nə kimi aqibətə uğrayacağı öncədən bəllidir; «İşarə olduğu kimi padşahlıq mərkəzləşmiş güc qaynağı olaraq bir tərəfdən köçəri Ari qəbilələrinin iç dinamiklərinin hərəkətə keçishi və digər tərəfdən də yeni Ari vətəninin qorunma zərurəti üçün bir cavab idi. Qərbə, yəni İran fəlatına doğru axışan Arilər, zərurət üzrə yeni mühitdə yeni həyat tərzini və yeni davranış örnəklərini öyrənmək zorunda idilər ki, yerləşik və sakit tarım həyat tərzilə tənəsüb və uyğunluq bərqərar edilsin. Bu dəyişim bütün İran bölgələrində bir tərlü və eyni sürətdə deyildi. Əslində, bu gün İran fəlatına gələn Arilərdən danışılırkən, daha çox Midiya və Pars tayfaları nəzərdə tutulur və söylənilir ki, İran tarixi midiyalılardan başlanmaqdadır. Bir halda ki, midiyalılar və parslar yalnız İran fəlatanın qərbi və cənub qərbi nahiyələrində məskunlaşmışlar. Arilərin mühacir olaraq girdikləri **Ayrane Vece** və ya «**nəciblər yurdu!!**» İranın şərqinə də şamil olur. Bu bölgədə Qərbi Midiya Arilərdən və pArsdan daha gec maldarlıq və çobançılıqdan yerləşik və tarım həyatına keçən qövmlər də

Arilərə işarə edən yeganə əski sənəd Nəqşi-Rüstəm və Şuş kitabələrindəki neçə kəlmədən ibarətdir ki, Daryuş özünü onlara mənsub bilmişdir.

«Daryuş şah deyir: Əhuraməzdanın lütfü ilə mənə sunulan ölkələr bunlarıdır və mən bu ölkələrin padşahıyam: Pars, Elam, Babil, Asur, Misir, Dənizkənarı ölkələr, Lidiya, İyuniya, Midiya, Ermənistan, Kapadukiya, Part, Dirəngiyan, Ari, Xarəzm, Baktriya, Soğdyan, Qəndhar, Sakalar, Satagidi, Araxusi, Roxəc, Maka, hamısı bir yerdə 23 ölkədir»^{* 1}

Bir neçə orientalist üstdəki mətndə olduğu kimi, Bisütun kitabələrini yanlış oxuyaraq «Herat» Arilərin ölkəsi olaraq adlandırmışlar. Bu kəlmə əsil mətn ÇİN YAZISI **Hərevədir** ki, ehtimalən Herat anlamındadır. Bəzi şərqşünaslar qəsdən onu «Ari» olaraq oxumuşlar ki, Daryuşun iddialarının gerçək olduğunu isbat etsinlər və Daryuşun arzularını təsdiqləmək üçün də belə bir qövmləri ixtira etmişlər. Ancaq onların çalışmaları və fəaliyyətləri çox asanlıqla özlərinə qarşı çevrilir. Çünki Daryuşun Bisütun kitabəsində işarə etdiyi fəth edilmiş ölkələr qeyri-müəyyən deyildir. O, indiki Parsın mərkəzindən əvvəlcə Qərbə doğru gedir, sonra Şərq və nəhayət, Şimal Şərqə çatır və bu gərddə qövmlərin və

yaşayırmış» (Fərhəngə Rəcai (Rəcai ensiklopediyası), əski Şərqdə siyasi düşüncələrin dəyişimi və gəlişimi., s.68).

* Heyrət doğuran və üzərində durulması gərəkən odur ki, Daryuş ən uzun və ən mühüm daş yazısında, yəni Bisütun kitabəsində özünü Pars deyil, Pars padşahı adlandırır. Eyni mətnə açıqca söyləyir ki, Daryuş Parsı işğal etmiş, nəinki oradan qalxınmışdır. Demək ki, onun sonralar Nəqş-i Rüstəm və Şuş kitabələrində özünü «Pars oğlu Pars və Ari oğlu Ari» adlandırması heç bir tarixi, coğrafi və irqi həqiqətlərə dayanmamaqdadır, sadəcə, bütün bunlar onun tarixdəki zühurunun məhsullarıdır ki, kitabın son fəslində bunları şərh edəcəyəm.

¹ Dəndamayev. İlk Həxaməni padşahları dönəmində İran, s.343.

SƏKİL

Yuxarıdan aşağı: 1. Bəlxilər nümayəndə heyəti. 2. Partlılar nümayəndə heyəti. 3. Arilər nümayəndə heyəti.

millətlərin bərqərar olma tərtibi bəlli bir düzən üzrədir. Bu tərtiblə Daryuşun işarə etdiyi Arilər imperatorluğun ən uzaq şərqində, indiki Əfqanıstanın mərkəz nahiyyələrində yerləşmiş olur.

«Partların arxasınca gələn Arilərdir ki, şahənşahlığın şərqindən, herat çevrələrindən axınmaqdadırlar. Hədiyyələri təqribən Part hədiyyələrinə bənzəməkdədir. Piyalələrinin şəkilləri fərqlidir və özlərinə məxsus paltarları vardır. Məsələn, başlıqlarını üç dəfə başlarına sarımışlar. Şalvarları düzdə genəlik və ətəkləri çəkmələrin üstünü örtür. Elə nəzərə gəlir ki, şalvar, ucu dışarıdan görünən bir bəndlə bağlanmışdır».¹

Şərqşünasların Təxti-Cəmsid sarayının daşlarından tapdıqları şəkillər üzərinə diqqətli bir incələmə onların saxtakarlığını əyan edəcəkdir. Onların paltarlarının, hədiyyələrinin və şərqşünasların iddia etdikləri üzrə Ari nümayəndə heyətinin Part və Bəlx nümayəndə heyəti ilə birləşməsinə bənzəmələri bu qövmlərin iqlimlərini, yaşam yerlərini və iqtisadi-ictimai xüsusiyyət kimi digər cəhətlərini zənnlər, gümanlar və ya Rig-Veda, «Avesta» və ya «Şahnamə» kimi əsatir mətnləri ilə deyil, gerçəkdən mövcud olan sənədlər əsasında araşdırmamıza imkan yaradır.

Əgər daş kitabələrdə adı keçən məğlub millətlərin milli-qövmi və fənni-kültürəl nailiyyətlərini qalib imperatora təqdim etmə məcburiyyətlərini qəbul edərsək, o zaman Daryuş dönəmində bu qövmlərin hər birinin keçirdikləri mərhələləri onların paltarlarından, silahlarından yanlarındakı vəhşi

¹ Hayd Mari kux. Daryuşun dilindən, s.118.

heyvanlardan, əl işlərindən və digər vergi və sövqatlarından müəyyən edə bilərik. Məsələn, təsvirlər söyləyir ki, Sekrtilər toxumacılıqda və at tərbiyə etməkdə mahirmişlər və onların imperator hüzuruna gələn elçilərinin gətirdikləri hədiyyələr göz qamaşdırıcıdır. Ermənilər at becərməkdə və dəyişik nəfis əl işlərində başarılı imişlər. Surilər maldarlıqda, toxumacılıqda və müxtəlif əl sənətlərində çox gəlişibmişlər. Eləcə də Lidiyalılar, Babillilər, Soğdilər, Sakalar, Hindlilər və hətta Gəndarilər və Xarəzmlilərin nümayəndə heyəti də öz qövmlərinin kültürel örnəklərini imperatora təqdim etməkdədirlər. Ancaq üç; Part, Bəlx və Ari heyətlərinin paltar və hədiyyələri onları köçəri, tarımla hələ tanış olmamış və primitiv əl işlərinə sahib olan qövmlər kimi göstərməkdədir. Bu üç heyyyət və ümumiyyətlə, bütün heyətlər arasında Arilər ən aşağı ictimai rütbədə yer almışlar: onların paltarları Zabul qumsallığının əlbisəsidir. Ancaq dəvə və aslan dərisin hədiyyə olaraq gətirmişlər və hədiyyələrin içində görünən iki naxışsız kasa başqa heyətlərin kasaları ilə müqayisədə sənət zövqündən məhrum olan saxsılardan ibarətdir.

Daryuşun dililə dünyaya tanıtılan bu inkişaf etməmiş Arilər tarixçilərin iddia etdikləri üzrə, dünyanın Şərq və Qərbində, Hindistanda, Beynəlnəhrində, Misirdə, Yunanıstanda və Romada mədəniyyət baniləri olaraq millətlərin mədəni təməllərini təşkil edə bilməzdilər. Bu müqayisənin ən maraqlı hissəsi odur ki, Daryuş bir neçə daş yazısında özünü bu qövmə mənsub bilməkdədir: «Mən böyük şah Daryuş, şahlar şahı, hər türlü topluluqlara sahib olan ölkələrin şahı, bu geniş ərazilərin şahı Viştasib Həxaməniş oğlu, Pars oğlu və Ari irqi Ari».¹

Məqsədyönlü olaraq «Herat»ı yanlışlıqla «Ari ölkəsi» kimi oxuyan şərqşünaslar anlamışlar ki, bununla da sultanı xərac verən ən alçaq və inkişaf etməmiş mədəniyyətsiz bir qövmə mənsub edirlər və bu biçim Arilərlə sultan «Pars oğlu

¹ Daryuşun Nəqş-i Rüstəm kitabəsi, 2-ci bənd və Şuşdakı kitabəsi, 3-cü bənd.

Pars» və eyni zamanda «Ari oğlu Ari» ola bilməzdi. Beləliklə də, Arilərin Hind-Avropa, Hind-Iran, Hind-Germən mədəniyyətlərinin baniləri olaraq, mədəni kimlikləri, yaşam yerləri və mühacirət istiqamətləri barədə araşdırma aparmaq, tarixin samanlıqında iynə aramaq kimi bir şeydir. Açıqca görünür ki, bu nəzəriyyələri planlayanlar və təqib edənlər öz milli istəklərini qabartmadadırlar və bəşəriyyətin antiirqçilik çalışmalarını inkar edərək, məchul qövüm kimi tarixdə təsbit edilmiş Arilərə əsaslanaraq özlərinə yeni bir kimlik qazanmaq istəyirlər. Çünki Arilərin məchul və tanınmaz olmaları onların bu barədə bəzi saxta iddialarda bulunmalarına imkan yaratmış və bu üzdən də şərqsünaslar və «Iran» tarixçiləri tarixi, özəlliklə Orta Doğu tarixini qeyri-müəyyənliyə yuvarladaraq onun öz gerçək kimliyindən boşaltmışlar.

Ancaq tarix öncəsi antropoloji sənədlər açıqca göstərir ki, miladdan əvvəl ikinci minillik illərində Çindən Mərkəzi Amerikaya qədər mövcud olan təqribən bütün mədəniyyətlər və şəhərlər yüz min illər öncədən Neandertal və Kromanion insanların yaşayış yerləri olmuşdur. Bu surətdə və indiki məlumatlarımıza əsaslanaraq belə sadə bir sual verə bilərik: 1000 il müddətində uyğun coğrafi şəraitdə birikən ilkin yerli qövmələr, nədən öz inkişaf və qalxınmaları üçün Rusiyanın orta steplərindən gələn, savaş və qan tökməkdən başqa heç bir mədəni, ziraət, kültür və yaradıcılıq təcrübələri olmayan axınçı mühacirləri gözləməli imişlər? Bu sualla da mədəniyyəti mühacir Ari qövmünün və ümumiyyətlə mühacirlərin təməlləndirdiyi tarixi fərziyyə batil olur.* Şübhəsiz ki.

* Hindistandan Avropaya qədər mövcud olan mədəniyyəti «Ari»lərə bağlayanlar keşke, dünyanın digər əski mədəniyyətlərini, məsələn, Çin mədəniyyətini də izah edə biləydilər. Bu mədəniyyət onların iddia etdikləri istisna «Ari» irqinə heç bir ehtiyac duymadan əski dünyanı öz fəlsəfəsi, sənəti və digər elmi işlərilə fəth etmişdir.

Mühacirətə giriş və insanın mədəniyyəti yaygınlaşdırma tələsinə yeni bucaqdan da baxmaq mümkündür.

Hələ də bilmirik ki, niyə mədəniyyət yaradan mühacirlərin istiqamətini Şimaldan götürmüşük və Şimalın əsas insan birikim mərkəzinin olma səbəbi nədir? Şimalın ağır və çətin iqlimində ən azı on bir məkan bulunmaqdadır, maldarlıq və tarım mümkün deyildir və yeganə qida qaynağı olaraq ətdən yararlandığı üçün təbii olaraq insanın nəsl artırması zordur. Şimalın təbii şəraitində hər yeni doğmuş mədəniyyətin inkişaf şansı olmazkən, geniş insan kütlələrinin birikimi, hətta qeyri-mədəni olsalar belə, necə müyəssər olmuşdur?

Yer kürəsinin coğrafiyasına bir baxış və miladdan yüz illər öncə başlayan mədəniyyətlər və insan birikim mərkəzləri üzərinə bir araşdırma, bizə bəşər mədəniyyəti zolağının gerçək ana yolunun və hərəkət istiqamətinin necə peyda olması barədə bilgi verəcəkdir.

Güney enliyində 10 dərəcədən 35 dərəcəyə qədər bir zolağı örtən bu anayol açıqca göstərməkdədir ki, insan ən qədim dövrlərdən bu enliklərdə yerləşmək üçün ən yaxşı coğrafi etidalı bulmuş və istər cəmiyyətin artışıdan, təbii fəlakətlərdən, quraqlıqlardan, istərsə də maraq, arama və araşdırma əhval ruhiyyəsindən dolayı, ən isti və ən soyuq coğrafi enliklərə meyl göstərmədən, bu coğrafi etidal zolağı üzrə öz sapmayan istiqamətini Şərqə və ya Qərbə doğru yönəltdi. Arxeoloji tapıntılar göstərir ki, insan öz özəl xüsusiyyətləri ilə bu zolaqda yerli və təbii hüzurə qovuşmuş, cəmiyyətin çoxalması üzündən və ya bu zolağın içərisindəki mərkəzləri arayıb və köçə başlamışdır. Bu yer dəyişmənin doğru istiqaməti açıqca göstərir ki, mühacir qrupların öncülləri ən azı o qədər təbii düşüncəyə sahiblərmiş ki, iqlimə aid olan

Bu kitabın son fəslində «Ari» sözünün ən dürüst və doğrumənasını və həm də bu terminin qalxdığı yeri və tarixçəsini şərh edəcəyəm.

günəş və kifayət qədər yağmur, intizamlı fəsilələr, qida qaynaqlarını əldə etmə, hərəkətin asan yolları, özündə balıq barındıran və qayıqçılığa münasib olan çaylar, maldarlığa uyğun və at pərvərişi üçün münasib olan örüşlər, tarım üçün lazım olan yetərincə su və bu kimi həyat ehtiyacları barədə yetəri qədər bilgiləri varmış. Bu üzəndir ki, bütün əski mədəniyyətlərin mərkəzləri ən münasib coğrafi tərəqqiyə sahib olan 25 dərəcəli bu ana yolda yerləşməkdədir: Güney Doğu, Cənub Şərqi Asiyanın əski mədəniyyətləri, əski Çin mədəniyyəti, Soğdilər mədəniyyəti, Sakalar mədəniyyəti, Partlar, Hirkanlar, Zabulilər, Sistanlılar, Bəluçlar, Roxəc, Kirman, Mokran, Ənşan, Şuş, Elam mədəniyyəti, Kadusilər, Marlik, Mardin, Kaspian, Silk, Loristan, Madlar və Urartular mədəniyyəti, Benylnəhrinin, Babilin, Akkadin, Asurun, Sumerlərin və Uurların parlaq mədəniyyətləri, Erməni mədəniyyəti, Lidiya mədəniyyəti, Fəriciyə mədəniyyəti, Kapadokiya mədəniyyəti, Misir mədəniyyəti, Yunan və Roma mədəniyyəti, Ətrüsk və İbri mədəniyyəti, Güney Afrikanın, Kartajların, Spartların, Barbarilərin parlaq mədəniyyətləri, **Aztəklərin**, Inkaların, Mərkəzi Amerikada Mayaların heyratəmiz mədəniyyətləri, tanınmış əski mədəniyyətlər məcmuələridir ki, hamısı bu əski anayoldan keçməkdədir və bu anayol dünya coğrafiyasının ən verimli məkanı olmuşdur. İlk Neandertal insanın yaşam yerlərinin müxtəlif əsərləri bu zolaqda bulunmuşdur: Dərcavə, Güney Doğu Asiya, Çin, Ural dəryaçasının çevrələri, Behşəhr, Urmu dəryaçasının qərbi, Beynəlnəhrin, Fələsətin, Türkiyənin cənubu, Afrikanın quzeyi, Balkan, Sisil, İtaliya, Yunan, Ləhistan (Polonya), Avstriya, Almaniyada müxtəlif mərkəzlər, Fransanın mərkəz və cənubu və İspaniya və Portuqaliyada bulunanlar açıqca göstərir ki, ən əski zamanlardan bəri insan bu etidal zolaqda məskunlaşacaq dərəcədə seçim və şüur səviyyəsində yaşayırmış.

Şimal enliklərindən əski mədəniyyət zolağına ilkin köçlər teorisi məntiqi təməldən məhrum olur. Çünki bir tərəfdən bu

zolağın bütün birikimləri (insan topluluqları) öz içindən doğmuş və genişlənməsi üçün heç bir mühacirətə möhtac olmamış, digər tərəfdən isə Şimal iqlimi böyük insan qruplarını tərbiyə etmə istedadından, istehsal və mədəniyyət imkanından məhrum olmuşdur.

Bu zolaqda mədəniyyət arabasının Şərqdən Qərbə, Qərbdən Şərqə və ya bir nöqtədən başlayaraq hər iki tərəfə hərəkət etməsi bu girişin təməlini sarsıtmır və bu, nisbətən geniş və bərəkətli zolaqda dillərin, ənənələrin, məzhəblərin, istehsal alətlərinin, sənətin və kultürün bir-birlərini rahatca təsirləndirmə və mübadilələri normal həyatın zəruri tələbatları olmuşdur. Bu hadisənin isbatı üçün ciddi dəlillər gərəkmir. Şübhəsiz ki, qövmlərin dili kultürel dəyərlərlə hələ zənginləşmədiyi bəşərin çocuqluq dönmündəki istifadə edilən sözlərin sayısı bir neçə yüzdən artıq deyildi, soy və qalxınma yeri olaraq bir-birlərindən tamamilə fərqli olan qövmlər arasında sadə insani, iqtisadi və coğrafi təmas və mübadilə, sözlərin eyni kökdən oluşmasına dərin təsir göstərmişdir.

Dilçilərin bənzər söylər vasitəsi ilə mühacirət hadisəsini isbat etmə təlaşları bu günə qədər yalnız düşüncə iğtişasına, fikir pozuqluğuna və xaosa səbəb olmuşdur.

Tarixin bu geniş prosesli içərisində dilçilik vasitəsi ilə və sözlərin kökləri arasında olan ilişkiləri kəşf etmək yolu ilə «Hind-Iran» kimi məhdud adlandırmalar, Ari adlı məchul bir qövmlə bağlı işarələr, mədəniyyətin təməllənməsi ilə ilgili vahid bir mərkəzi isbat etmə təlaşları xam, süni, uydurulmuş və çocuqca davranışlar olaraq görünməkdədir. Çünki, ən azı 6000 il öncə baş vermiş bu yerləşmələr və yer dəyişmələr zamanı heç bir coğrafi sınır qövmi və irqi məhdudiyyət müyəsər olmamış və bu anayolda azad hərəkətlərin qarşısını alacaq əngəllər icad etmək qeyri-mümkünmüş. Çünki, cəmiyyətin azlığı və coğrafiyanın genişliyi kultürlər, dillər, ənənələr münasibətlərində bir sınır mövcud etməni lüzumsuz və daha önəmlisi qeyri-mümkün etmişdir. Təbii tarix prosesinin də

göstərdiyi kimi bu uzun zamanın ümdə bir bölümündə, yəni miladdan 1500 il öncəyə qədər bütün yer dəyişmə, yerləşmə prosesi hərəkət meydanının genişliyi üzündən barışcıl bir ortamda baş vermişdir.

Sonralar müsaid bölgələrin tutumlarının təkmilləşmə prosesində müəyyən bir qilimin şərtlərinə uyğun olaraq, cəmiyyəti daha çox artması və daimi yerləşmələr, ictimai zərurətlər, etnik idarəçiliyin ehtiyacları, ailənin şəkillənməsi, malikiyyətin peyda olması, din, ənənə və digər amillər sınırların yaranma zərurətini ortaya qoymuşdur. Ancaq bu sınırları geniş səhralar, keçilməz silsilə və sıra dağlar, geniş çaylar, okeanlar, dənizlər, dəryaçalar, geniş ormanlar və hətta dərin dərələr kimi, təbii maneələr oluşturuurdu. Sonrakı mərhələlərdə cəmiyyətin yer dəyişdirmə alətlərinin çoxalması, iqtisadi-siyasi yayılma və zənginlik arama səbəbləri üzündən bu mədəniyyət zolağının haşiyələrində yeni dəyişik yerləşim və birikim mərkəzləri vücuda gəldi. Bu, yeni genişlənmədə Güney məstindən Qüzey Indoneziyanın bir neçə bölgələri, Vyetnam, Kambuciya, Venesuela, Kolombiya və əski Perunun Quzeyi tədricən əski insan mədəniyyətinin içinə sövq edilir. Bu mədəniyyət haşiyəsi Quzeydə Etazon qızıl dəri qruplarını, Mərkəzi və Güney Avropanın geniş hövzələrini, Sitləri, Sakaları, Massagetləri və digərlərini içinə almışdır ki, coğrafi şəraitin əlverişsizliyi üzündən Quzey qövmlərinin axın etdiyi zamana qədər diqqətə dəyər bir inkişaf və tərəqqiyə nail olmamışdılar.

Unutmamaq lazımdır ki, bu, insani toplaşım mərkəzlərinin və qövmlərinin təbii həyatlarının tarixi mövcudluğa çevrilməsi nəsillərin ardıcıl və davamlı çalışmalarını icab etdirmiş və əsrlər boyunca maddi-mənəvi istehsal güclərinin genişlənməsini və imkanların gəlişməsini gərəkdirmişdir. Müəllif israr edir və xatırladır ki, çox əski Çin və Hindistan mədəniyyətinin doğuşunda və inkişafında danılmaz təsiri olmuşdur. Güney Doğu Asiyanın yeni

mədəniyyətini «Hind və Çin» mədəniyyətinin tərkibi olaraq adlandırmışlar. Eyni miqyasda da Həxamənsilərdən əvvəl Mərkəzi Asiyanın diqqətəlayiq mədəniyyəti Güneydən Orta Şərqi və Şərqi Çin ölkəsi mədəniyyətinin fənni, kultürel və iqtisadi yayılmasının məhsuludur. Şübhəsiz ki, Mərkəzi Asiya da mədəniyyət zolağının digər bölgələri kimi, bu zamanlarda yerli sakinlərdən xali olmamışdır. Lakin, cəmiyyətin sürətli artışı, qeyri-təbii və müqəddiməsiz tarixi zühuru üzündən yerli sakinlərin kultür istehsal edən iç dinamikası axsaq vəziyyətə düşmüş və Sitlərin, Sakaların parlaq mədəniyyətləri, yəqin ki, Quzey Orta Doğunun və Qərbi Çin mədəniyyətinin təsiri altında köçəri olmayan, yerləşik toplumlar vasitəsi ilə formalaşmışdır. Bu təsirlərin əlamətləri istehsalın fənni üslublarında, sənət naxışlarında müştərək qəbilə və iqlim adlandırma prosesində rahatca sezilməkdədir.

«Bir çox araşdırmaçıların müxtəlif qəbilələrin kimliklərini, əsl-nəcəblərini, soyunu (Mərkəzi Asiyanın yerləşik qəbilələri) bəllietmə tələşlərinə baxmayaraq, ortaya qoyulmuş müxtəlif görüşlər arasında hərtərəfli müvafiqət mülahizə edilməməkdədir. Bəzi hallarda da qədim yazarlar vasitəsi ilə təqdim edilən müxtəlif adlar ola bilsin ki, bir qrupu və ya bir-birləri ilə ilişkidə olan bir neçə qrupu nəzərə almışdır. Bu qəbilələr barədə bir çox Qərbi və Şərqi araşdırmaçılar xeyli mətləblər yazmışlar ki, bu yazıların əksəriyyəti giriş xislətli dəyərləndirmələrdir və qəti, kəsin və yetərli deyillər. Bu səbəbdən də Sitlər, Sakalar, Vusunlar, Massagetlər, Yu-Çilər, Hesyenq-Nular və Hunlar kimi, qövmlər barədə hələ də şəkk və şübhə mövcuddur... Uzun zamanlı bir qövmdə müxtəlif tarixi yönərdən bu qövmlərin sənətləri araşdırıldığında «Iran» və «Mərkəzi Asiya» mənşəli mövcud təzadların azaldığı görünəcəkdir. Çin, Avropa və Yaxın Şərq kimi, geniş bir sahədə daimi köçəri olaraq yaşayan dağlı qəbilələr, müxtəlif

kültürəşl ailələri cəzb edərək, bu dəyərləri bu geniş sahədə öz həmnövləri arasında yaygınlaşdırmışdılar».¹

Yeni araşdırmalar mədəniyyətin Xəzər dənizinin Doğu və Quzey sahillərindən və ya Orta Asiyadan Güneyə yayılma teorisini kökündən etibarsızlaşdırmış və «Ari yönümlü» təsəvvürləri batil edir. Bu üzdən də əski dünyada və xüsusən İranda yerli və gerçək mədəniyyətin təməllərini araşdırmaq mükəlləfiyyətindəyik.

«Əsrlər boyunca və XX əsrin əvvəllərində ilkin Yunan dillilərin ictimai və kultur yapıları barədəki görüş bu fərziyyə ilə şəkillənirdi ki, Hind-Avropalıların Ari süvari savaşılarının üstün irqi Güney Avropaya yürüdülər və irq üstünlüyü üzündən öz dil və ənənələrini yerli zəif və sülhsevər qövmələrə diktə etdilər. Bu tür fərziyyələr yalnız təəssübkeş «Avropa sentrik» görüşlərin ürünü idi. **Faşistlərin və Nasistlərin cinayətlərinə zəmin yaradan bu Arilər əfsanəsini hal-hazırda heç bir tədqiqatçı məqbul saymır**».²

Miladdan öncə birinci minillikdən əvvəl mədəniyyət zolağının müxtəlif coğrafiyalarının hövzələrində qövmi kimlik, birliklər və imperatorluqlar təsbit və aşkar olunduğu və tarixin Uzaq Doğu mədəniyyətindən, Güney Doğu Asiya mədəniyyətindən, Çin-Hind, əski İran, Beynəlnəhrin, Misir, Yunan, Mərkəzi və Güney Avropa mədəniyyətlərindən tədricən ciddi əlamətlər gətirməyi və göstərməyi başardığı bir zamanda 40 dərəcəli Qüzey enliyi tropikdə insan birikim mərkəzləri ilə rastlanırıq. Anlaşılan odur ki, 35 dərəcəli enliyin Güneyində yerləşən insan topluluqları iqlimin uyğun və verimli imkanlarından yararlanaraq 2000 illik bir təlaş sürəsi içərisində ən ümdə iqtisadi, idarəçilik və kulturəl ehkamları öz qövmi, iqlimi ehtiyaclarına görə qanun tənzimləmə, sənət gəlişdirmə

¹ Qorqvar Framkin. Mərkəzi Asiyada arxeoloji, s.29-30.

² Sara Pomri və başqaları, Əski Yunan, kulturəl, ictimai və siyasi tarix, il 1999, s.10, Oksford universitetinin nəşriyyatlarından, əsl mətn.

səviyyəsində kəşf edib ortaya qoyduğu zaman, zolağın 40 dərəcəli enliyinin yuxarılarında məskunlaşan insanlar sadəcə ədəbi kəmiyyət olaraq nisbi çoxalmaya məruz qalır və təbiətin yerimsizliyi üzündən daha münasib həyat şərtləri əldə etmək məqsədilə Güney enliklərinə doğru mühacirət etmək məcburiyyətində qalırlar. Təbiətin şərtliləri ilə daimi mücadilədə olan bu insan topluluqları öz qidalarını yırtıcı heyvanların əlindən zorla çıxarırdılar, bu üzdən də heç bir müdiriyyət örnəkləri əldə edə bilməmiş və qəddarlıq, savaş və mərhəmətsizlik dışında heç bir təcrübə qazana bilməmişlər. Miladdan öncə birinci minilliyin ilk əsrlərindən **40 dərəcəli enliyin yuxarı sakinləri, yəni «vəhşilik zolağı» Güneyə doğru mühacirətə başlayırlar. Bu mühacirətlərin hamısı anti-mədəniyyət və viran edicidirlər. Bütün bu mühacirlər Güney coğrafi enliyinin imkanlarını qazanmaq üçün təqribən 1000 il müddətində təbii vəhşiliyin ən qorxunc şivələrinə əl atmışlar.**

Hamısı 40 dərəcəli enliyin Qüzyeindən qalxınmış olan Vikinqlər, Franklar, Gellər, Hanslar, Tutunlar, Hunlar, Quzey steplərinin mühacir Slavyanları, Bulqarlar, Türklər, Tatarlar və Moğulların hücum və axınlarına nəzər salınırsa, onların nəinki «Hind-Iran» və «Hind-Avropa» mədəniyyətinin doğuşunda qatqıda bulunmaları, əksinə, bu mühacirlərin axını üzündən Güneyin təbii və tarazlı mədəniyyətlərinin dayandırılması təsbit ediləcəkdir. Ən çətin, ən geniş, ən qanlı və mənfi əsərləri doğuran bu hücumlardan birisi Orta Doğu və Beynəlnəhrin mədəniyyətinin baş bəlası olmuşdur. Quzey qövmləri Həxamənşilərin başlanğıcından Sasanilərin sonuna qədər 1200 il müddətində bu ərazilərin tarixi mədəniyyətlərini uçurmaq və məhv etməklə məşğul olmuş və bu bölgələrdə iqtisadiyyatın, ictimai müdiriyyətin, kultürün və sənətin durdurulmasına və yıxılmasına səbəb olmuşlar. 10 dərəcədən 35 dərəcəyə qədər Güney enliyindəki insanların üçüncü birikim və toplaşma

zolağı baxmayaraq ki, Afrikanın doğusu, Güney Amerikanın batısı və quzeyi və Okeaniyanın (Avstraliya) haşiyə zolaqlarında ən qədim yaşayış əlamətlərini özündə barındırır, ancaq Okianusıyyə, Afrika və Güney Amerika arasındakı böyük coğrafi bölünmə və aralanma hadisəsi bir tərəfdən, yer dəyişməsi üzündən Güney enliyinin coğrafi şəraitinin uyğunluq və verimlilik cazibəsi digər tərəfdən, özəlliklə yerli sakinlərin coğrafi iqlimlərinin qeyri-sabitliyinə, sübatsızlığına görə bu nahiyyə tarazlı inkişafdan məhrum olur və yer kürəsinin Güney yarımhissəsi sakinlərinin çalışmaları mühtlə savaşı və uyğunlaşmaya həsr olunur. Bu hadisənin nümunələrini Avstraliyada, Mərkəzi Afrikada və Amazonda görmək mümkündür. Bütün bu təbii əlamətlər araşdırmanın sonunda bizi bu qənaətlərə vadarır:

A) Ta əski zamanlardan insanın yerləşmək üçün verimli və üstün iqlimləri seçmə qabiliyyəti olmuş, çox soyuq və isti enlikləri yerləşim məkanı kimi seçməmişdir. Çünki namünasib və uyğunsuz coğrafiyada inkişaf qeyri-mümkündür.

B) Mədəniyyət zolağında yerli millətlərin birlikləri, imperatorluqları şəkilləndikdən sonra 40 dərəcənin üstündə olan enliklərdə (vəhşilik zolağında) cəmiyyətin artışı məsələsi ortaya çıxmış və bu enliklər sakinlərinin Güneyə axın etməsi bütün mədəniyyət zolağı boyunca, o cümlədən «İran»da da viranəliyə, durğunluğa və pozğunluğa səbəb olmuş, mədəniyyətin təbii təkamülünü əngəlləmişdir.

P. Əhuraşəzda

Daryuşun kitabəsinə istinadən rəvayət edilən Əhuraşəzda sözünün bugünkü bişimi süni və saxtadır. Hind Parsları onu Sanskrit dilinin fonetikasına əsasən ixtira etmişlər. Bisütun və digər kitabələrin müxtəlif sətirlərində təkrar edilən bu sözün tərkibində «h» və «u» mövcud deyildir.

a o r m z d ə

Şerqşünasların Ərəb əlifbasında olan «o» səsinə «u» kimi tələffüz etmələri əski yerli dillərin tələffüz və anlaşılmasında bir çox xətalara mənşəyi olmuşdur. Burada orientalistlərin əski mətnləri oxuma və tərcümələri ilə ilgili mövcud xətalara ən ümdələrinə ixtisarla işarə etmək məcburiyyətindəyəm:

1. Orientalistlər əski mixi hecalı və ən kötüsü isə adları müzəkkər (kişi) və Müənnəs (qadın) olaraq cinsiyyətli fərz etmişlər. Bir halda ki, bu xəttin əlifba nizamı bugünkü əlifba kimi, hecasız və ünsüz hərflərdən olmuş və cinsi ayrılığı yoxdur. Hələ də bu dilin yazılışı zamanı hecadan istifadə edilmir. Məsələn: «krm» yazılır və cümlədəki mənasına görə «Kərəm=bağış», kerm=sürüngən qurd», «korom=bir tür filiz» və «krem=bəzək və əl-üz yumşaldıcı» və yaxud «grm» yazılır və yenə də cümlədəki mənasına görə «gərm=isti», «gerəm=qram» olaraq oxunur. Bu üslub əski mixi xətt üçün də keçərlidir. Məsələn, kitablərdə «b» və «q» hərfləri birləşdiyində «Bq» (Boq) Tanrı mənasında bir söz düzəlir. Göründüyü kimi kitablərdəki bu iki hərf hecasızdılar. Kitabəni oxuyanlar öncə meyllərinə görə bu hərflərin hər birinə uzun səslə (a) hecasını artırıbmışlar və sonra da o iki hərfi bütün kitablərin oxunuşunda müstəqil hərf olaraq sabit (a) kimi anlamışlar!

2. Beləliklə, 36 əski mixi hərfdən üç ilk hərfləri mücərrəd (belə bir yanlışlıqla ki, «ə» hərfini yanlış olaraq «a», «e» hərfini «i» və «o» hərfini də yanlış olaraq «u» kimi tələffüz etmişlər), 22 hərfi sabit «a» hecalı, 4 hərfi sabit «i» hecalı və 7 hərfi də sabit «u» hecalı təsəvvür etmişlər.¹

3. Bununla da əski mixi hərflərini hecalara bölərkən, «ünsüz»ləri, ümumiyyətlə, tanımamışlar və bu bölmədə «ünsüz heca» oluşturmadıqlarından «samitin» Farsca tələffüzü öz-özlüyündə bir heca olduğundan bixəbər olmuşlar. Bu üzəndə onların kitabəxanlıqları bolca samit hecaları olan bizim dilimizdən və dilimizin qaydalarından uzaqlaşmışlar. Eyni

¹ Kont. Əski Farsca, s.12, mövzu 19, əsl mətn.

zamanda «vəzrəkə-bozorq (böyük), «posr=pesər (oğlan) kimi sözlərin oxunuşunda samit əlamətlərdən də yararlanılmışdır. Ancaq onlar «z» və «sər»ni «a» hecası ilə fərz etdikləri zaman bəlli olmur ki, hansı qayda ilə göstərilən örnəklərindəki hərfəri «samit» hecalı olaraq anlamışlar?

4. Ümumiyyətlə, orientalistlər və kitabəxanlar yanlış görüşləri üzündən «ə, e və o» hecalarının doğru məfhumunu anlaya bilməmişlər. Kontun kitabından götürülmüş bu təsvirdən də anlaşılr ki, onlar «ə»ni, «a», «o»nu «u» və «e»ni isə «i» olaraq nəzərə almışlar. Bu dəlilə görə də «Məzdə»ni «Məzda», «Or»u «Ur», «Ferdosi»ni «Firdosi», «Hafez»i «Hafiz» və «Çəşpeş»i «Çişpiş» olaraq oxumuşlar və hələ də bu yanlışlıq davam etməkdədir.

5. Əski mixi hərfərini hecalı olaraq fərz etdikləri üçün məcburun iki cür «k», iki cür «k», iki cür «g», iki cür «c», iki cür «t», üç cür «d», iki cür «n», üç cür «m», iki cür «r» və iki cür «v» əski mixi xəttinə sırmışlar ki, bu xəttin çətin strukturu ilə heç cürə bağlantılı görünməməkdədir.

Üstdəki söyləmələri nəzərə alaraq, aşağıdakı dəlillərə görə əski mixi hərfərini hecalı fərz etmək kökündən yanlış və əsassızdır:

A) «a» hecalı 22 hərfdən oluşan hərfər (Bə, Pə, Tə, Sə, Sərə, Cə, Çə, Xə, Də, Rə, Zə, Sə, Şə, Fə, Kə, Gə, Mə, Lə, Nə, Və, Hə, Yə) «O» və «e» hərfəri kənarında yerləşərkən səbəbsiz yerə samit hecaya çevrilmişlər.

B) Strukturunda sabit «u» hecası fərz edilən yeddi (To, Do, Ro, Ko, Go, No, Mo) hərfər «ə» və «e» səsləri ilə birgə gəldiklərində səbəbsiz yerə samitləşirlər!

T) Heç bir hərfin strukturunda samit yerləşdirməzkən, ancaq müxtəlif hərfərin tələffüzündə samitdən də yararlanmışlar!

S) Fərz edək ki, hər bir hərf öz strukturunda bir hecanı qəbul etmişdir, bu, müxtəlif və mücərrəd hecaları olan bir xətt üçün qeyri-yetişkin və qüsurludur. Çünki, o zaman o xətdəki

müərrəd hecalar istifadəsizləşir və qeyri-zəruri olur. Demək ki, əgər əski mixi hərflər müxtəlif saıtləri qəbul etməklə heca dəyişikliyinə uğrarsa, o zaman bu xəttin strukturunda sabit bir hecanı təsəvvür etmək necə müəssər ola bilər?

C) Daryuşun cəddi **Arşam** kəlməsində sabit «a» hecası ilə fərz edilən samit heca almış və sabit «ə» hecası ilə fərz edilən «ş» hərfinə bir daha da «ə» artırmışlar. Orientalistlər hecalandırma məntiqinə görə bu adı «**Araşəəm**» oxumalıyıq.

Ç) Müxtəlif hallarda tərkibində «o», «ə» və ya «e» hecaları fərz edilən hansısa hərflərdən sonra başqa bənzər hecalarda nəzərə almışlar: **Koroş**

Sabit «o» hecası ilə fərz edilən «k», «r» üzərinə bir daha «o» hecası artırmışlar. Bu kəlmə ilə bağlı «Şarp, s 3», hətta «r» hərfini «ə» hecası ilə nəzərə almış və yazmışdır: «Koroş sözü belə yazılmalıdır: **Korəoş**»

Ancaq «r» hərfi Koroş sözündə «o» hecası ilə yazılmışdır. Anlaşılan odur ki, Orientalistlərin hecalandırma metodlarına görə bu söz «Kouroş» kimi oxunmalıdır ki, bunun da əski İran dilinə heç bir bənzərliyi yoxdur.

H) **Zorə**, zur kəlməsində sabit «ə» hecası ilə fərz edilən «z» hərfi «o» hecası ilə birləşdiyində həm də «o»la tələffüz olunmuşdur.

X) Əski Fars mixi xəttində müstəqil olaraq istifadə edilən «s» və «r» hərfləri və bu hərflərin hər ikisini ifadə edən «sr» hərfini uydurmaq yanlışdır. Məlum deyil, hansı ehtiyac əski Fars mixi xəttinin bu biçim tələsik ixtirasını zəruri etmişdir. Şayəd də bu hərflər «sr» deyil, məsələn, «j» hərfidir ki, kitabəxanlar, ümumiyyətlə, bu hərfləri «j» kimi oxumağı unutmuşlar.

Mənim bütün bu işarələrim şərqşünasların saysız yanlış hecaxanlıqları, adlandırmaları üzərinə kiçik müqəddiməvari dəyərləndirmədir. Bu saysız yanlışlıqları düzəltmə və kitabələri

yenidən oxuma gələcəyin işidir.* Lakin bu müqqədimdən parlaq bir nəticə hasil olur: Əski mixi xətt gündəlik işlərlə uğraşmaq üçün sifariş edilməmişdir. Məsələn, biz bu xətt vasitəsi ilə əski İran dilində ağaca, çörəyə, qartala nə deyildiyini qətiyyən anlaya bilmirik. Bu xəttlə, hətta əski dilimizdə necə hal-əhval soruşmağı belə, bilmirik. Mixi xəttin və əski «İran» dilinin lüğətnaməsi yalnız kitabələrin yazılışı ilə ilgili və yaxud yalnız kitabələrdə istifadə edilən əlifba və dil olmuşdur. Əslində, məsələni belə izah etmək mümkündür ki, bir çox alimlərin də təkid etdikləri üzrə Daryuşun tarixə xitabən yazmaq istədiyi xütbələrini öncə Babilcə və Elamca yazmışlar. Ancaq Şah imperatorluq üçün yeni bir xəttin düzəldilməsini əmr etdikdən sonra elamli katiblər məcburən və şahın əmrinə görə kitabədə mövcud olan hər Babil və Elam sözlərinə qarşılıq olaraq yeni mixi xəttlə Farsca bir söz ixtira edir, uydururlar. Beləliklə, yalnız «şah əmrlərinin» icrası üçün və Daryuşun kitabələrdəki əmrlərindəki sözlərinin miqyasına görə söz tərkibi və əlifba olaraq sınırlı, məhdud və qüsurlu olan bu xətt doğulur.* O zamandan da bu xətt yalnız kitabələrdə istifadə edilmiş və qətiyyən həyata və gündəlik kültürə və ehtiyaclara girməmişdir. Bu işarəni isbat edən ən sadə dəlil odur ki, gündəlik həyatda işləyişi olan Təxti-Cəmsidin divan və rəsmi xəttinin daha geniş söz tərkibinə ehtiyacı varmış, bu da əski «İran» xətti və dili deyil, ancaq əski Elam xətti və dili ola bilərdi. Zahirən bu xətdən yararlanma miqyası o qədər məhdud imiş ki, bir neçə onillikdən sonra qəbiləvi kimliyi möhkəmləndirmə qərarına gəldiklərində «Arşam» və «Aryarmən» üçün saxta bir kitabə yazılması istənirəkən, o saxta xətt əsasında yeni kitabə yazacaq

* Bəzi ustadların və bilim adamlarının əski kitabələri yenidən oxuma təşəbbüsləri ilə ilgili bəzi məlumatlar eşitmişəm. Xoşbəxtlikdən əski milli kültürümüzə bağlı bəzi çalışmalar sürdürülməkdədir.

* Əski mixi xəttin 36 hərfdən ibarət olduğunu söyləyirlər, ancaq mən bu xətdə 21 hərfdən və 3 hecadan artıq bir şey görmədim.

kimsə bulunmamışdır. Çünki Bisütun kitabəsinin xətti o qədər qeyri-yayğınmış ki, ilk katiblərdən başqa kimsə o xətdə yazıboxuya bilmirmiş. Bu üzdən də sonrakı Həxamənşi kitabələri özəlliklə üç dilli kitabələrdə xüsusi fərd və allahlar adı ilə bir neçə yeni söz istina olmaqla Daryuşun Bisütundakı «ana kitabə»sindəki kəlmələrlə eynilik təşkil edir.* Demək ki, əski dilin mixi xətti milli xətt kimi, bir əhəmiyyətə sahib deyilmiş. Bu, nə yaşayış və insanların gündəlik ünsiyyəti, nə də milli kulturun genişlənməsi üçün yaranmışdır, yalnız Daryuşun məşğuliyyəti üçün düzəldilmiş bir xətdir. Bu qısa izahdan sonra Daryuşun kitabəsindəki «Orməzdə» sözü üzərinə qayıdırıq. Örməzdə sözü iki «or=ur» və «məzdə=məzda» tərkiblərindən ibarətdir. «or=ur» əski «Iran»ın qərbində və Beynəlnəhrində ən məşhur sözlərdən biridir və «şəhər və ölkə» anlamındadır. Bu söz sadəcə «Orşəlim=Urşəlim, dostluq və sağlq şəhəri», «Ormiyə-Urmiyə, bol sulu şəhər və ölkə», Oraman=Uraman, güvənli şəhər», «Ərbir=Urbil, dağlar arasında yerləşən şəhər» kimi tərkiblərdə deyil, Beynəlnəhrin və Orta Doğunun Qərbində ən azı 20 şəhər və ölkə adlarının əvvəlində dəyişik şəkilçilərlə birgə görünməkdədir ki, o şəkilçilərin mənası bu kitabın müəllifi üçün də məlum deyildir.

Urasno** (Ermənistan), Urido, Uraş, Urkiş, Urtna, Urikato, Uryaki, Uratduş, Urbilom, Urzbaba, Urnaşə, Urğu, Urkaginə, Urartu, Urlar, Urido, Əriha, Ərzana və digər bu kimi, bir çox adlar şəhərlərə, coğrafi bölgələrə və ölkələrə işarə etməkdədir. **Güney Beynəlnəhrində yerləşən «Ər=Ur» şəhər və ölkəsi Tövrətin rəvayətinə görə Hz. Əbrahim peyğəmbərin doğum yeri olmuşdur.**

* Ayrıca bir bölümde isbat edəcəyəm ki, bu saxta kitabələr iki aşamada və iki Ərdəşirin zamanında ortaya çıxmışdır.

** Babil mətnlərində, o cümlədən Koroşun kitabəsində şəhərlərin və ölkələrin əvvəlinə «ər» artırmışlar: «Əranşan, 11-ci sətir, «Ərşuka, 15-ci sətir», «Uraşno və Əzraban, 31-ci sətir» və s...

Üstdəki nümunədə «Kont»un mixi hərflər qarşısına qoyduğu tələffüzlərə görürsünüz. Bütün «e»-lər «i»-lərə, «ə»-lər «a»-lara və «o»-lar isə «u»-lara çevrilmişdir.

«Orməzdə» sözünün ikinci hissəsi, yəni «məzdə» yeni Farsçada «mozd» sözünə çevrilən kəlmədir ki, şərqşünaslar yanlış olaraq onu «muzd» yazırlar. Bu söz «Avesta»da «mijd» olaraq keçməkdədir ki, bugünkü «mojde-müjdə» sözünə çox yaxındır. Mənavi Farsçasında bu sözü heç bir hecası olmadan sadəcə «mzd» olaraq ödənlilik anlamında keçmişdir. Bu söz hətta Qotik və Osetiya dillərində də ödənlilik anlamında və mizd və mizdo olaraq tələffüz edilmişdir. Təxti-Cəmsidin arxivindəki lövhələrin Elam dilində olan 4-cü nömrəsində 50 qarşılıqlı mübadilə alan bir fəhləni «məzdəysnə» sifətilə xatırlamışlar. Kamerun «Arxeoloji reportajlar» adlı kitabının birinci cildində onu yanlış olaraq «Məzdapərəst» kimi anlatmışdır. Ancaq «Məzdapərəst»i, «məzdəysnə»ni və ya «Ormozd»u Zərdüşt adlı bir din və peyğəmbərlə bağlılığını isbat edəcək heç bir dəlilimiz yoxdur. Məsələn, bu kitabədəki «məzdəysnə»ni kinayə sifətli olaraq «işinin haqqını bilən və sevən» və ya «ödənlilik sevən» fəhlə kimi anlamaq mümkündür.

«Həxaməniş» dönməsində Arami Papiruslarda keçən məzdəysnə sifəti, Həxamənişlərin zərdüştçü olmalarına dəlil ola bilməz. Necə ki, daş yazılarda Əhura-məzda adının keçməsi də Həxamənişlərin zərdüştçü olmalarına dəlil ola bilməz. Necə

ki, daş yazılarda Əhura Mazda adının keçməsi də Həxamənişilərin Zərdüşt ayininə inanmalı üçün dəlil deyildir».¹

Beləliklə, Daryuşun işarə etdiyi «orməzdə» mənası anlaşılr. Kök olaraq Asurca olan bu söz Daryuşun allahının sifətidir: şəhərləri və ölkələri əsr və ödül olaraq bağışlayan allah, yəni ölkələr bağışlayan allah. Daryuş və digər Həxamənişi sultanları bu tanrını ən çox yeni ölkə fəth edib və düşməni məğlub etdiklərində xatırlayırlar:

«Daryuş şah söylər: budur mənim hökmranlığımın altında olan ölkələr: Sakalardan Soğdilərə, Kus (Nobiyə) və Senddən Sarda qədər. Əhura Mazda bunları mənə bağışlamışdır. O ən böyük Allahdır. Mənim və sülaləmin qoruyucusu odur».²

«Böyük şah Aryarmən, şahlar şahı, Pars şahı, Çişpiş şahın oğlu, Həxaməniş nəvəsi. Aryarmən söylər: mənim sahib olduğum bu Pars ölkəsində yaxşı atlar və adamlar vardır. Ulu tanrı Əhura Mazda onları mənə bağışladı. Əhura Mazdanın istəyi üzərinə mən bu ölkənin şahıyam».³

Daryuşun şəhərləri və ölkələri savaşıla fəth edərkən, Bisütun kitabəsinin üzərində israrla durduğu budur ki: «Örməzdə mənə yardım etdi». Daryuşu tanrısına məxsus olan bu dərin mənalı sifət orientalistlərin və Hind Parslarının batıl təsəvvürlərinə görə «Əhura Mazda» olaraq «hur», «xur» (xorşid-günəş) kökənlidir və işıq anlamındadır. Nə var ki, bu söz vasitəsi ilə Zərdüşt dinində div və qaranlıq qarşılığı olaraq «sənəviyyət» (ikilik) yaradıb və bu dinin qədimliyini Həxamənişilər dönməsinə qədər götürmək istəmişlər. Yeri gəldiyində bu bihasil və nəticəsiz çalışmalar barədə şərh verəcəyəm.

Bisütun Kitabəsində Daryuşun səyləri bu mətləb üzərində mərkəzləşmişdir ki, o, səltənətin ilk illərində qazandığı

¹ Denonist. İran dini, s.26.

² Dhp Pyer Deryandan nəqlən, Həxamənişi imperatorluğunun tarixi, s.386.

³ Aryarmən kitabəsi, Şarpdan nəqlən, s.21.

nailiyyətləri tanrısının lütfü, yəni ölkələr bağışlayan «Ormозd»un yardımı hesabına əldə etmişdir və bununla da bunu qəbul etməyənlər «Ormозd» iradəsinin müxalifi və düşməni kimi təqdim olunurdu. Daryuş digər qövmlərin istiqalətəlb sərdarların müqavimətini şaha qarşı deyil, tanrı iradəsinə qarşı dirəniş və müxadifət olaraq dəyərləndirir, çünki ölkələrin əsil bağlayıcısı tanrı (Ormозd)dir.

«İndi Daryuş elan edə bilər ki: «Əhraməzdənin bərəkəti üzündən mən şaham. Padşahlıq sahələrini mənə verən Əhraməzdadır».

Bu təsvirlə görünən Daryuşu şahın tanrı olmadığıdır, ancaq allahın iradəsi hesabına padşahlıq gücünə sahib olduğu üçün tanrı ilə bağladığı əhd və peymanə görə şah Əhraməzdanın yer üzündəki xəlifəsidir. Daha dəqiq söylənilirsə, Əhraməzda yalnız şahın allahıdır. Bu, Daryuşun öz kitabəsində də açıqca elan etdiyi gerçəklikdir: «Mənim bir ilin içərisində yaptıklarım Əhraməzdanın gücü və yardımı hesabına olmuşdur. Əhraməzda məni öz himayəsi altına almışdır».¹

Bu, tanrı təsvirinin bir şah əsəri kimi inikaslı, əlamətdar olması və əbədi qalması o dönmə sənət adamlarının, ustaların dahiyənə zəkaları və çalışmaları hesabına olmuşdur. **Əhraməzdanın təsvirində iki qanad görünməkdədir ki, onun surəti, papağı istisna olmaqla bütününü ilə sultanın surəti ilə eynidir.** Bisütun kitabəsindəki Daryuşun papağı qeyri-rəsmidir. Çünki, o, savaşı meydanında təsvir olunub, başındakı tac deyil, savaş papağıdır. Əhraməzdanın papağı Təxti-Cəmşid kitabəsindəki sultanın başında olan papaqla eynidir. Əslində, Daryuşu əks etdirən Bisütundakı kitabə bütün cəhətləri ilə Təxti-Cəmşiddəki Daryuşun təsviri ilə eynilik təşkil edir. Hətta onu sultanın rəmzi kimi də anlamaq olar ki, **iki qanadı ilə fəth etdiyi ölkələr üzəri ndə uçmaqdadır.** Bu gün zərdüştcülərin rəsmi icmaları bu təsviri tanrı

¹ Beryan. Həxamənişilər imperatorluğunun tarixi, s.302.

Əhura məzdanın görüntüsü kimi qəbul edir və onun təsvirini atəşdanların və sənədlərin fövqündə yerləşdirib, daşıyırlar.

Bu dinin Sasanilər dönməində bütün İranda yaygınlaşmasına baxmayaraq, yuxarıda söylənilən görüntülər bu dönmədə olmamışdır. Zərdüştilər tanrısının bu biçim xasiyyət və görüntüsünün itirilmə səbəbi bəlli deyildir.* Həxamənsilərdən sonra bu təsvir nə bir zərf, nə bir daş üzərinə həkk edilmişdir. **Sasani Sultanları, hətta iqtidar rəmzi olan həlqəni bu qanadlı tanrının hüzuu və vasitəçiliyi olmadan dəyişdirirlər və onların dönməindəki Əhura məzda qanadları ilə uçar halda deyil, at üstündə oturmuşdur.**

«Şəhpur at üstündə əlini «şəhriyarlıq həlqəsinə» tərəf uzatmış bir vəziyyətdə təsvir edilmişdir. Əhura məzda da at üstündə təsvir edilmiş və «şəhriyarlıq» həlqəsinə Şəhpura tərəf uzatmışdır. Şəhpurun atının ayaqları altında Romanın məğlub imperatoru və Gerdyanus (!) və Əhura məzdanın atının ayaqları altında isə Əhrimən görünməkdədir».¹

Məlum deyildir ki, nədən Lukonin Sasani kitabələrinin təfsirində hər yerdə bu süvari muğ, hətta kitabələrin əsil mətninə «əhura» sözünü artıraraq «Əhura məzda» oxumuşdur. Çünki Sasani kitabəsi yalnız «Məzda pərəst muğ» ifadəsini yazır. Bütün bunlara baxmayaraq əgər bu süvarini «Əhura məzda» olaraq anlasaq belə, hər halda Həxamənsilərin Əhura məzdasına bənzəməkdədir.

Nədən Zərdüştcülər Həxamənsilərdən sonra Daryuşun seçdiyi Əhura məzda təsvirini dəyişdirmiş və digər bir görünüşü olan Əhura məzdaya tapınmışlar və nədən bugünkü Zərdüştilər Daryuşun düzəldliyi təsviri bir daha Əhura məzda olaraq

* Sasanilər dönməində sikkələr üzərindəki atəşdanların təsviri, Sasni sənədləri və ümumiyyətlə, atəşpərəstliyin və atəş quruculuğunun Zərdüştcü dini ilə bağlı olduğuna inanmıram. Eləcə də Sasanilərin zorakılıqda təbliğ etdiklərinin zərdüştcülük olduğu inandırıcı deyildir.

¹ Dukonin. Əski İran mədəniyyəti, s.331.

səhnəyə gətirmişlər? Əcəba, hansısa bir dində tanrı təsvirlərini sultanların və ya o dinin tərəfdarlarının məsləhəti ilə dəyişdirmək mümkünmü? Məgər Zərdüştilər öz əski tanrı anlayışları müxtəlif dövrlərdə dəyişilmiş? Əgər belədirsə, bu anlayışların hansı gerçəkdən də Zərdüş və Əhura Mazdaya aiddir? Hər halda ilk dəfə olaraq 400 il Daryuşdan əvvəl Asur daş yazılarına həkk edilmiş bu qanadlı rəmin zərdüştcülük inancları ilə necə münasibətdə olması bəlli deyil.

Əgər bu təsviri zərdüştcülər tanrısının rəmzi kimi qəbul etsək, o zaman Asurları da bu təsvirin yaradıcısı olaraq qəbul etməliyik. Digər tərəfdən, Zərdüş peyğəmbərin surəti fərz edilən bu qanadlı və süvari təsviri, cəmiyyətin iman və əməl rəmzi deyil, sarayda güc ünsürünün vericisi, dəyişdiricisi və təyin edicisi kimi görünməkdədir. Əgər bu təsviri zərdüştcüləklə ilgili sayarsaq, nədən bu rəmlər ən uyğun məkanında, məsələn, atəşgah meşrablarında deyildir, əcəba, öz, Əhura Mazdanın mehriban surətinə möminlər ibadət törənlərini yaparkən daha çox möhtəcmişlər, yoxsa imperatorlar iqtidar dəyişdirirkən?

Hər bir ciddi maraq və araşdırma xanım Meri Boys kimi orientalistlərin və «Iran»lı şagirdlərinin zərdüştcülüüyü «Iran»ın əski milli və rəsmi dini olaraq isbat etmə çalışması və fərziyyələrini batil edir. Çünki bu günə qədər heç bir dövlət sənədində, milli, məzhəbi sənədlərdə və hətta Qatlarda belə, qətiyyən Zərdüş peyğəmbərin adına rastlanılmamışdır.*

* Bir qrup araşdırmaçılar (!) İslamdan öncə Həxamənşi dönmindən başlayan İranın parlaq mədəniyyətini və dinini isbat edən sənədlərin olmamasını belə izah edirlər ki, «bütün bu dəyərlər İskəndər və Ərəblər tərəfindən məhv edilmişdir!» Bu dəyərləndirmə başqa bir yerdə də görünməkdədir. Biz bilirik ki, əsl «Avesta» 12 000 mal dərisinə yazılmışdır. Hər kəs söyləyir ki, bu, İskəndər tərəfindən yandırılan möhtəşəm əsas nüsxə olmuşdur. Hər zaman ölkənin başkəndi olmuş Pars və Urmu gölünün kənarında

yerləşən əski muğlar mərkəzi Şiz şəhəri bu sənədlərin iki barınacaq mərkəzi olmuşdur. Səhvlərdən arınmış bir baxışla əsl Zərdüşt tarixini nəzərdən keçirən hər kəs bu tarixi təxəyyülün gerçək olmadığını düşünəcəkdir. Kimsə Həxamənsilərin dönəmində «Avesta» yazılarından böyük kitabxanalar düzəldəcək bu qədər tərəfqqi səviyyəsinin var olduğunu gerçəkçi və inandırıcı təsəvvür edə bilməz. Əgər doğrudan da ədəbi inkişaf o dövəmdə bu səviyyədə imişsə, dini ənənələrin cəhəri, əsil və əsas nümunələrin yandırılması ilə dağılmaz, məhv olmazdı. Həxamənsilərin sonuna yaxın bir dövəmdə tamamlanan ilk Yəhudi Təvratı Miladdan 70 il sonra, Urşəlimdə daha çətin bir bəlaya məruz qaldı. Onu da xatırlatmaq gərəkir ki, «İran» İskəndərin qələbəsidən sonra, dini böhran keçirmişdi, dinin durumu əskidən olduğu kimi davam edir və əski tanrıları dəyişdirəcək yeni bir din ortaya çıxmamışdı. Tarixini dəqiq bildiyimiz Yunan ədəbiyyatında (baxmayaraq ki, bu ədəbiyyatın bir qismi aradan getmişdir) «Avesta»nın Yunancaya tərcüməsi ilə bağlı heç bir kiçik əsərə belə, rastlanılmamışdır.

İskəndərin öncə İranda mövcud olan «Avesta» sadəcə xəyalın yaratdığı bir şeydir. Bu barədə mövcud olan rəvayətlər özəlliklə

daha əskilərdə mövcud olan nağıllardan başqa bir şey deyildir.

(Henrik Samuel Niberg. Əski İran dinləri, s.424)

Beləliklə, bu qrup inanır ki, mədəniyyəti ondan əsər-əlamət qalmayacaq səviyyədə məhv edib, külə döndərib, küləyə vermək olar. Bu sadələvhlik ciddi araşdırmadan yayınmanın ən asan yoludur. Mən onlardan soruram, fərz edək ki, İskəndər və Ərəblər bizim müxtəlif milli sənədlərimizi elə yandırır – yaxmışlar ki, hətta onların adı belə, bu dünya insanlarının beynindən silinmiş və yaddaşlarda qalmamışdır (baxmayaraq ki, bu qrup digər tərəfdən də İranlıların öz mədəniyyətlərini qorumaq, yadda saxlamaq üçün Avestanın hamısını əzbərdən biləcək səviyyədə geniş zehni dinamiklərə sahib olduqlarını iddia edirlər) o zaman Həxamənsilərin Başlanğıcından Sasanilərin sonuna qədərki bir dövəmdə (1200 il) nədən bu qədər heykəltarəşlıq, həccarlar (daş yonan sənətcilər) Zərdüştün adını bir daşa, bir kitabəyə həkk etməmişlər? Bəlkə onlara da İskəndər və Ərəblər mane olmuşlar! Ən çoxu da sırf

«Zərdüştün həyatı və yaşadığı zamanla bağlı əldə edilən ən əski sənəd Herodotla həmzaman olan Lidiyalı yaşlı Kesantusa aiddir. Bu sənədə görə Zərdüşt, Xaşayarşanın Yunana ordu yeritməsindən 600 il əvvəl yaşamışdır. Bu biçim digər dəyişik xəbərlər Əflatunun akademiyasından gəlməkdədir. Əflatun həyatının sonlarında «İran»ın mənəvi dəyərləri ilə ilgilənməyə başlayır, Şopenhauerin Hind fəlsəfəsinə heyranlığı kimi bir şey. Əflatunun yaxın arxadaşlarından biri olan və ondan öncə ölənlər İdeksus Kenides böyük Pelinusdan nəqlən söyləmişdir ki, Zərdüşt Əflatundan 6000 il öncə yaşamışdır (?!). Bu rəvayətin Aristotelin «Fəlsəfə barəsində» yazdığı, itirilən əsərindən qaynaqlanması zənn edilir. Orada filosof «İran» sənəviyyat (ikilik) ayinindən söhbət açmış. Akademiyanın digər üzvləri də buna bənzər xəbərlər verməkdədirlər. Zərdüşt Troyalıların savaşından 5000 il öncə yaşamış (Hermders), İdeksusun rəvayəti bütün rəvayətlərdən daha əski kimi görünməkdədir».¹

Həqiqətən də birisi çıxmalı və orientalistlərin planladıkları bu «İran» tarixinin müəmmasını açmalıdır ki, nədən biz əski dinin peyğəmbərinin adını, ən böyük imperatorların ölkələrinin, soylarının və sülalələrinin adını və tariximizə aid bir çox bilgiləri orientalistlərin düşüncəsizcə uydurduqları sənədlərdən aramalıyıq? Əcəba, «İran» tarixi şərqşünasların və onların «İran»dakı ardıcılıklarının kəsib, bir-birinə yapışdırıb, quraşdırdıkları parçalardan ibarət deyilmi?

«Zərdüşt barədə bir çox mübahisələr mövcuddur. Bir qisim onun miladdan 6000 il əvvəl yaşadığını söyləyirlər. Bir qisim də Zərdüşt ayininə iman gətirib ona tapınan Gəştasibin Həxamənşi padşahı Gəştasiblə adaşlığı üzündən Zərdüştün Həxamənşilər dönməndə yaşadığını fərz edirlər. Zərdüştü əsasən siyasətçi olaraq görən Hertsfeld deyir: «Soy və

məzhəbi təbliğat məqsədi ilə yazılmış bu qədər kitabələrdə nədən Zərdüştün adına rastlanılır?!

¹ Henrik Samuel Niberq. Əski İran dinləri., s.27.

mənsubiyyət baxımından o, iki səltənət xanədanı; Midiya xanədanının və onun canişini olan Həxaməniş xanədanının üzvüdür. Bu iki xanədan əski İran tarixinin hökmdarları olmuşlar... Doğulduğu şəhərdə onu inqilabçı adlandırır məhkəməyə verdilər. Məhkəmənin rəisi sonralar səltənəti qəsb edərkən, Daryuş tərəfindən öldürülən Geomate Muğ idi. Geomate Zərdüştü sürgün etdi(!)». Bu sürgündə Zərdüşt Tusa, Pasatrasın valisi Viştasibin dərbarına göndərildi.

Heninginin «ümumi görüş» və «sünnət doğrultusunda» adlandırdığı başqa bir qrup hesab edir ki, Zərdüşt İskəndərin həmləsindən 258 il öncə yaşamışdır. Riyazi hesablama yolu ilə də Zərdüştün ölümünü miladdan öncə 585-ci il olaraq sanırlar. Zərdüştün 75 il yaşamasını da nəzərə alaraq onun doğumunu milad öncəsi 660-cı il kimi, təsəvvür edirlər ki, bu da Midiya padşahı Huxştirə zamanına (585-633 m.ö.) təsadüf etməkdədir. Bu padşah çox güclü imiş və Məşkur onu «Midiyanın ən böyük padşahı» olaraq tanıtdırmaqdadır». ¹

Üstdəki mətndə övhamın və xülyanın vüsəti tarixi gümanların nümayişi ilə birlikdə mif səviyyəsini də örtməkdədir. Maq ormanlarında çocuq Koroşun həyatını qurtaran çobandan xəbər verən Herodot nədən Arilərin əxlaq və digər özəlliklər olaraq borclu olduqları Zərdüşt kimi bir peyğəmbər barədə bilgi vermir? Əgər belə bir peyğəmbərin varlığı «İran» tarixində o qədər zəruridirsə (əzilərinə görə bu peyğəmbərsiz bizim mədəniyyətimizin bir və ya bir neçə sütunu uçurulmuş olur!) o zaman bu sütunların istehkam və möhkəmliyinin də ciddiliyi bir o qədər zəruridir. Dəvamiyyəti olmayan materialdan təmsillər və fərzi peyğəmbər surətindən tarix üçün bir arxalanma nöqtəsi düzəltməyə.

«Nə yunanlar, nə seryanilər və nə də erməni yazarlar, heç biri Zərdüştün «Avesta»sından və «Avesta» Gahlarında nəql edilən onun ayinindən xəbərdar olmamışlar. Bu

¹ Rəcəi lüğətnaməsi. Əski Şərqdə siyasi düşüncələrin dəyişimi və gəlişimi, s.69.

həqiqəti hər zaman nəzərə almaq lazımdır. Bu işlə uğraşib, araşdırmaq bu mövzunun çərçivəsi dışında olduğu üçün yalnız onu söyləməklə kifayətlənirik ki, bizdə əski zamanlarda zərdüştcülüyün qaynağını, yaygınlıq çevrəsini qabarıq və fəvqəladə göstərməyə bir meyl vardır. Böyük ehtimala görə zərdüştcülük başlanğıcda Şərqi İranın bir yerlərində məhəlli bir hərəkət imiş ki, onun coğrafi sınırları hələ bəlli deyildir. Bu yeni ayin öncədən mövcud və yaygın olan inancların müqavimət və dirənişi ilə rastlandı və uzun müddət tam bir üstünlüyə və qələbəyə nail ola bilmədi, yaygınlaşdığında isə dəyişimə uğradı. Zərdüştcülük ayini, devirmək istədiyi inancların bir çox özəllikləri ilə tərkib tapdı və Məzdəysnə tam dəyişik bir biçimdə Şərqi İranda yaygınlaşmağa başladı».¹

Beləliklə də İslam öncəsi İran tarixinin heç bir dönəmində nəinki zərdüştcülük, ümumiyyətlə, heç bir rəsmi din və milli anlamda, nə də seçginlər inancı olaraq saraylarda hakim olmamışdır.

Sonrakı kitablarımda geniş surətdə izah edəcəyim bu mövzudan işarəvari bunu söyləyə bilərəm ki: İslamdan öncə «İran»lılar heç bir rəsmi, milli dinə bağlı olmamışlar* və İslam bütün iranlıların ilk milli dini, inancı və imanı olmuşdur.*

¹ Benonist. İran dini, s.78.

* Bu, Türklər üçün də keçərli kimi görünür, Şamançılıq kimi kitabsız, şifahi inanclar rəsmi və milli anlamda bir din ola bilməmiş və bu inanca dayalı kətbə bir mədəniyyət əsəri yaranmamışdır. İslam dini türklər tərəfindən rəsmən qəbul edildikdən sonra, İbn-i Sina, Fərabə, Füzuli, Nəsimi kimi mütəfəkkirlər yetişmişdir. İslamiyyətdən öncə belə şəxsiyyətlər Türk tarixində olmamışdır. Yalnız İslamiyyəti qəbul edən türklər dinamik millət olaraq qalmışlar. İslamiyyətdən kənarda qalmış türklər ya məhv olmuş, ya da iç enerjilərini itirib passiv duruma düşmüşlər. Türklərin yaşadığı qeyri-müsəid coğrafi iqlimdə yalnız İslamiyyət bu ulusu ayaqda tuta bilərdi. Bulqarlar kimi kimliyini itirmiş türklərin tərsinə olaraq, Çinlilər kimi qədim və kəmiyyət və keyfiyyət olaraq soylu bir millətin içərisində

«Sasanilər dönəmində zaman irəllədikcə bu dinin iç dinamilərinin azalması açıqca görünməkdə idi. Bu din öz yerini və davamiyyətini Sasani dövlətinin hakimiyyətinə və Sasani padşahlarının təzyiq və işkəncələrinə borclu idi... Məzdapərəstliyə ən ciddi inananlar dövlət və ordu idi. İslam İrana nüfuz etdikdən sonra Sasani sülaləsi uçuruldu və bütünü ilə dövlət gücünə arxalanan Məzdapərəstlik bir təkanla içini qurd yemiş bir ağac kimi yıxıldı və səssiz-səmirsiz yeni dinlər cərgəsindən dışlandı».¹

Nibergin zərdüştçüləklə bağlı dəyərləndirməsi inamsızcadır. Ancaq bu peyğəmbərə inananlar da zərdüştçülüğün banisinin kimliyi barədə heç bir elmi bilgi ortaya qoya bilməmişlər. Zərdüşt adlı zəkali insanla ilgili heç bir əski milli sənəd mövcud deyildir. Çürük «Arisentrik» baxış bucağından yazılmış xanım Meri Boysun üç cildli xam və dəyərsiz kitabını ciddiyyə almaq mümkün deyildir.*

Bu kitab son zamanlar Hindistanda Qosrat dilində əyarlanmış qaynaqdan yararlanmışdır. Bu xanımın kitabı

əriməyib, milli həyatlarını sürdürən Uyğur türlləri öz ölümsüzlülərini İslamiyyətə və İslam qaynaqlı bərələtə, mənəviyyətə borcludurlar – Tərcüməçi.

* Zərdüştçülüyə inanan həmvətənlərimizin borcu və vəzifəsidir ki, öz peyğəmbərləri ilə bağlı tarixi anlaşılmazlıqları və qaranlıqları aydınlığa çıxarsınlar. Mənim bu müxtəsər və sonrakı kitabımda isə şərh ediləcək geniş izahım məzhəbi bir izhar-i nəzər deyildir. Sadəcə tarixi bir dəyərləndirmədir. Çünki tarixçinin heç bir tarixi və milli ünsür və fenomenə xüsusi duyğusal münasibət göstərməyə haqqı yoxdur.

¹ Niberg. Əski İran dinləri, s.429.

* Kimsə zəhmətə qatlaşıb, diqqət və təhqiqə xanım Meri Boysun kitabını təhlil edərsə, o zaman görünəcəkdir ki, bu «böyük» orientalist «İran» tarixinin həqiqətlərini ört-basdır etməkdə nə qədər israrlıdır. Hətta «İran» tarixi ilə bağlı Farsca kitabların tərcüməsində də qərəzli bir seçimin ortada olduğu məlum olacaqdır.

adətən avam, cığal, saxtakar^{***} və istisnai hallarda ağıllı və fəzil görünən orientalistlərin «Iran» tarixinin təməlini Həxamənşi Fütuhatına bağlamaq istəyən son hilələrindən birisidir.

«Əsi «Avesta» dilində Vaqların necə ifadə olunması ilə bağlı bizim qısaca və mücərrəd olaraq bilgimiz vardır. Çünki biz yalnız Hindistanın Pars sobidlərinin tələffüzü ilə «Avesta» barədə bilgi əldə edirik. Deməli, onların Qocratca və bəzən müxtəlif İran ağızları olan ana dillərinin tələffüzləri «Avesta»nın dilinə təsir göstərmişdir».¹

İndi Koroşun və Daryuşun özlərinə şahanə bir kimlik tələfetmə təlaşlarını dəyərləndirməyə dönə bilərik. Öncəki fəsildə söylədik ki, Daryuş iqtidara daşınıb və «Iran»ı bütövlükdə işğal etmədən öncə mədəniyyət tarixi Pars və Parslarla bağlı heç bir əsər-əlamət xatırlamamaqda və «Pars» adlı bir coğrafiyanı tanımaqdadır. Həm də məlum oldu ki, əgər Asur salnamələri dilində tarixdə qalan «Parsva» və «Parsvaş» işarələrini sonrakı Parslara aid edərsək, o zaman Parsların əski «Iran» coğrafiyasının sakinləri olmamaları öz-özünə isbat ediləcək uzun sürə sərgərdanlıqdan, yerli mədəniyyətlərə və qövmlərə hərbi qulluqçuluqdan sonra anidən və heç tarixi-mədəni müqəddiməsiz bu imperatorluğun təsisçisi kimi, meydana çıxmaları bəlli olacaqdır. Bu günə qədər

^{***} Bir qrup şərqşünaslar barədə bu istisnalar çox ciddi, hətta hələ qeyri-kafidir. Onların saxtakarlıqlarının həddini bilmək üçün bəyan Dyala Fuanın xatirələrinə və İzzətullah Nigəhbanın dəyərli «Əlli illik İran arxeologiyasına bir baxış» kitabına müraciət edin. «Dünən son günlərdə tapılmış daş öküze təəssüflə baxırdım. 12 000 kilo ağırlığındadır! Bu ağırlığı tərپətmək və aparmaq qeyri-mümkündür. Axır ki, özünü cilovlaya bilməyib, əlimə bir dəmir lüləsi alıb və daş öküzü vurmağa başladım. Ona vəhşicə zərbələr endirdim. Sütunun başı zərbələrimin nəticəsində yetişmiş meyvə kimi, qopub, düşdü. (Jəan Dyala Fua. Səfərnəmə, s.280, Tehran universitetinin nəşriyyatı)

¹ Doktor Pərviz Natel Xanləri. Pars dilinin tarixi, birinci cild, s.180.

Həxamənsilərin iqtidara yüksəlişi anlaşılmazlıq, nağıl, təsəvvür və möcüzə pərdələri altında örtülü qalmışdır.

«Bu şəxs, yəni Koroş tarixin heyrtli sirlərindən birisidir. «Hiti» qövminün sirləri bir az açıqlığa qovuşmuşdur. Böyük dəniz, yəni Meditəranə sahillərində mövcud olan «Minusilər» mədəniyyəti təyin edilmiş və Koroşdan sonra genişlənən Həxamənşi dövləti barədə təfəsilatı ilə müxtəlif bilgiler əldə edilmişdir. Ancaq Koroşun özü və şəxsiyyəti sirr olaraq qalmaqdadır. Məchul bir mənşədən zühur etməsinə baxmayaraq, dünyanın ilk intizamlı və inzibatlı dövlətini qurmuşdur. O, yeni ideallı bir fikir yaratdı ki, istənilən səviyyədə olmaması fərz edilsə belə, hər halda tarixin istiqamətini dəyişdirdi və əski dünyanı; Ur, Kəldə, Firunlar, Asur və Babil dövrlərinə son verdi¹».*

Koroş barədə təsəvvürlərin və nağılların təməlini qoyan Herodotdur ki, onun «Tarixlər» kitabının tarixi dəyəri çayxana nağıllarından və çayxana söz-söhbəti səviyyəsindən də aşağıdır. Onun kitabı tərtibsiz və dağınıq şəxslərin və məkanların, zamansız və məkansız hadisələrin yığımindan ibarətdir. Yalnız, nağılbaz Helenist zehniyyətin məhsuludur. Özü də bir helenist olan Herodot Yunan əfsanələrinin; dəryaların dərinliklərindən, dağların zirvəsindən, yerin dəliklərindən və mağaralardan baş qaldıran müxtəlif allahların təsiri altında olmuş və kitabını gələcəyi görən, tarixə müdaxilə edən kahinlərlə, hadisələrin istiqamətini dəyişdirən yuxularla və sonu bitməyən nağıllarla bəzəmiş və nağıl sevən yunanları fərağət və istirahət vaxtında məşğul etmişdir.

¹ Əli Sami. Pasaqrad., s.241.

* Əli Sami üsgdəki mətnin «Estər» kitabına mənsub olduğunu iddia edir. Mən o kitabda belə bir mətnə rast gəlmədim və işarə etdikləri digər qaynaşlarda da belə bir mətn görmədim. Bu mətnin Əli Samiyə aid olmaması bəllidir. Lakin, Tövrata da aid ola bilməz, çünki, Töratın dili və ifadə fərqli fərqlidir, bəllidir.

Əgər bir tarixçi 2500 il bundan öncə olsa belə, hansısa bir sərkərdənin bir nəhəngə minərək fitnəkarlardan öncə vəd edilmiş adaya çatmasına, qatırın adam çocuq doğurmasına, icab etdiyinə atların ilanları da yeyə bilməsinə inanırsa, onun yazdığı tarixi inkar etmək zəruridir və ya ən azından onu tarixi sənəd olaraq qeyri-məqbul saymalıyıq.

«Bir daha gəmi Korentə doğru getdi. Aryon bir nəhəngin belinə minib özünü Tnaryoma çatdırdı və burda nəhəngdən endi və yaraşlıq paltarı ilə şərqə söyləyə-söyləyə Korentə gəlib sərgüzəştini danışdı...

Nəhayət, mühasirənin 20-ci ayında Muğu devirən yeddi arxadaşdan biri Meqabiz oğlu Jupir üçün heyrətamiz bir hadisə baş verdi və onun yükdaşıyan qatırlarından biri bir adam çocuq doğurdu... ilanlar paytaxtın çevrəsindəki tarlalara axışmışdılar və otlamaqla məşğul olan atlar bu vəziyyəti gördüklərində ilanları yeməyə başladılar.¹»

Herodot elə bir Yunan tarixçiliyinin banisidir ki, Aşıl o zehniyyətdən doğmuşdur. Elə bir tarix ki, yalnız komediyaadan tragediyaya qədər müxtəlif dram əsərlərinin, pyeslərin mövzusu ola bilər.

D.H.Kar bu metod barəsində yazır: «Tarixin atası kimi, Herodotun önəmli övladları olmamışdır. Çünki ondan sonra gələn «tarixçi»lərin də baxışı gələcəyə etinasız və keçmişə qeyri-dəqiq olmuşdur. Məsələn, Tusidid yazır ki, Ploponz savaşılarından öncə və sonra heç bir önəmli hadisə dünyada baş verməmiş və baş verməyəcəkdir²».

Herodotun tarixi müxtəlif səhvlərlə doludur. Qara dənizin sahillərini Həmədan dağlarının Quzey ətkələrində fərz edir və dünyanın əcib-qəribliklərini öz müşahidələri kimi nəql etdiyindən hər bir ağıl başında olan təəccüb və heyrət edir ki, necə bu qədər ünlü müasir tarixçilər bu nağılbaz və yalançı tarixçinin əfsanələrini İranın tarixi kimi

¹ Herodot. Tarix, tərcümə Vəhid Mazəndərani, s.26, 48, 253.

² D.H.Kar, Tarix nədir, s.145, əsl mətn, Nyuyork 1961.

qəbul etmiş və Herodotun yazılarına istinadən Şərqi böyük qövmələrini tarixsiz və qeyri-tarixi sanmışlar?!

Məsələn, Daryuşun təməl qalxış səbəbini Urartu əfsanəsinə görə bir atın tam zamanında təkrar kişnəməsi ilə izah edirlər!

«Ərəbistanda Buto şəhərinin qarşısında bir yer vardır ki, uçan ilanları araşdırmaq üçün ora getdim. İlanların sümükləri orda üst-üstə qalanmışdı. Bəziləri böyük, bəziləri kiçik, ancaq çox sümük vardı. Bu sümüklərin qalandığı dağlıq yerdə dar bir keçid var idi ki, Nil çayının sahilinə gedirdi. Qanadlı ilanlar Ərəbistan səhrasından Misirə tərəf uçarkən, leyləklər yolda ilanlarla qarşılaşıb, onların uçarlarına mane olur və sonra da onları həlak edirlər. Bu leyləklərin hamısı qaradırlar, onların ayaqları durnaların ayağına bənzəyir. Maraqlı əyri dimdikləri var... Qanadlı İlan su ilanına bənzəyir. Qanadlarında pər görünür və bayquşun qanadına bənzəyir».¹

Herodot iddia edir ki, bu əyridimdikli qara leyləkləri və uçan ilanları görmüşdür!

Bu nağıldan anlaşılan odur ki, Herodot səyyah olmamış və bu barədəki bilgiləri yanlışdır* və böyük ehtimala görə o, şəhərin meydanlarında Yunanların və İtalyanların zövqünə uyğun olan bu nağılları söyləməklə insanlardan para alır və keçimini sağlayırmış.

Herodotun kitabının yarısından çoxunu təşkil edən əfsanələrin quruluşuna diqqət edərkən, onun naqqal (nağıl

¹ Herodot. Tarix, s.143.

* Herodotu necə tarixçi və əsyyah adlandırmaq olar ki, aşağıdakı şərhdən də anlaşıldığı üzrə, o, ömründə dəvə görməmişdir?!

«Burada mənim dəvəni tərif etməm lazım deyil, çünki Yunanlılar bu heyvanın şəkli və görünüşü ilə tanışdırlar, ancaq, bir nicəliyi söyləməm gərək ki, onlar üçün yeni ola bilər. Dəvənin arxa qıçlarının hər birində iki büd və iki diz vardır!» (Herodot, Tarix, s.227)

söyləyən) zehniyyəti bəlli olacaqdır, sanki, dinləyicisinin hissələrini təsxir etmək, ələ almaq istəyir.

Herodotun «Tarix» kitabının böyük bir bölümü müsafirlərin və səyyahların söylədiklərinin tənzimindən ibarətdir ki, əski dünyanın bixəbərlik ortamında, onlar hər cür qeyri-mümkün görünənləri uzaq dağların, səhraların və dənizlərin o tərəfində mümkün kimi təqdim edə bildirdilər. Herodotun helenist təsəvvürləri bütün bunları bəzəyib quraşdırmışdır.

«Yunan səyyahlarından biri olan Herodotun yazılarında bu keyfiyyət açıqca əks olunmuşdur. Hadisələrin illəri qat-qarışıqdır. Bir çox hallarda nağılcılıq tarixin yerini almış və nağıllar da nəsildən nəslə ötürüldüyü üçün elə təşvişli və anlaşılmazdır ki, məqsədin nədən ibarət olduğu çox çətinliklə dərk edilir. Bu qüsura başqa bir şey də ayrılmaqdadır. Əski yunanlılar fəvqəladə və əcib-rəqib şeyləri sevirdilər. Misiri möcüzələr və xarüqələr ölkəsi bildikləri üçün adi şeyləri də xarüqəladə biçimdə söyləmək və eşitmək istəyir, fəvqəladəni adiyə tərcih edirdilər. Bu düşüncə tərzini Herodotun yazılarından da anlaşımaqdadır. Asur və Babillə ilgili Herodotun yazdıqları hələ bunlardan da bətdərdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Herodot Şərqdə uzun müddət səyahətdə olmamış, şayəd 3-4 ay Misirdə qalmışdır. Özü yazır ki, Babildə olmuşdur, lakin bəzi yeni tədqiqatçılar onun Babildə heç olmadığı görüşündədirlər. O, yazır ki, xəbərləri və bilgiləri kahinlərdən almışdır, lakin onun tədqiqatının ilkin qaynaqlarını Babil və Misir kahinlərinin oluşturmaları güman edilmir... Herodotun yazdıqları əski zamanlarda necə qarşılanmış sualı ilə bağlı «Ber», «Kruqer» və «Stin» kimi araşdırmasılar belə cavab vermişlər: nəzərə almaq lazımdır ki, o, öz yazılarını Afinada «Olimp» oyunları zamanı yunanlı izdihama oxuyurmuş. «Olimp»lə bağlı bəziləri şübhə etmiş, ancaq Afinanı şübhəsiz qəbul etmişlər. Çünki miladın üçüncü əsrinin güvənilir vəqifənevisi «Ussus» miladdan öncə 445-ci və ya 466-cı ilə bağlı deyir: Herodot Afinada öz kitabını

toplanmış izdihama oxudu və böyük iftixarlara nail oldu» (83-cü fəsil, 3-4 bəndlər). Plutarx Afinanın ünlü tarixçisi «Diyel»ə (III əsr m.ö.) istinadən söyləmiş: Afinalılar Herodotun onları təriflədiyi üzündən ona nitq söyləmək üçün on böyük zal vermişdilər. Herodota verilən ənam və mükafatlarla bağlı mübaligə edilmişdir, çünki Yunan Herodota bu qədər pul verəcək dərəcədə zəngin deyildi. Lakin tarixçinin söylədiyinə görə bir şeylər olmuş və bir şeylər olmuşlarla ilgili söyləmişdir. Dyun Xri Sestom da söyləmişdir ki, Herodot kitabına görə Krentlilərdən ödənilməyi istədi, onlar isə cavab verdilər: «Yaxşı ad, bazarda alınıb satılan bir şey deyildir». Herodot Selamin savaşının tarixini yazarkən, onları kötü olaraq xatırlamışdır»¹.

Böyük ehtimala görə tarixin yunanlı naqqalı kimi, müştərilərinin sifarişi ilə tarix yazan Herodot öz başına bir tarixi şəcərənamə tədarük görmək üçün birinci Ərdəşirin diqqətini cəlb etmişdir. Bu, o Ərdəşirdir ki, öz şəcərəsinin qədimliyini isbat etmək üçün Aryarmənin və Arşamın saxta kitabələrini düzəltməyi öz üzərinə götürmüşdür. Biz, «Pars xəbərciləri»nin Herodotla olan əlaqələrini bilirik.

Herodotun «Tarix»i birinci növbədə dörd padşahın (Koroş, Kəmbuciyə, Daryuş, Xaşayarşa) həyat və cəhəngirliklərini əfsanəvari şərh edir. Herodotun söylədikləri Həxamənişiləri dövlət sənədləri ilə uyğunluq təşkil etməkdədir. Dünyanın o başında yaşayan Herodotun Yunan sənədlərinə «barbar» adlandırılan Həxamənişilərin tarixini bu qədər öyməsi «Tarix»lər əsərinin sifarişlə yazılma gümanını daha da gücləndirir. Xüsusən də o baxımdan ki, Herodotun Koroşun və Daryuşun şəcərəsini mötəbər sayması ilə Xaşayarsa barəsindəki bəyanı tamamilə fərqlidir.

«Herodotun bilgin adamlar vasitəsi ilə İranın vəziyyəti barədə məlumat əldə etmə fərziyyəsi bu məsələni isbat edir ki, o, yəqin ki, Yunanıstanda və ya Yunanıstanın qonşuluğunda bulunan bir iranlı ilə əlaqədə olmuş və İranın durumu ilə bağlı

¹ Pirniya. Əski İran., s.68-69.

xəbərləri ondan almışdır. Bu görüşün təsdiqi olaraq müəllif üçüncü kitabının sonunda yazır: «Zoporus (Zupir) Meqabuzus (Buğabuxş) oğlu vətəninə tərk etdikdən sonra Afinada məskunlaşdı. Bildiyimiz kimi, Xaşayarşa padşahlığı dönməndə Zupir saray adamlarından biri olmuşdur. Ən güclü ehtimala görə Herodotun tarix kitabının əsas mündəricatını o, müəllifə təqdim etmişdir».¹

Herodotun yararlandığı qaynaq bir Həxamənşi sarayının mənsubudursa, Həxamənşiləri araşdırmaq üçün onun tarixini mötəbər sənəd kimi qəbul etmək olmaz. Açıqca görünən odur ki, meydanlarda naqqallıq edən, pərakəndə əfsanələr söyləyən Herodotun, ilk Həxamənşilər barədə verdiyi bilgiləri, Daryuşun Bisütun kitabəsindəki mətnini əks etdirməkdədir!

Şübhəsiz ki, Herodot birbaşa Bisütun kitabəsi ilə təmasda və tanışlıqda olmamışdır. Demək ki, onun nisbətən dəqiq olan Tarixinin bu kitabənin iddiaları ilə uyğunluq təşkil etməsi Pars xəbərçi və qasidlərinin «Tarix»in sonrakı mətnlərinin dəqiq Həxamənşilərin istəyi üzərinə yazılması ilə ilgili həssasiyyətlərini göstərməkdədir. Aşağıdakı mətndən də bəlli olduğu kimi, Herodotun Həxamənşilərlə maraqlanması tarixçilik marağı üzündən deyil, ödənilməli üçün olmuşdur.

«Tərcümeyi-halı söylənən bütün Hind tayfaları ümumi yerlərdə, hər kəsin gözü önündə cinsi əlaqəyə girirlər. Onların dəriləri bir rəngdədir və Efiopiyalıların dərisinə bənzəyir. Onların döl suyu başqa canlılarınkı kimi, ağ rəng də deyil, bədənələrinin rəngi kimi, qara rəngdədir. Bu heyvətamiz durum Efiopiyalıların da görünməkdədir...

Bu qumsallıqda köpəkdən kiçik və tülküdən böyük qarışqalar vardır. Bu qarışqaların ovlanmış örnəklərini Pars padşahının sarayında görmək olar. Bu heyvanlar yerin altında dəlik açıb, adi qarışqaların eynən torpağı yapıdığı kimi, onlar

¹ Herodot. Tarix. Tərcümə Vəhid Mazəndərani, s.4.

qumla uğraşırlar. Bu qarışıqlar görünürş və şəkil olaraq başqa qarışıqlara bənzəməkdədirlər».¹

Bu biçim sarsaq görüşlərin sahibini tarixçi adlandırmaq olmaz və o, fikri və maddi baxımdan elə bir durumda yaşamamış ki, Həxamənşilər barədə tədqiqi bir maraq sərgiləmiş olsun. Herodotun Ərdəşirin ölümündən sonra da yaşamasına rəğmən, onun əfsanələri öz dönəmində baş vermiş müxtəlif hadisələrə heç işarə etməmişdir. Bu, onun anlamındadır və açıqca göstərməkdədir ki, Herodot yalnız Ərdəşir məmurlarının Həxamənşilərin tarixi ilə bağlı verdiyi bilgiləri əks etdirmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Həxamənşilər imperatorluğunun təməli və tarixi barədə Herodotun söylədiyi əfsanələr belə, bu imperatorluq kimliyinin batiliyi ilə bağlı digər bir dəlildir. Çünki, sənədlər göstərir ki, Herodot «Tarixlər»i 80 il Koroşun ölümündən sonra yazmağa başlamışdır. Asur və Babil torpaqlarında öncəki əsrdə baş vermiş hadisələr tədvin edilir, hazırlanırkən, Herodot qədər əski dünyanın ən böyük imperatorluğunun banisi olan Koroşun təvəllüdü və ölümü barədə əfsanədən başqa bir şey söyləmir? Cavab bəllidir, çünki, Ərdəşirin «Tarixlər»in yazılması yazılması ilə ilgili güvənləndirdiyi və Herodotla təmasda olan məmurun özü də bu barədə heç bir şey bilmirmiş, bu üzdən də imperatorluğun təməli və quruluşu ilə bağlı əfsanə uydurmağı Herodotun zehniyyətinə və təxəyyülünə buraxır, həvalə edirlər.

«Həxamənşilər tarixinin özəlliyi ondan ibarətdir ki, Parslar əksər cahangir qövmlərin tərsinə olaraq, heç bir yazılı şahid və ya rəvayət özlərindən yadıgapr buraxmamışlar. Xüsusən, bir incəlik nəzərə alınmalıdır ki, Asur padşahlarının əksinə olaraq böyük Həxamənşi padşahları onların savaş meydanındakı qəhrəmanlarını, ovçuluq əyləncələrini əks etdirən «salnamə»lərin yazılışına əmr vermişlər. Onların

¹ Herodot. Tarix, s.226.

gündəlik həyat tərzləri, zövq anlayışları ilə ilgili heç bir sənəd mövcud deyildir».¹

Həxamənşilər sarayında salnamənin olmaması onların Beynəlnəhrin mədəniyyətinə və ənənələrinə bigan olmalarını göstərir. Herodotun «Tarixlər»i sanki Həxamənşilərin şəcərə boşluğunu aradan qaldırmaq məqsədilə yazılmışdır. Kitabələrin verdiyi bilgilərlə uyğunluq təşkil edən və Həxamənşilərin əskiliyini təsbitə yönələn bu diqqət Həxamənşilərin və Koroşun zühuru ilə ilgili yalnız gülünc əfsanələrdən ibarətdir. Ancaq təəssüflər olsun ki, orientalistlər və tarixçilər bu əfsanələri mötəbər qaynaq və tarixi sənəd kimi anlayır və iranlıların öz əski tarixini öyrənməsinə mane olurlar. Bizi Herodotun əfsanələrinə inanmağa zorlayırlar.

«O, Parsları pisləmir və harda bir İran sənədi hansısa mövzudan danışır və Herodot onu xatırlayırsa, bu söyləntilərin orijinallığı təsdiqlənir və Herodot bir daha məşhurlaşır. Arxeoloji və özəlliklə Babil sənədləri, Bisütun kitabələri və Təxti-Cəməşidin daş yazıları onun söylədiklərini təsdiqləyir və onun dəyər və məqamını yüksəldir. Zaman keçdikcə Herodotun dəyər və əhəmiyyəti daha çox əyan olur. Xatırlayanda ki, bizim, Xaşayarşa ölümünə qədər Həxamənşilər haqqındakı bugünkü məlumatımız Herodotun verdiyi bilgilər əsasında, ona olan minnətdarlıq duyğularımız daha da qabarmış olur».²

Sanki, bu tarix atasının indiki çoxuqları da ciddi tarixə etinasızlığı və hətta tarixi satmanı öz tarix atalarından (Herodotdan) öyrənmişlər. Əgər Herodot öz etirafına görə Həxamənşi tarixini Pars dərbahları müşavirlərinin dilindən Koroşun mütləq itginliyini, soysuzluğunu, ölkəsizliyini, Orta Doğunun tarix və coğrafiyası ilə heç bir bağlantısının olmadığını, birgən birə və zahirən onlarca cadugəranə işlərin nəticəsində iqtidara sıçrayışını isbat edə bilərik. Bu, isbatı

¹ Beryan. Həxamənşilər imperatorluğunun tarixi, s.49.

² Ə.Şəhbazi. Böyük Koroş, s.10.

müeyssər olan bir hadisədir, fəqət, bu kitabın son fəslinlə şərh ediləcək bu məsələni diqqətlə oxumaq gərəkir.

«**Nədən Koroşu (Kir)?** Nizamlı və uzun müddətli sənədlər: Midiya və Babil güclərinin qarşısında Asur imperatorluğunun qəxəbli və qorxunc süqutu (612-610 m.ö. Neynəvanın süqutu) bəzən bir tarixi rüsvalıq olaraq təbir etmişlər. Bu fəsildəki Parsların Orta Doğu tarixində ani zühuru və böyük Koroşun-Ikinci Koroş – ildırım sayağı savaşları elə bir fenomen hadisədir ki, üstə söylənən qorxunc dağılış kimi, tarixçinin qarşısında mürəkkəb və cavabsız suallar yaradır. Gerçək odur ki, Pars orduları iki onillik müddətində (530-550) İkinci Koroşun sərkərdəliyində Midiya padşahlığının, Lidiyanın və yeni Babilin hökm sürdüləri ölkələri ard-arda elə keçirmiş və bununla da Parsların İran fəlatına və Mərkəzi Asiyaya hökmran olmalarının müqəddiməsi sağlanmışdır. Məchul və tanınmaz bir qövmlər və dövlətin birdən-birə tarix ərsəsində peyda olmasını necə izah etmək olar? Necə şərh etmək mümkündür ki, bu qövmlər nəinki ilk mərhələdə heyratəngiz və ani qələbələrə nail olmuş, həm də Koroşun padşahlığının başlanğıcından elə fənni və əqli alət və imkanlardan yararlanmışlar ki, Pasarqad kimi, möhtəşəm və əzəmətli bir əsər ortaya qoymuşlar?

Uzun müddətli bir işə başlayan bir tarixçi, yaxşıca anlamaqdadır ki, şövkətli bir padşah mühüm və tarixdə qalması gərəkən işə başlarkən, onun soyunun və mədəniyyətinin tarixdə kök salması, köklü olması lazım və zəruridir. Bu həqiqətə vəqif olan Yunan tarixçisi Polip yazdığı «Tarix» kitabının girişində bu bənzəri olmayan vəqienə dərk etmək üçün oxucuya xatırladır ki, necə oldu «təqribən 53 il müddətində Roma dövləti öz iqtidarını bütün çevrə ölkələrə yayğınləşdırdı»? İqtidarın bu yayğınləşməsindən öncəki şərtləri nəzərə almaq lazımdır. Polip davam edir: «Oxucunu mənim yazdığım mətnləri oxuduqda Romalıların necə planlar hazırladıqlarını, hansı hərbi alətlərdən və maddi qaynaqlardan yararlanıb bu böyük macərəyə girib və

öz qanunlarını dənizlərə və bütün ölkələrə göturmələrini anlamaqda zorluq çəkməyəcəkdir». Bu əsasa görə Parsların da tarixinə girmək üçün oxucu anlamalıdır ki, Koroşun zəfərləri mütəşəkkil və hərbi təchizatı və istiqrarlı padşahlıq nizamı, padşahın müxtəlif Beynəlnəhrin və «Ege» qövmləri ilə münasibətlərini tarazlayan bir dövlət sistemi olmadan, qeyri-mümkündür. Bu geniş miqyaslı qələbələri yalnız Koroşun məğlub etdiyi dövlətlərin zəifliyi və iç enerjilərindən boşalmaları kimi birtərəfli baxışla şərh etmək olmaz. Bu «zəiflik» və onun ortaya çıxış prosesi də araşdırılmalıdır. Eləcə də Koroşun cahangirliyini «köçərilər zəifliyi ilə oturmaq qövmlərdən daha çevik və güclü olurlar» kimi, aşağılayıcı fərziyyələr üstündə qurmaq olmaz. Xülasə, hər tür tarixi təfəkkür və düşünmə, bizi bu inancı qəbul etməyə məcbur edir ki, İkinci Koroşun zühuru nəinki siyasi cəhətdən Ege dənizindən Send sahillərinə qədər bu ölkələri birləşdirən ilk dünya imperatorluğunun yüksəlişidir, həm də bu hadisə eyni zamanda uzun müddətli bir prosesin məhsuludur ki, onunla bağlı biz sadəcə naqis bilgilər, informasiyalar, qeyri-ciddi xəbərlərdən başqa bir şey bilməməkdəyik».¹

Hər ehtimala görə Ege dənizi ilə Send sahilləri arasında yerləşən qövmləri Koroş bir «bütün» halına gətirmiş, lakin, sonrakı təkrar qalxınmalar üzündən bu qövmlərin «bütünlüyü» pozulmuşdur. Beryanın bu səhvini nəzərə almazsaq, onun əsərinin şah beyti sayılacaq hissə kitabının proloqudr. Berya bu proloqda müxtəlif bucaqlardan baxaraq Koroş və Həxamənşi imperatorluğunun «heç»dən meydana çıxışı ilə ilgili öz təəccüblərini ortaya qoymaqladır. Bu fəslə çox ustadlıq səviyyəsində tələf edən Berya, nəhayət, nəslin sonunda öz heyran və təəccübünü biruzə verərək yazır:

«8. Nəticə: Bütün bu olanların hamısına rəğmən, bu fəslin başlanğıcından sorduğumuz «nədən Koroş?» sualı lazımı cavabı tapa bilməmişdir. Əldən gələn yalnız qeyri-kamil və

¹ Pyer Beryan. Həxamənşilər imperatorluğunun tarixi, s.65.

ziddiyətli bilgiləri toplamaqdır ki, bu bilgilərlə də həqiqətin zahiri sınırlarına qədər getmək mümkündür. Əlbəttə, Koroşun fəthat mərhələlərini araşdırmaq yeni aydınlatmalar ortaya qoya bilər, lakin bu surətdə də Dyodor Sisilinin hadisələr baş vermədən öncəki öngörüləri kimi xəter meydana çıxacaqdır ki, yazır: «Koroş, Kəmbuciyə və Midiya padşahı Astiyaqın qızı Mandanın oğlu idi. Dilavərliyinə, zəkasına və digər fəzilətlərinə və xislətlərinə görə seçilirdi. Çünki, atasın onu şah xasiyyətli tərbiyə etmiş və onu böyük istəkləri həyata keçirmək üçün hazırlamışdı, açıqca bəlli idi ki, o, fəzilətlərinə və yaşından daha irəli düşünə bilməsinə görə gələcəkdə böyük işlər görəcəkdə (doqquzuncu kitab, 22)». Biz Diyodor Sisili saydığı hadisələri öncədən qabaqlamayaq, öncədən dəyərləndirmədən bulunmayaraq, qəbul etmək məcburiyyətindəyik ki, Koroş taxta çıxdıqdan sonra onun planları ilə ilgili heç bir dəqiq və aydın bilgimiz yoxdur. Eləcə də onun Astiyaqla savaşa girmədən (padşahlığa vardığından on il sonra) öncəki səltənəti zamanında baş vermiş hadisələrlə bağlı heç bir bilgi mövcud deyildir. Əcəba, o, savaşda öncülmü olmuş? Bu suala da müsbət cavab vermək olmaz. Çünki müxtəlif sənədlər göstərir ki, savaş təşəbbüsü 550-ci (m.ö.) ilin sonlarında öncə Astiyaq və bir neçə il sonra da Koroş tərəfindən olmuşdur. Əcəba, onun ölkələr fəth etməsi əvvəlcədən hazırlanmış və hər cəşətdən ölçülüb, biçilmiş plan üzrə imiş və ya bu fəthatın mərhələləri ilk fəthlərdən də anlaşıldığı kimi düşmənci* qərarların ard-arda qazandığı müvəffəqiyyətlərdimi? Bu açılmayan və həll olunmayan bir məsələdir ki, Iskəndərin cahangirliyini, Roma imperatorluğunun yüksəliş proseslərini və hədəflərini mövcud

* Müəllif bu mövzunu kitabın son fəslində hər yönü ilə açmışdır. Kitabın son bölümündə sirr pərdələri aralanacaq – Tərcüməçi.

möhkəm sənədlər əsasında incələyən tarixçilər də onun həllində və çözülməsində aciz qalmışlar».¹

Şübhəsiz ki, yalnız və yalnız mənim təltif etdiyim bu kitabda Koroşun möcüzəsi sıçrayışı ilə ilgili cavab bulunmaqdır. Tarix Koroşu Babil devrildikdən sonra tanımağa başlamışdır. Lakin, o, bu qədər savaş büdcəsinin, locostik savaş tədarükünün, planlayıcıların, gərəkli hərbi kadrının və Beryan söyləmişkən; «fənni və əqli alət və imkanların öhdəsindən necə gəlmişdir?»

Sərvət toplamaq üçün hətta heç bir torpağı və ölkəsi olmayan, adlarına bir tarlanın, şəhərin, bir gəmi və istehsal imkan və alətlərinin olduğu belə, təsdiqlənməyən, səltənətə gəlmək üçün heç bir vergi alma şansı olmayan birisinin bu yüksəliş səbəbi nədir?

Hansı yolla Midiyaya, Lidiyaya, Elama, Asura, Babilə və bütün Orta Doğuya hakim olma imkanını sağlamışdır?

Koroşun saydığı şəcərənaməsi Daryuşun Bisütun kitabəsindəki soynaməsindən daha məhdud və təvazökaranədir. Tarix Koroşun adı ilə onun iqtidara gəlişindən sonra tanış olur. Onun tarixdə peyda olması Babil darvazalarının astanasına gəlməsi ilə başlar. **Onun iqtidarının (559-529) doğruluğunu təsdiqləyən heç bir sənəd mövcud deyildir.** İstiqrar əldə etmiş bu imperator, bölgənin ənənələrinə görə özünə şəcərənamə oluşturmaq istəyir. Onun Babildə bulunmuş kitabəsində oxuyuruq:

«Mən Koroş, dünya padşahı, güclü şah, Babil şahı, Sumer və Akkad şahı, dünyanın dörd tərəfinin şahı, Kəmbuciyə oğlu, böyük şah, Ənşan şahı, böyük şah Koroşun nəvəsi, Ənşan şahı, böyük şah Çişpişin nəbirəsi (nəvəsinin oğlu). Əbədi şahlıq dölündən olan Koroşun padşahlığını Tanrı və Nəbu sevrələr və öz köüllərinin şadlığı üçün onun padşahlığını istərlər».²

¹ Piyer Deryan. Həxaməşi imperatorluğunun tarixi, s.96-97.

² Əbdülməcid Ərfəi. Böyük Koroşun fərmanı, s.17-18.

Öncə söylədik ki, Ənşan Elam ölkəsinin bir bölgəsi olaraq indiki Farsda mövcud olmuşdur və Həxamənsilər soyunun bu əraziyə hakim olmaları qətiyyən mümkün və müyəssər olmamışdır.*

Koroşun, Ənşanın böyük şahları olaraq əcdadları ilə bağlı oluşturdğu soy hiyerarxiyası (silsilə məratibi) bu kitabədən başqa bir yerdə görünməmişdir və bu qədər böyük şahların səltənətləri ilə bağlı söylənən sənədlər riyazi baxımdan da doğru deyildir. Bütün tarixçilər bu şahların səltənət illərinin qarşısında ancaq sual əlaməti qoymuşlar.** Nədən milad öncəsi birinci minilliyin bütün cüziyyatı və incəlikləri Misirdə, Beynəlnəhrində, Midiya və Elmada bəlli ikən, heç bir mötəbər qaynaq Koroşun soynaməsini təsdiq etmir?

Görək, Koroşun və Daryuşun dəbələrini Ənşan və Parsda şah olma barədə iddiaları tarixçilərin sualları qarşısında nə qədər dirənə biləcəkdir. Bizim əsas sənəd olaraq

* Karl Mayslez, «Mədəniyyətin bulunması» adlı kitabının 194-cü səhifəsinin 18-ci ayaq yazısında yazır: «Ənşan, tarım ürünleri (əkin məhsulati) ilahəsinin adı olmuşdur».

Maraqlı olan budur ki, indiki Ənşan, yəni Fars bölgəsi hələ də «İran»ın ən önəmli tarım bölgəsidir.

Kembricin «İran» tarixi kitabının ikinci cildinin 19-cu səhifəsinin dipnotunda yazmışdır: «1969-cu ilə qədər Ənşanı Şuşun şərq çevrəsində bir məkan olaraq təsəvvür edirdilər, lakin o ildə doktor Con Hanzman Ənşanın doğru yerini Şuşun şərqinin 550 kilometrliyində bir bölgə, indiki Fars olaraq təyin etdi».

** Bəzi şərqşünaslar Daryuşun iddia etdiyi Arşamın səltənət zamanını 615-ci il Miladdan öncə təsəvvür etmişlər. Daryuşun səltənətinin Başlanğıcını Miladdan əvvəl 522-ci il olaraq bildiyimiz üçün bu iki başlanışın arası 93 ildən ibarətdir. Xatırlayaq ki, Daryuş Şuş kitabəsində iddia etmişdir ki, onun səltənəti zamanı cəddi Arşam diri imiş!! Bu tərtiblə Aryarmən birinci Koroşla, Ərşam birinci Kəmbuciyə ilə və Viştasib Koroşla həmzaman imişlər. Şəcərələrin iddiasına görə, Ənşan və Pars kimi, kiçik bir ərazidə bu ölkədə iki böyük şah və dünyanın padşahı hakim imiş!

götürdüyümüz, yəni Qrişmənin kitabı Koroşun şəcərəsini təhlillə ilgili heç bir girişdə bulunmamışdır və ümumiyyətlə, **Həxamənişilər tarixi ilə uğraşanlar bu soy məsələsindən vaz keçməyə çalışmışlar. Çünki Həxamənişilərin şəcərənaməsinə giriş və araşdırma hər cəhətdən Həxamənişi kimliyinin batil və saxta olduğunu isbat edir.**

«Çişpiş (640-675 m.ö.), Həxamənişin oğlu və canişini, öncə «Ənşan şəhərinin padşahı» adını almış və bu nahiyəni Parşumaşın Quzey doğusuna qədər işğal etmişdi. Onun Elam təbəəliyini tərk etməsinə baxmayaraq – əgər Herodotun söylədiklərinə inanarsaq – o, Ferutiş-Xəşşəritənin padşahlığındakı Midiya səltənətini tanımaq məcburiyyətində idi. Bildiyimiz kimi, bu ərəfədə Asura hücum məqsədi ilə bir birlik olmuşdu. Bu çalışmaların uğursuzluğu və Xəşşəritənin (653) ölümü və Sakaların hücum edib Midiyanı 28 il özünə tabe etmələri üzündən Çişpiş Midiyalıların təbəəliyindən çıxdı. Elamın zəifləməsi üzündən o daha da gücləndi və Parseni (indiki Pars) öz hökumətinə qatdı. Anlaşılan odur ki, onun dözümlü çalışmaları bu gənc dövlətin gələcəyi baxımından çox önəmli idi. Çişpiş ehtiyatla iç-içə olan cəsartəli bir siyasətlə bir çox ölkələri özünə tabe etdi və başardığı qədər böyük dövlətlərlə müharibəyə girməkdən çəkindi. Beləliklə, Çişpiş ağıllıcasına Elamın istədiyini rədd etdi. Elam, qardaşı Asurbanipalın devirdiyi Şeşmiş Şumikini himayə edirdi».¹

Bu, bölgə ilə ilgili ən qarışıq və anlaşılmaz dəyərləndirmədir. Tarixi məntiqi yoxdur və əsasən Qrişmənin söylədiyi kimi, «Həxamənişin oğlu və canişini» «Çişpişi iqtidara daşımaq məqsədi ilə düzənlənmişdir. **Koroşun öz kitabəsində «Həxaməniş» sözü keçməmişdir, ilk dəfə olaraq Daryuşun kitabəsində tələffüz edilən bu sözü Koroşun soynaməsi ilə bağlama səyi yanlışdır və siyasi məqsədlərə xidmət edir.** Əgər Çişpişin zühurunu söyləyənlər kimi,

¹ Qrişmə, Başlangıcından İslama qədər İran, s.125.

miladdan öncə 675-ci il olaraq nəzərə alsaq, o zaman Daryuşun və Qrişmənin söylədikləri Həxaməniş ən azı miladdan əvvəl 700-ci ildə Ənşanda bir sülalənin banisi kimi təsəvvür edilməlidir. Ancaq bundan öncə oxuduq ki, Qrişmən kitabının başqa bir yerində yazmışdır: «Parslar barədə söyləmək gərəkir ki, təqribən miladdan 700 il əvvəl onlar Bəxtiyari sıra dağlarının uzantısı, Şuştərin Doğusu, Karun çayının iki sahilində vaxtə keçən nahiyyədə və bu çayın dənizə töküldüyü yerə yaxın Parsumaşda Güneyə getmədən öncə yerləşməyə başladılar».¹

Qrişmən yazır ki, Həxaməniş adlı birisi «kiçik Parslar sülaləsini» Elam müstəmləkəsi olan və Şuştərin Doğusunda yerləşən «Parsumaş»da təsis etdi, ancaq bu dəyərli məlumatı hansı qaynaqdan götürüldüyünü söyləmir.

«Asur və Elam müharibəsi ardıcıl olaraq, Elam sultanlarının Babil məsələsi ilə ilgili davranışlarından qaynaqlanırdı. Bu səbəbdən də Babil əmirinin qanuni iddialarını təsdiq etmək üçün güclü ordu düzənləyən Huban-İmnənin (688-692 m.ö.) zamanında ilk dəfə olaraq Parsumaş parslarının adı peyda və tələffüz olunmağa başladı».²

Əgər tarix Parsumaş adını ilk dəfə hökumətinin başlanğıcı 692-ci il (m.ö.) olan «Huban-İmnənin» dilindən eşidirsə, cənab Qrişmən necə bəlli etmiş ki, Huban-İmnənin zühurundan 15 il öncə Daryuşun tarixə tanıtdığı Həxaməniş Parsumaşda öz imperatorluğunu təməlləndirmişdir? Bu tərtiblə onun Həxaməniş oğlu Çişpişin 675-ci ildə Parsumaşdan Ənşana qədər, yəni bütün Elamı işğal etməsi iddiası batil olur. Çünki, güclü asurla savaşıyan o zamankı Elamlılar məntiqən izn verməməli idilər ki, kimliksiz və kiçik bir qövəm Parsumaşdan Ənşana qədər bir ərazini işğal edilməsini sağlamaq üçün Elamların iç savaşları üzündən zəifləmələrini zəruri bilir.

¹ Eyni qaynaq, s.124.

² Eyni qaynaq, s.124.

«Asur öz düşməni Elama qarşı bütün hərbi və siyasi gücünü kullanmışdı. Bir tərəfdən parçalama siyasətini təqib edir, digər tərəfdən isə Asur tac-taxtına vəfadar qalacaqlarına, sadiq olacaqlarına əmin edən əmirləri himayəsi altına alırdı. Asur sultanları elam şahlarını istədikləri zaman şahlıqdan alır və ya şahlığa yüksəldirdilər. Elamların da müvafiq və müxaliflərə bölündükləri bir mühitdə və iç savaqlar üzündən ortaya çıxan və ölümlərə səbəb olan qarışıq bir ortamda kiçik Pars hökuməti öz tədrici genişlənmələrini sürdürməyə başladılar».¹

Elamların iç uyğunsuzluqlarını təfərrüatına qədər şərh edən Qrişmən düzəltdiyi bu tarixdə Həxamənşi (Əhəməni) imperatorluğunun genişlənmə necəliyi ilə ilgili ən kiçik və mötəbər bir ip ucu verməməkdədir. Elə anlaşılmamaqdadır ki, Şuşərdən Ənşana qədər Çişpişin işğalçı savaqları sanki tam bir tarixi səssizlik içərisində baş vermişdir. Çünki, Qrişmənin Elamın içini istiqrarsız göstərmə fəaliyyətindən başqa, tarixdə bu iddianın doğruluğunu təsdiqləyən bir sənəd mövcud deyildir. Digər sənədlər Elamın miladdan əvvəl 700-cü ildən 645-ci ilə qədər ən güclü və iqtidarlı olduğunu isbat edir. Elam, Babil birliklərini himayə edərək, onu əski Beynəlnəhrinin ən güclü iqtidarına, yəni Asurla savaşımağa təhrik edirmiş.

Babil salnamələrinə görə birinci Humban-Nikeşin ölümündən sonra onun bacısı oğlu ikinci Şutruk-Nəhinte (716-699 m.ö.) şahlıq taxtına oturdu. Əldə edilmiş Elam mətnlərində o özünü «Ənşan və Şuş şahı» və «Elam ölkəsini genişləndirən» adlandırır. Bu iddia bir o qədər də mübaligəli görünmür. Çünki mətnlərdən biri onun Krin-Daş həmləsindən danışmaqdadır».²

Beləliklə, Qrişmənin tarixi nəinki Koroşun və Daryuşun iddia etdikləri şəcərənamənin doğruluğunu isbat etmə fərziyyəsi əsasında yazılmışdır, həm də o, tarixin zahiri vəziyyətində və görünüşündə dəyişikliklər yaparaq bu

¹ Eyni qaynaq, s.124.

² Yusif Məcidzadə. Elam mədəniyyət tarixi, s.29.

şəcərənamənin uyusmazlığını, həmahəngliyini və qüsurlarını təmir etməyə çalışmışdır. Hətta Koroşun kitabəsinə belə, diqqət etməmişdir ki, şəcərəsini Çişpişə bağlayır və öz əcdadını Ənşandan qalxmışlar kimi anladır ki, bunun da görəcəyimiz kimi qətiyyəti tarixi və coğrafi ehtimalı və imkanı mövcud deyildir.

«Ancaq bizim bu uzun müddət ərzində Ənşan tarixinə aid bir bilgimiz yoxdur və onun hədudlarında baş vermiş hərbi əməliyyatların nəticələrindən bixəbərik. Bu əsrdə Ənşan padşahlarının bölgə dövlətlərinin iç işlərinə qarışa biləcək güclərinin olub-olmaması dartışmaya açıq bir mövzudur. Bu yolla İkinci Koroşun (Böyük Koroşun) babasının və sonra da atasının hökumət sürdüyü ölkənin əhəmiyyətini dərk edə bilərdik. 553-cü ildən öncə heç bir Babil mənbələrinin Ənşan hökmlərinə işarə etməməsini nəzərə alaraq bu mövzunun qeyri-mümkünlüyünü qəbul etmək zorundayıq».¹

Ancaq Pirniya bu barədə Qrişməndən də mühafizəkardır və Herodotun nağıllarının çərçivəsindən kənara çıxmağa qəralı kimi görünür.

«Herodotun yazdığına görə bu ailə Pasarqadilər tayfasından yoxsuldu. Həxamənşilər böyük Koroşun qiyamından öncə Midiyanın son padşahının təbəələri idilər. Silsilənin başçısının kim və böyük Koroşdan öncə kimlərin əmir olduğu barədə bilgi Herodotun Koroş, Daryuş və Xaşayarşa haqqında yazdığı soynamədə verilmişdir: silsilənin başçısı Həxamənş idi, ondan sonrakılar bu tərtiblə gəlməkdədirlər: Birinci Çişpiş, Birinci Kəmbuciyə, Birinci Koroş. Buradan başlayaraq Həxamənşi silsiləsi iki boya ayrılırdı. Bir şaxə Koroşun babaları idi, biz bu şaxəni dirək (əsas), o birisini isə fəri (qeyri-əsas) adlandırırıq. Dirək boy Herodota görə bunlarmış: İkinci Koroş, İkinci Kəmbuciyə, Üçüncü Koroş (Böyük Koroş), Qeyri-əsas (fəri) boy da

¹ Piyer Beryan. Həxamənşi imperatorluğunun tarixi, s.87.

bunlarmış: Aryarmən, Arşam, Viştasib, İkinci Daryuş. Budur Herodotun verdiyi bilgilər».¹

«İran» tarixi ilə bağlı əski sənədlərin toplanışında Pirniya nəinki Qrişmənlə müqayisədə daha mühafizəkardır, həm də özünü bu tarixi «düzənə» soxma açısından görəvli kimi sanmaqdadır. Bəzi işarələrlə Koroşun, Daryuşun və Herodotun Həxamənşi tarixi ilə ilgili verdikləri bilgilərin uyuşmazlıqlarından xəbərdar olduğunu da göstərir.

«Deməli, xanədanın silsilə başcısı Həxaməniş idi və sülalənin şahları böyük Koroşa qədər söylənilirdi. Problem başqa bir məsələdədir. Herodot deyir: Koroşun atası Parsda iqamət etmirdi və Koroş Midiya dərbarından sürgün edildiyində, Parsa, öz valideyninin yanına getdi, bir halda ki, öncədən şərh edildiyi kimi, Babil padşahı «Nəbunid» Koroşu Ənşanın şahı sayır və Koroşun özü Babildə yayımladığı bəyaniyəsində atası, cəddi və İkinci Çişpiş, yəni cəddinin atasını böyük şahlar və Ənşanın şahı adlandırmış və bu da bilinməkdədir ki, Ənzən və Ənşan Elamın bir parçası idi. Herodotun, Nəbunidin və böyük Koroşun yazdıqları arasında ixtilaf və uyumsuzluq meydana çıxır. Əlbəttə, Nəbunidin və Koroşun yazdıqlarını daha doğru saymalıyıq. Çünki, bu yazılar hadisələrin öz əsrinə aiddir, ancaq Herodotun «Tarix»i təqribən yüz il sonra yazılmışdır. Deməli, inanmalıyıq ki, böyük Koroş Astiyaqa qarşı qiyam etmədən öncə Ənşanın padşahı imiş. Burada bir sual meydana çıxır: Parsda iqaməti olan Həxamənşi silsiləsi Ənzana necə intiqal etdi? Bu günə qədər bu hadisə ilə bağlı bir sənəd tapılmamış və problem çözülmədən qalmaqdadır. Lakin güman etmək olar ki, Elam dövləti Asur Banipal tərəfindən devrildikdən sonra Elam məmləkəti zəiflədiyi üçün Parslar Asurlarla Midiyalıların savaşından yararlanıb, Ənzani və Ənşanı işğal etmişlər. Elam, itgin və adı bəlli olmayan Midiya müstəmləkəsi Parsla müqayisədə daha qədim olduğundan böyük Koroş «Pars şahı» yerinə özünü «Ənzən şahı»

¹ Həsən Pirniya. Əski İran, s.228.

adlandırmışdır. Bu güman daha doğru nəzərə çarpır, ancaq yenə də bir problem yerindəcə durur: əgər bu güman doğrudursa, o zaman Daryuşdan öncə 12 Həxamənşi soyu mənsublarından şah və əmir olmaları gərəkir. Daryuş isə Bisütun kitabəsində yazır ki, 8 nəfər mənim nəslimdən məndən əvvəl şah olmuşlar və mən iki şaxəli Həxamənşi soyundan olan doqquzuncu şaham».¹

Daryuşun öz xanədanını iki boydan olmasını söyləməsi heç yerdə görünməmişdir. O, Koroşu öz xanədanından sayır: «Bizim xanədandan olan Koroş oğlu Kəmbuciyə burda padşah idi».²

Göründüyü kimi, Həxamənşilər tarixinin təməli ilə bağlı şəcərənamələrdə gözə çarpacaq dərəcədə «sənədlər uyşmazlığı» mövcuddur. Bu günə qədər kimsə məqbul bir izahla bu məsələyə aydınlıq gətirə bilməmişdir. Pirniya da yazır ki, Parslar Elamın zəifliyindən yararlanıb Ənşanı işğal etmişlər.

Amma nədən Elamın Asura təslim olmasını xəbər verən tarix, Ənşanın Parslara təslim olması ilə bağlı heç bir şey söyləmir?

Bu gün biz bilirik ki, Ənşan və Pars eyni məkan və bölgədir. Təsəvvür edin ki, bu biçim araşdırmalar nə qədər dəyərsizləşir.

Bir tarixçiyə xas olan diyarlılıqda əski sənədlərin söylədiklərinə təslim olmayan Beryan, Koroşun və Daryuşun şəcərənamələrinin dərin təhlilinə girişməmişdir. Çünki o, bilir ki, mövcud sənədlərlə Həxamənşilərin şəcərənaməsini müdafiə etmək hər bir dəqiq tarixçi üçün qeyri-mümkündür.

«3. Ənşan (Ənzan) padşahı: Parslar öz Tarixi ildə bağlı heç bir yazılı şahid miras buraxmamışlar. Bu dövrə ilə ilgili yeganə rəsmi tarixyazarlıq şəkli padşahlardan qalan şəcərənamələrdir. Daryuş məşhur Bisütun kitabəsində Həxamənşi xanədanına mənsub olmasını öyünərək şərh edir:

¹ Pirniya. Əski İran, s.230.

² Daryuşun Bisütun kitabəsi, birinci sütun, 26-cı sətir.

Mən, Daryuş, böyük şah, şahlar şahı, Pars ölkəsinin şahı, ölkələrin şahı, Histasib oğlu, Arşam Həxaməniş oğlunun oğlu böylə söylər: mənim atam Histasib, Histasibin atası Arşams, Arşamsın atası Aryarmən, Aryarmənin atası Tespes, Tespesin atası Həxaməniş. Daryuş şah söylər: mənim xanədanımdan səkkiz kişi öncələr padşah olmuşlar, mən doqquzuncusuyam. Doqquz, biri digərindən sonra biz şah olmuşuq (D.B., birinci bənd 2-3).

Əslində, belə bir şəcərənamə bizə imkan verir ki, Həxaməniş tarixinin təşəvvüsünə, Parsların Pars ölkəsində olduqları dönmə qədər irəli gedək. Artırmaq lazımdır ki, Herodotun (yeddinci, k, 11) padşahlıq şəcərənaməsi Daryuşun təqdim etdiyi şəcərənamə ilə dəqiq üst-üstə düşür. Çünki onun şəcərənaməsində canişinlik tərtibi Xaşayarşadan başlayaraq belədir: Həxaməniş, Tespes, Kəmbuciyə, Koroş, Tespes, Aryarməniş, Arşams, Histasib, Daryuş, Aryarmən və Arşams adları ilə kitabədə mövcuddur ki, Daryuş, Aryarmən və Arşams adları iki kitabədə mövcuddur ki, Daryuş onları tərtiblə öz cəddi və böyük cəddi kimi təqdim edir. İki kitabının məzmunu belədir: «Böyük şah Aryarmən, şahlar şahı, Pars şahı... Mənim idarəmdə olan bu Pars ölkəsində yaxşı at və igid ərlər vardır, bunları Əhura Mazda mənə həvalə etmişdir». (ASH; AMA). Lakin bunlar bir o qədər də əmin sənədlər deyillər. Bir tərəfdən bu sənədlərin əsaləti və doğruluğu barədə ciddi şübhələr mövcuddur, digər tərəfdən Daryuşun söylədikləri də çox məşuk nəzərə çarpır».¹

Beryanın «Parsların Pars ölkəsində olduğu dönmə» cümləsindən məqsədinin nə olduğu bəlli deyil və hansı Parsı da nəzərdə tutduğu məchuldur: Urmiyənin çevrəsindəki «Parsva»nı, Kirmanşahın çevrəsindəki «Parsumaş»ı və ya

¹ Heç bir tarixçi bu əsas mətləbə diqqət etməmidir ki, tarixi və coğrafi anlam olaraq Pars kəlməsi Daryuşdan öncə heç bir mənə ifadə etməmişdir.

Daryuşun sonrakı «Pars və Parse»sinimi nəzərdə tutur? Bəlli deyil.

Beryanın yazdığı tarixdə bu neçə sətir və digər işarələrdən başqa (yeri gəldikcə onlara işarə edəcəyəm ki, onlarda da qətiyyətsizlik və əminsizlik mövcuddur) Həxamənişilərlə bağlı ciddi araşdırma mahiyyətli mövzu mövcud deyildir və onun işarələri bunlarla da məhdudlaşır. Həxamənişilər barədə araşdırmaların bəlli bir sınırı aşma bilməməsinin səbəbi məlum deyildir. Məncə, Beryan bu məsələyə ciddi olaraq yanaşmaqdan hürkmüş və qorxmışdır. Çünki, əgər bu şəcərənamə barəsindəki şübhələri izləyəcək olsaymış, o zaman Həxamənişilər imperatorluğunun tarixi ilə bağlı araşdırmalarını sürdürə bilməsi zor və qeyri-mümkün olurdu.

«Açıqca görünən odur ki, Daryuşun məqsədi bir **fətrət (iki zaman arasındakı boşluq)** dövrünün sona varmasından sonra Pars padşahlığı və Həxamənişi istilasını üçün yeni təməl oluşturmaq istəyirmiş. Həxaməniş adlı «ad qoyan» böyük bir səddin seçilməsi də bu istək əsasında olmuşdur. Hər ehtimala görə belə bir mövqedə yeni bir təsisçi əfsanəsi planlanır ki, bu əfsanədə Həxamənişinin bir qartal (Eliyen, HA k 12-c, 21) tərəfindən qidalanması və böyüdülməsi nəzərdə tutulmuşdur. Sonra da bu quş Pars padşahlığı qüdrətinin rəmzinə çevrilmişdir. Ancaq Daryuş «Həxamənişi» sözünü məhdud bir məfhum anlamında işlətmişdir. Burada Herodotun Yunansayağı ailə vahidlərində təsəvvür etdiyi bir xanədan nəzərdə tutulmur. Bu, sadəcə bir anlandırma ibarətdir ki, Daryuş ata tərəfindən ailə üzvlərini öz inhisarında bulundurmaqdadır. Bu üzdən yeni padşah riyakarcasına bu adın Pasarcada özü tərəfindən deyil, Koroş adına həkk olunmasını əmr edir (CM a-b-c Dm a-b-c). Əgər bu kitabədə Koroş ancaq «şah» və Həxamənişi olaraq təqdir olunmuşsa, o ona görədir ki, Daryuş saxtacasına oluşturdığı padşah əcdadlarının cərgəsinə Koroşu da soxmaqla özünün soynaməsini təməlləndirmək və möhkəmləndirmək istəyirmiş. Burada Həxamənişi sözünün

xanədanın səltənətinə işarə etməsi bəllidir. Çünki Daryuş (Yunansayağı) Koroşu bir xanədan olaraq Həxamənşilərə bağlaması ilə bir şey əldə edə bilməyəcəkmış». ¹

Beryan öz şübhələrini konkret nəticə almayaraq saymaqda, ortaya qoymaqladır.

«İran tarix mafiyaçılığında mövcud edilən qorxu fəzası kiməsə «İran» tarixinin təməlini araşdırmağa imkan verməmişdir. Beryan, Həxamənşi kimliyinin batil olmasına səbəb olan əldə etdiyi məntiq və sənədlərlə bu kimliyin ibtalinı elan etməkdən imtina etmişdir. Nədən?

«Cəbə, bu şədiddə və sərt mühafizəkarlıq kitabın son bölümündə şərh edəcəyəm səbəblər üzündən ola bilərmi?»

Umsted də «Həxamənşi imperatorluğunun tarixi» adlı kitabında Koroşun və Daryuşun şəcərənamələrini şərh etməkdən çəkinmişdir. Ancaq onun bu çəkinməsi Beryan kimi diyarlılığı üzündən deyil, bilgisizliyi üzündəndir. Umsted öz təxəssüs sahəsi olmayan Həxamənşilər barədə belə dəyərsiz kitabı təlif etməsinin səbəbi bəlli deyildir, Umstedin əski Həxamənşi əfsanələri üzrə yazdıqları şərhlər özü də başqa yeni bir əfsanədən ibarətdir.

Dəndamayev, Amili Kurt və Visthofer kimi digər araşdırmaçılar da şəcərənamələrin təhlilinə yaxınlaşmamışlar. Şəhbazinin «Böyük Koroş» kitabı Pəhləvi rejiminin sifarişi ilə 2500 illik şahənşahlıq münasibəti ilə yazılmış və Pəhləvi universiteti tərəfindən yayınlanmışdı. Bu kitabın yazılış səbəbini şahənşahlıq mərasim və törənlərinin hay-küylü hədəfləri ilə uyğun olaraq yozumlasaq. Heç də yanlışlığa yol verməmişik.

«Beş min il bundan əvvəl İran fəlatının (dənizdən yüksəkdə olan yaşayış yeri, ovalığın əksi) quzeyi olan Ukraynada və Qara dənizin haşiyələrində cəngavər fətehlər yaşamışlar ki, onlara «Hind və avropalılar» söyləyirmişlər. Bu insanlar əkinçilik və maldarlıqla yaşayırdı və toplumlarına isə

¹ Beryan. Həxamənşilər imperatorluğunun tarixi, s.269.

patriorxat hökm sürürmüş. Sürətlə yürüyən çarxlı arabaları minib və çoluq-çocuqları ilə o tərəfə, bu tərəfə gedirmişlər (!!!). Onlar mahir kamandar və qorxmaz süvarilərdilər».¹

Cənab Şəhbazinin öz kitabına yazdığı müqəddiməsində onun mədəniyyətin təməli və tarix barədə görüşləri bəlli olur: 5000 il bundan öncə (yeni daş dövrünün təqribən əvvəlləri olur), hətta İkiçayarasında hərəkətlilik başlamadan, mədəniyyəti bütün təfərrüatı ilə Rusiya steplərinə götürmək, steplərlə bağlamaq. Ancaq qeyri-elmi və qeyri-tarixi bir zəkanın ürünü ola bilər. Çünki, Şəhbazi cənablarının hansı tarixi sənədlər və əlamətlər əsasında 5000 il bundan öncə Rusiya steplərində sürətlə yürüyən çarxlı arabaların var olduğunu isbat etməsi bəlli deyildir!*

Qara dənizin haşiyələrində bu cür əski mədəniyyətin olması inancı Şəhbazinin Arilərə müəyyən etdiyi köç istiqaməti ilə uyğun gəlməməkdədir.

«Bütə tapınmırdılar, ancaq təbii gücləri tanrı adlandırırdılar. Allah sözünü (Dav) div olaraq təsəvvür edirdilər. Ən ümdə allahları bunlardı: Misər-Aydın və təmiz göy allahı, Vagni-atəş allahı. Bu allahların da yer üzündə yaşayan insanlar kimi, ata-anaları vardı və göy bütün tanrıların atası və sərvəri idi. Hind və avropalılar bəzi filizləri tanıyırdılar

¹ Ə.Şəhbazi. Böyük Koroş, s.19.

* Ümumiyyətlə, Şəhbazinin tarixi düşüncələrini düzənləmək üçün bir yol tapmaq qeyri-mümkündür. Sadəcə, onun Həxamənişilərlə ilgili, məsələn, Həxaməniş gəclərinin dadlı yeməkləri ilə bağlı söylədiklərini ancaq bir «kəşf» və «buluntu» adlandırmaq olar: «Onların idman və məktəbdən (!!!) sonra, gündəlik yeməkləri, çörək, şirin çörək, su, duz və qaynanmış bal idi. İnsanların əsas yeməyi qadınların buğdanı dartıb, undan düzəlttikləri çörək idi. Qoyun, keçi və toyuq əti də onların yaygın yeməklərindən idi. Zəruri və istisna durumlarda dəvə, at və eşşək əti də yeyilirdi. Bəzək küftə və döymə lülə də yeyirmişlər». (Ə.Şəhbazi. Midiya və Həxaməniş, İran özəl universitetinin tarix dərsi cüzvələri, il 12549 (h.ş). s.55).

və əyoş onların dilində filiz demək idi. Atı, Ekevas adlandırır və onu çox sevirdilər. Böyük ehtimala görə bu gözəl və vəfalı heyvanı əhilləşdirib və dünyaya tanıdan onlar olmuşlar. Onlar atalarına və ağsaqqallara hədsiz sayqı göstərir və hər bir ağsaqqalı bir boyu gözətçisi və rəhbəri kimi, sanırmışlar. Saysız qəbilələrdən oluşan Hind və avropalılar miladdan əvvəl ikinci minilliyin başlarından qalxınmağa başlayıb, hərəkətləndilər və bütün Avropanı və Şərqi Asiyanın yarısını işğal etdilər»¹(!!!)

Şapur Şəhbazi iki il öncə «Ərcname-i İran (İranın dəyərnəməsi)» adlı məcmuədə «Parsların tarixə girişi» adlı bir məqalə çap etdirmiş və bu dəfə hadisələrə Quzye səmtdən təqib etməyə başlamışdır. Demək, onun tarixi düşüncələri elmi bir üslubdan məhrum olduğu üçün tarix sahəsində nəzər sahibi bir şəxs kimi sayıla bilməz.

Ancaq toplum təməlsünaslığı və Şərq mədəniyyəti ilə ilgili bütün zehni-fikri yoxsulluğuna rəğmən, çox böyük bir ehtiyatla Həxamənişlər şəcərənaməsinə yaxınlaşır: «Böyük Koroş Parslar içindən qalxdı (!). Ana tərəfindən Midiya şahənşahlarının soyundan idi. Soy olaraq Midiyalılarla qohum olan Parslar özlərini Ari adlandırırdılar. Miladdan öncə birinci minillik başlarkən İrana gəldilər və miladdan öncə VIII əsrin sonlarında bugünkü Parsda məskunlaşdılar və yavaş-yavaş məhəlli dövlət təşkil etməyə başladılar. Onların tarixdə adı keçən ilk hökmdarları Həxaməniş olmuşdur. **Həxaməniş sözü iki hissədən ibarətdir. Həxa-dost və məniş-fitrət, xasiyyət. Həxaməniş, yəni dost xasiyyətli.** Həxamənişin kimliyi barədə onun Pasaqad qəbiləsinin ünlü və özgür bir üzvü olmasından başqa bir şey bilmirik. Pasaqadlılar parsların ən cəngavər qəbiləsi olmuşdur. Aeliyan qaynaq göstərmədən yazmışdır ki, Həxamənişi bir qartal tərbiyə etmiş, yetişdirmişdir. Bu rəvayəti Zal və Simurğ əfsanəsinin dəyişik bir forması kimi də anlamaq mümkündür».²

¹ Ə.Şapur Şəhbazi. Böyük Koroş. S.19.

² Ə.Şapur Şəhbazi. Böyük Koroş, s.28.

Parsla ilgili heç bir şey bilməyən Həxamənişin Parslar içindən qalxması məlum oldu!

Şəhbazi israr və şücaətlə bu sərkərdənin sələfləri üçün bir tarxə giriş, bir ölkə, bir sülalə başçılığı, bir leksik məfhum, özgürçü və cəngavərlik dosyası hazırlayır və sonunda da yazır ki, bu barədə heç bir şey bilinməməkdədir, sadəcə, bu qədər bildgiləri vardır ki, sülalə başçısının qartal tərəfindən böyüdüldüyünü və qorunduğunu eşitmişlər!

Ümumiyyətlə, bizim tarixçilərimiz əski rəvayətlərə tənqidi baxmağı təcrübə etməmişlər, adətən, eşitdikləri nağılları olduğu kim qaynaq olaraq istifadə edir və Herodotun, Harold Lembin və Alber Şandorrun rəvayətlərini təkrar etməkdən usanmazlar. Eynən onlar kimi, bizim tarixçilərimiz də heç bir dəlilə güvənmədən iddia edirlər ki, Parslar miladdan öncə birinci minilliyin əvvəllərində «Iran»a gəlmiş, o dövənlərdə özlərini Pars adlandırmış, miladdan öncə VIII əsrdə indiki Farsda məskunlaşmış və tarix onların ilk hökmdarlarını «Həxaməniş» olaraq tanımışdır. Böyük ehtimala görə Şəhbazinin tarixdən məqsədi Daryuşun Bisütun kitabəsidir, yoxsa başqa bir tarix mövcud deyildir ki, Daryuşdan öncə, Həxaməniş, Pars və Ari sözlərini xatırlamış olsun.

Onlar Həxamənişilər şəcərənaməsinin, yəni Koroşun və Daryuşun kitabələrində keçən soynamənin doğruluğunu isbat etmək üçün elə israr edirlər ki, onların Həxamənişilər təməlinin kimliyi barədə araşdırmaları bu inşaf Ari işarələrlə nəticələnir.

«Koroşun doğuşu və tərbiyəsi barədə danışmadan öncə, onun adı və adı ilə bağlı dəyərləndirmələri gözdən keçiririk. Həxaməniş dölü olaraq ilk şahənşah Koro və ya Koroş olmuşdur. Bu adın bugünkü tələffüzdə olduğu kimi, əski Pars dilində Pasarqad kitabələrinə həkk olunmasını görürük. Lakin bu isim Elam dilində Ko-reş və Babil dilində isə Ko-rə-əş olaraq yazılıb oxunurmuş. Yunanlılar arasında Iskulus «Parsların yas törəni» yazısında və Herodot ilk şəxslərdilər ki,

o məşhur hökmdarın adını Kros olaraq yazmışlar. Öz azadlıqlarını Koroşa borclu olan Yəhudilər Tövrat kitabı vasitəsi ilə bir neçə müsəlman alim yazarlar o iradəli kişini sayqı ilə xatırlamışlar».¹

Pasarqad qaynağı saxtadır. Elam və Babil qaynaqları araşdırma üçün təqdim edilməmişdir və «Tövrat vasitəsi ilə» Koroşu «İradəli kişi» adlandıran müsəlman alim yazarların adı və kimliyi verilməmişdir. Bütün bu sitayişnamələrə baxmayaraq, məlum olur ki, tarix, Koroşu Imperator olmadan öncə tanımayırmış. Çünki, Aşil, Herodot, Pasaraqad kitabəsi, **Tövratin Həxamənsilərə həsr edilmiş bölümləri** və müsəlman alimlər hamısı Koroşdan sonrakı qaynaqlardır. **Əcəba, heç bir fənni, əqli, qövm və ya qəbilə olaraq iqtisadi təmələ sahib olmayan mütləq məchul və tanınmaz bir adam əski Beynəlnəhrinin və Orta Doğunun** imperatorluqlarını devirməyi necə başarmışdır?

Cənab Şəhbazi bəlkə də onun üçün bihüdə və yersiz görünən bu suallara cavab vermək, bu əsas mövzuya girmək yerinə «Koroşun doğuşu və tərbiyəsi» nağılına başlayır və Herodotun uydurduğu əfsanələrin, bu dəfə «milli» rəngdə üzünü köçürür. Sanki «İran»ın bu ünlü tarixçisi onları təkrar etməkdən başqa bir şey öyrənməmişdir. Həxamənsilər şəcərənaməsinin təhlilinə girmədən əvvəl Pirniyanın da görüşlərinə bir nəzər salmaq zəruridir.

«Birinci Daryuşun, İkinci və Üçüncü Ərdəşir Həxamənsinin kitabələrinə görə Viştasib, Arşam və Aryarmən şah olmamışlar. Həxamənişi böyük Koroş kimi şah və Birinci Daryuş kimi, ailə başçısı saymaq doğru deyildir. Demək ki, Birinci Daryuşun (Daranın) söylədiyi «mənim səkkiz ulu babam şah olmuşdur» doğrudur. Nəticə budur ki, Həxamənsi xanədanı Pasaraqdılar tayfasının içindən çıxmış və Parsda məskunlaşmışlar. Sonra da, Elam zəiflədiyində Həxamənsi şahlarından birisi Ənzanı öz iqtidarına qatmış və özünü Ənzan

¹ Eyni qaynaq, s.41.

şahı adlandırmışdır. Burada belə bir sual meydana çıxır ki, Koroşun dəbələrinin hansının dönəmində bu hadisə baş vermişdir? Bu suala cavab vermək üçün bir sənəd yoxdur, ancaq Koroş Babildə yayımladığı bəyaniyəsində öz soyunu İkinci Çişpişə bağlayır və özünə qədərki Ənzan (Ənşan) şahlarını böyük şah adlandırır. Demək, bu hadisə İkinci Çişpişin zamanında baş vermiş və Ənzanın və ay Elamın ehtişamına görə o, özünü böyük şah adlandırmış. Birinci Daryuşda Koroş kimi, öz soyunu sıralayıb ikinci Çişpişə çatdığında dərhal xanədanın başçısı Həxamənişi xatırlamağa başlamışdır».¹

Həxaməniş xanədanı barədə bir az da tənqidi yanaşan Pirniyanın bütün dəyərləndirməsi ancaq bundan ibarətdir. Əgər Pirniyanın bu «Birinci Daryuş (Dara) da Koroş kimi, öz soyunu sıralayıb, İkinci Çişpişə çatdığında dərhal xanədanın başçısı Həxamənişi xatırlamağa başlamışdır» kimi, diqqətsizliyini nəzərə almazsaq (çünki Koroş öz kitabəsində Həxaməniş ləfzini yazmamışdır), onun 8 (Daryuşun sıraladığı soynamə) və 3 (Koroşun atası, babası və babasının atası) rəqəmlərinin uyuşmazlığı üzərinə diqqət etməsi təqdirəlayqdir. Pirniyanın Həxamənişlərin şəcərənaməsi üzərinə 70 illik şübhəsi bu sahədə öncül iftixarını ona qazandırmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Pirniya özündən də bəzi şeylər sənədlərə artırmışdır ki, bu da araşdırılmalıdır. O, Daryuşun iddia etdiyi 8 rəqəminə bəraət qazandırmaq üçün nəinki bir çox adları və rəvayətləri uçurmaqdan çəkinmir, həm də yazır ki, Birinci Daryuşun, İkinci və Üçüncü Ərdəşirin kitabələrinə görə Viştasib, Arşam və Aryarmən şah olmamışlar. Pirniyanın bu görüşü adı çəkilən kitabələrə müraciət edilərək sağlanılmamışdır və o, Aryarmən və Arşamın müstəqil daş yazılarında özlərini şah adlandırdıqları kitabələrin saxta olmadığını qəbul edərək, məlum olur ki, nəyin bahasına və hansı dəyişikliklərin hesabına olursa olsun, böyük Daryuşun

¹ Həsən Pirniya. Əski İran tarixi, s.230.

iddialarını təsdiqləmək istəyir və bu üzdən yazır: «Birinci Daryuşun söylədiyi «mənim səkkiz ulu babam şah olmuşdur» ifadəsi doğrudur».

İranşunasların və «İran» tarixçilərinin Həxamənişilərin soyşünaslıqlarından qaçmaları göstərir ki, onlar Həxamənişilərin əski «İran» mədəniyyətinin baniləri olmaları üzərinə israr edirlər.

Visthoferin 1993-cü ildə çap etdirdiyi «Əski İran» kitabı Həxaməniş soyşünaslığı ilə ilgili Gezenfondan gətirdiyi bixasiyyət örnəyi istisna etməklə yeni baxışlar zümrəsində sayıla biləcək bir əsərdir.

«Koroşun hər türlü sitayişə layiq olduğuna inanaraq, onun soyu barədə araşdırma aparmışdıq. Onun nə kimi təbii istedadları varmış və necə tərbiyə edilmişdir ki, hökmdarlığında bu qədər məşhur olmuşdur? Onun barəsində bulduqlarımızı və düşüncələrimizi bəyan edəcəyik. Koroşun şahənşahlığı bütün Asiyada ən böyük və möhtəşəm padşahlıq idi. Bu gerçəyi doğrulayan Həxaməniş imperatorluğunun özüdür. Çünki onun sınırları Şərqdə Hind okeanına, Qezeydə Qara dənizə, Qərbdə Kıbrıs və Misirə və Güneydə Həbəşəyə dayanırdı. Bu böyük imperatorluq yalnız Koroşun iradəsi ilə idarə olunurdu. O, öz təbəələrinə atalıq qayğısı göstərir və təbəələr də Koroşu öz ataları kimi sevir və hörmət edirdilər. Ancaq Koroş öldükdən sonra oğulları bir-birlərilə savaşağa və müxtəlif dövlətlər və qövmlər üsyan etməyə başladılar. Hər şey ziyanla nəticələndi».¹

Gezenfon Koroşun (Kirin) kimliyini, işğal etdiyi coğrafiyaların miqyasına görə dəyərləndirir və Həxaməniş şəcərənaməsi üzərində heç durmur. Öncəki fəsildə söylədim ki, Koroş və Daryuş (Dara) Bisütun və Babil kitabələrində yazdıqları kimi, bir soya sahib olmamışlar və onların Ənşanda, hətta əcdadlarının belə, şah olaraq istiqrar bulmaları yəqin və dəqiq deyildir. Bizim keçən fəsildəki araşdırmalarımız göstərdi

¹ Yuzef Visthofer. Əski İran, s.63.

ki, Koroşun Şərqi böyük imperatorluğu səviyyəsinə sıçrayışı, sanki, bir gecənin içində baş vermiş və vəd etmişdim ki, bu imkanın necəliyini kitabın son fəslində izah edəcəyəm. İndi isə 8 Pars səltənət pilləsindən üzüyuxarı yüksələn Daryuşun sülalə pillələrinin tərsinə olaraq onun fərziyyəsinin doğruluğunu və yanlışlığını sezmək üçün bu pillərdən üzəaşağı enmək məcburiyyətindəyəm. Ən yüksək pillə Həxamənişdir ki, cari gümana görə 700 il miladdan öncə qeyri-müəyyən bir məkanda imperatorluğun təməlini qoymuşdur. Bu baninin adına ilk dəfə olaraq Bisütun kitabəsində rastlanırıq. 80 il əvvəl 1920 də Daryuşun cəddi və babası olan Aryarmən və Arşam adlarına iki lövhə kəşf edildi. Bu iki lövhə yalnız əski Pars dilində yazılmış və mətnləri isə belə olmuşdur: «Böyük şah Aryarmən, Şahlar şahı, Pars şahı, Çişpiş şahın oğlu, Həxaməniş nəvəsi, Aryarmən şah söylər: «Mənim sahibi olduğum bu Pars ölkəsinin yaxşı atları və ərləri vardır, ulu Tanrı Əhuraməzda bu ölkəni mənə bağışlamış və Əhuraməzdanın istəyi üzərinə mən bu ölkənin şahıyam».

Arşamın da lövhəsi eyni mətnin təkrarından ibarətdir, yalnız, birinci sətirdə Aryarmən yerinə Arşam və Çişpiş yerinə Aryarmən qoymuşlar. Bu iki lövhə Daryuş kitabəsinin üç anlaşılmaz incəliyinə təkid edər biçimdə hazırlanmışdır: Daryuşun əcdadının ölkəsi olaraq **Pars**, silsilə başçısı olaraq **Həxaməniş** və Daryuşun düzəltdiyi Tanrı olaraq **Əhuraməzda**. Kitabə düzəldən və kitabəxanlar qəsdən, Daryuşun bu üç böyük iddialarına tarixi qədimlik qazandıрмаğa çalışmışlar. Bundan əlavə Pasaqadda da əski Parsca, Elamca və Babilcə qısa bir mətn yazılmışdır: «Mən Koroş, Həxaməniş şahı».

Ojen Flanden iddia edir ki, 1841 də Pasaqadda qanadı insanın üstündə bu mətni eyni xəttlə görmüşdür. Beləliklə, Aryarmənin, Arşamın və Pasaqadın iki kiçik daş yazısının kəşfindən öncə yalnız Bisütun kitabəsində görünən **Həxaməniş** adı daha əski bir tədiyyə və təsdiqiyyə buldu və sülalənin cəddinə heç bir işarə etməyən Koroş kitabəsinin nöqsanı da

aradan qaldırıldı. Ancaq **maraqlı bir incəlik vardır: Koroş, Aryarmən və Arşam zamanında hələ əski Pars mixi xətti mövcud deyildir ki, onlar bu xəttlə kitabə yazsınlar. Tarixçilər bu xəttin ortaya çıxışını Daryuşun yaptığı təməl işlərdən birisi kimi dəyərləndirirlər:**

«Bundan əlavə, əsirlər kitabəsinə də Elam xətti və dili ilə yazılar artırdılar. Ancaq Babil də imperatorluğun bir parçası idi. Daryuş fərman verdi ki, yazının sol səmtinin səthində, qayanın gövdəsində Babilcə bir mətnin yazılışı və həkk olunması üçün bir yer ayırsınlar. Əsirlərlə bağlı bir daha, ancaq bu dəfə Babil xətt və dilində daş yazısı nəzərə aldılar. Lakin, şah hələ razı deyildi. Mürəkkəb vəziyyət idi. Dünya imperatorluğunun ərbabları hələ yazı xəttindən məhrumdular və öz tabeliklərində olan yeni millətlərin əlifbalarından yararlanırdılar*. Daryuş katiblərinə əmr etdi ki, dərhal imperatorluq üçün bir xətt icad etsinlər. Bu katiblər Elamlı, Babilli və Aramı idilər. Bunların dili əski Pars dili ilə eyni ailədən deyildi. Babil və Aram dilləri Sami (Semit) kökənli və Elam dilinin isə başqa dillərlə Ortaq calaq nöqtələrini tapmaq hələ mümkün olmamışdır.* Ancaq əski Pars dili Hind və Avropa dillərindən biridir. Katiblər bu dil üçün 37 mixi əlamət ixtira etdilər. Bu xətt əlifba və hecanın tərkibindən ibarət idi. Yeni xətt, bu xətti icad edən katiblərin öz dillərinin özəlliklərini daşıyırdı. Bu yeni xətt və dillə Daryuşun sərgüzəşti Bisütuna yazılmalı idi. Amma mətn üçün daha yer qalmamışdı! Bu üzdən Daryuş əmr verdi ki, yazıların alt

* Bu, türk milləti üçün də keçərli olan bir qüsurlu kimi görünməkdədir. Türklər Kültür imperatorluğu heç qurmadıqları üçün qurduqları dövlətlərin xətti və dili Türkcə olmamışdır. **Kamal Karpaz; «Türoklərin qurduqları dövlət milli kimlik və milli şüurdan məhrum olduğu üçün milli dövlət sayılmazlar»** söyləmişdir – Tərcüməçi

* Bəzi tarixçilər, o cümlədən **Yusif Yusifov və Məhəmməd Təqi Zehatab** Elam dilini iltisafı özəlliklərən görə Türk dili ailəsinə mənsub bilmişlər – Tərcüməçi.

fəzasını hamarlaşdırıb və əski Fars yazılarını oraya həkk etsinlər. Bu fəzanı daş yonan usta əvvəldən düşünülmüşcəsinə işləməmişdi. Çünki, kiçik su axıntıları daşın dəliklərindən bu tərəfə axırdı. Bu səbəbdən əski Fars dili yazıları bu günə qədər çox zədələnmişdir. O bölümdən başqa yazılacaq bir yer qalmamışdı. Daryuş daş yazısında söyləyir ki, yeni bir xətt icad etmişdir.¹

Əsirlər vazısının haşiyələrindən də anlaşılır ki, gerçəkdən də Pars mixi xətti mətni son mərhələdə bu üç dilli dosyaya artırılmışdır. Çünki yazı fəzasının məhdudluğu açıqca görünməkdədir. Xüsusən, dördüncü əsirə aid olan Farsca yazı ki, Fərəortesin (əski Farscada Xəşşeritə) paltarının üstü, qayışının aşağısı, bədəninin sağ səmti bütünü ilə yazılmışdır. Bu da göstərir ki, yazı üçün yer qalmamışdır».²

Bisütun kitabəsində əski Fars mixi xəttiini yerləşdirərkən ortaya çıxan fəza darlığı xanım Koxun şərhini mötəbərləşdirir. **Şübhəsiz ki, Daryuşdan öncə mixi xətt mövcud olsaydı, imperator ən yaxşı yerləri Elam və Babil xətti ilə yazdırmazdı.***

Müxtəlif yönlü araşdırmalar əski Pars mixi xəttinin peyda olmasını Daryuşun iqtidarının əvvəllərinə bağlamaqdadır. Bu günə qədər heç bir araşdırmaçı Aryarmənin, Arşamın və Pasarqadın kitabələrinin əski Pars mixi xəttilə yazılmasının doğruluğunu (bu xətdən rəsmi sənədlərdə deyil, yalnız kitabələrin yazılışında yararlanmışdır) təsdiqləməmişdir.

«Aryarmən və Arşam adlarına iki kitabə mövcuddur ki, Daryuş onları tərtiblə öz cəddi və böyük cəddi kimi təqdim

¹ DB, 70.

² Hayd Mari Kox. Daryuşun dili iəl, s.23-25.

* Necə ki, üç dilli Təxti – Cəmsid və hətta saxta üç dilli Pasarqad kitabəsində və sonrakı üç dildə yazılan kitabələrdə hər yerdə əski Fars mixi başqa xətlərə tərcih edilmişdir. Bu xəttin Bisütun kitabəsində görünən və hiss olunan önəmsizliyi isbat edir ki, Bisütun kitabəsi yazılmağa başlarkən bu xətt hələ mövcud deyilmiş.

etmişdir... Lakin bunlar bir o qədər də güvənili sənədlər deyillər. Əslində, bir tərəfdən, onların soy doğruluqları barədə ciddi şübhə mövcuddur, digər tərəfdən isə Daryuşun söylədikləri çox məşuk nəzərə çarpır».¹

Eyni zamanda Daryuşun özünün babası adlandırıdığı Aryarmən və Arşam kitabələri (ki, bu kitabələrdə özlərini «Pars şahı» adlandırmışlar) nədən Həmədana bulunmuşdur?

Qrişmən yazır: «Aryarmənin canişini oğlu Arşam idi ki, ondan da altun bir lövhə bulunmuşdur. Zahirən bu lövhə də Həmədana Arşamın atasına aid olan lövhə ilə birlikdə bulunmuşdur. O da özünü «böyük şah, şahlar şahı, Parse (Pars) şahı, Aryarmən oğlu» olaraq təqdim edir. Bu mətn onun atasına aid olan mətnlə fərqsizdir. Bu iki kiçik sənəd səltənət sənədlərinin təfərrüatından olsun gərək ki, böyük Koroş özü ilə Həmədana gətirmiş. Biz bu mövzunu Tövratin şahidliyi dolayısıyla kəşf etmişik».²

Qrişmən izah etmir ki, nədən Koroş Parsda səltənətin iki iddiaçısının lövhələrini (Babil kitabəsinə görə Koroş bunları təsdiq etmir və onlardan Koroşun şəcərənaməsində ad çəkilmir) «səltənət sənədləri» olaraq özü ilə Həmədana gətirmişdir? Əgər bu iki lövhə Koroş üçün o qədər önəmli və mötəbərmişə, nədən öz ailə şəcərənaməsində bu iki böyük şaha işarə etməmişdir? Eyni zamanda Tövratda Qrişmənin iddia etdiyi kimi Koroşun bu iki lövhəni Həmədana gətirməsilə bağlı aydın bir iddia yoxdur. Qrişmən qaynaq olaraq Tövratin hansı bölümünə müraciət etdiyini yazmır. Ancaq hər ehtimala görə onun məqsədi Tövratin bu işarəsi imiş: «O zaman kral Daryuş əmr verdi və Babildə xəzinələrin saxlanılmış olduğu kitabə evi araşdırıldı. Ekbatanda, Malar vilayəti olan sarayda bir tumar bulundu və onun içində bu təzkürə yazılmışdı: Kral Koroşun birinci ilində kral Koroş əmr verdi ki, Urşəlim də Allah evinə

¹ Beryan. Həxamənşilər imperatorluğunun tarixi, s.73.

² Qrişmən. Başlanğıcından İslama qədər İran, s.131.

dairdir: Bu ev, qurbanlar ərz edilən bu yer yapılsın və onun təməlləri atılsın».¹

Ancaq hətta bu rəvayətdə də görürük ki, Tövrət Həmədanı deyil, Babili sənədlərin saxlanıldığı mərkəz kimi tanıtdırır. Həmədanı səltənət sənədlərinin saxlanıldığı mərkəz fərz etsək belə, o zaman belə bir sual yaranır: nədən bu iki altun lövhə ilə birgə bu böyük arxivin digər sənədləri tapılmamışlar? Əgər söyləyəcək olurlarsa ki, zaman içərisində bu xəzinədən çox şeylər götürülmüşdür, o zaman, bəlkə, oğrular bu «altun lövhələri» saxta olduqları üçün aparmamışlar!

Nədən Daryuş Bisütun kitabəsində şah adlandırdığı əcdadına aid bu lövhələri öz mərkəz şəhəri Təxti-cəmsidə aparmamışdır?

Koroşun Babildəki kitabəsi Babil mixi xəttində olduğu üçün əski Fars mixi xəttilə tanış olan birisi üçün (əgər Pasaqad kitabəsini Koroşun dönməsinə aid edərsək) qalib bir imperatorun öz fütuhətinin şərhini məğlub millətin xətti və dililə yazması inanılacaq deyildir. Və nəhayət, Daryuş söyləyir ki, atası və babası Viştasib və Arşam onun səltənəti zamanında diri imişlər: «Əhuraməzdanın istəyi üzərinə mənimi atam Viştasib və babam Arşam hər ikisi yaşayırıldı, çünki Əhuraməzdə mənə bu ölkədə şah etdi».²

Daryuş miladdan öncə 522-ci ildə 30 yaşında səltənətə vardı. O zaman şah olaraq təqdim etdiyi atası Viştasib diri imiş.

«Daryuş şah söylər: Mənim 8 soyum şah olmuşlar. Mən doqquzunçusuyam. Biz 9 nəsəl olaraq ard-arda şah olmuşuq.»³

Necə olur bir sultanın həyatı dönməində onun oğlu da sultan xitab edilir? Əgər Daryuşun atasının atası Arşam da eyni zamanda diri və şahdırsa, demək ki, üç sultan Sədinin təsəvvürünə rəğmənlər bir iqlimə sığıbmışlar! Bir sultanın

¹ Əhdi-Ətiq, Əzra, 6:1-3.

² Daryuşun Şuşdakı kitabəsi DSr IV bənd

³ Bisütun kitabəsi, birinci sütun, 4-cü bənd.

sultanlığı özü, oğlu və nəvəsi arasında paylaşması heç bir dəlilə və məntiqə uyğun gəlmir. Bu hadisənin tarixdə ola bilməsi qeyri-mümkün olduğu üçün demək ki, Daryuşun Bisütundakı «Mən doğruluğu sevirəm» kimi iddialarının tərsinə olaraq, qətiyyənlə doğru danışmadığı bəlli olur. Pirniya «Əski İran» kitabının 522-ci səhifəsində Herodotun Daryuşa istinadən söylədiyi bir ifadəni gətirmişdir: «Yalanın lazım olduğu yerdə yalan danışmaq lazımdır. Çünki yalanın və doğrunun hədəfi eynidir!»

Başqa bir incəliyə də diqqət etmək gərəkir: əgər miladdan əvvəl 522-ci ildə Daryuş şahdırsa, məntiqən, atası Viştasib təqribən 55 və babası Arşam isə 75 yaşındadır. Bu surətdə «Arşam, böyük şah, yaxşı atları və adamları olan Pars şahı»nın səltənət etdiyi dönmə Koroşun səltənətinin əvvəllərinə və Viştasibin səltənət zamanı isə Koroşun iqtidarının sonlarına təsadüf edir ki, özünü Ənşan şahı olaraq təqdim edir. Ənşan, Parsın çevrələri kimi tanındığı üçün özünü dünyanın dörd tərəfinin şahı sayan Koroş kimi bir Sultan (söylənildiyinə görə anasının babası Astiyaqın Midiyadakı iqtidarına dözməz olmuşdu) öz yanında, Parsda iki «böyük şah və dünya şahı»nın mövcudluğunu, hətta öz soyundan olsa belə, sultanlıq iradəsinə necə sığışdırmışdır?!

«Astiyaq ordu düzənləyib və qələbə əzmilə Ənşan padşahı Koroşla savaşa yürüdü. Ordu Astiyaqa qarşı çıxdı və Astiyaq həbs edildi. Onu Koroşa təslim etdilər. Koroş şahlıq şəhəri Ekbatana doğru yürüdü. Gümüş, qızıl və digər qiymətli əşyaları hərbi qənimət olaraq alıb Əşana götürdü».¹

Əgər mən Herodota istinad edəcək dərəcədə qeyri-ciddi bir araşdırmaçı olsaydım, o zaman daha qarışıq və mürəkkəb vəziyyətlərlə ratslanmış olardıq. Çünki Herodot Daryuşun atası Viştasibi sultan deyil, Koroşun ordusu içərisində Massagetlərlə savaşan birisi kimi tanıtmaktadır. Herodot yazır ki, Koroş öz

¹ Piyer Beryan. Həxaməşilər imperatorluğunun tarixi, s.102.

yuxusunda Viştasibin oğlu Daryuşu görür və buna görə də onun haqqında soruşdurma açdırır.

«Ceyhun çayından sonra Koroş Massagetlər diyarında yuxuya daldığında Viştasibin oğlunu yuxusunda gördü ki, onun çiynləri üstündə var idi, bir qanadı Asiyaya və digər qanadı isə Avropaya kölgə salırdı. Viştasibin oğlu, Arşamın nəvəsi Həxamənşi xanədanından idi və adı Daryuş idi. Daryuş o zaman 29 yaşında idi və hələ hərbcı olma yaşına çatmamışdı. Koroş oyandığında gördüyü yuxuya görə çox pərişan oldu və böyük bir uğursuzluğun baş verəcəyini düşündü. Viştasibi çağırıdırıb, bir köşəyə çəkib dedi: Ey Viştasib, mənə əyan oldu ki, sənin oğlun mənim tac-taxtımın göz dikmiş və fitnəli xəyallara düşmüşdür. Heç şübhə götürməyən xəyalımın mənşəyini sənə söyləyirəm. Keçən gecə yuxuda ikən, ki, tanrılar hər zaman məni qoruyurlar, böyük oğlunu çiynlərində iki qanad olaraq yuxumda gördüm. Bir qanadı ilə Asiyaya və digər qanadı ilə də Avropaya sayə salmışdı. Şübhəsiz ki, bu yuxu sənin oğlunun mənə qarşı bir üsyan planı hazırlaması ilə bağlı bir xəbərdarlıq mesajıdır. Bu üzdən sən İrana getməlisən və mən bu savaştan uğur qazanıb döndükdən sonra oğlunun haqqında soruşdurma açmaq üçün onu mənim yanıma göndərməlisən».¹

Beləliklə, **Daryuşun şəcərənaməsi Koroşun şəcərənaməsi ilə qarşılaşdığından batil olur.** Bu gün müxtəlif səbəblərə və əski «İran» mixi xətti ilə yazılmış Aryarmənin, Arşamın və Koroşun kitabələrindəki imla yanlışlıqlarına görə artıq, Aryarmənin və Arşamın iki lövhələrinin və Koroşun Pasarqad daş yazılarının doğruluğu barədə danışılır. Daryuşun Bisütunda yazdığı şəcərənaməni təsdiq etmək məqsədi ilə oluşturalan bu sənədlərin saxtılığına heç şübhə qalmamışdır və **istisnasız olaraq yeni tarixçilər bu sənədlərin nadürüst və saxta olduqlarını qəbul edirlər.** Bununla da özünü 2500 illik saxta şahənşahlıq tarixinə mənsub bilmənin

¹ Herodot. Tarix, tərcümə6 Vəhid Mazandarani, s.101.

batiliyi və Koroşun heç bir yeri, iqlimi olmayan bir qövmin içindən qalxması ifşa edilir.

«Daryuşun özünü Həxamənşi xanədanın doqquzuncu şahı adlandırması daima problem yaratmışdır. Çünki, bu iddia doğru olarsa, o zaman babası Arşam və cəddi Aryarmən də bu «doqquz nəfər» zümrənin içərisində yer alırlar. Bir halda ki, bu iki nəfər İkinci Koroşun (Böyük Koroşun) və Birinci Kəmbuciyyənin müasirləri olmuşlar. Koroşun daş lövhəsinə görə Aryarmən şah olmuşdur. illər boyunca sağdaş tarixçilərin tədqiqat obyekti olan bu ziddiyyətin həlli üçün belə qərara gəlmişlər ki, zahirən Çişpiş ölümündən öncə öz ölkəsini iki oğlu birinci Koroş və Aryarmən arasında bölmüşdür. Onlar tərtiblə Ənşan və Parsda səltənət etmişlər. Bu fərziyyəyə görə padşahlıq bu iki xanədanın təmsalında böyük Koroş və birinci Daryuş zamanına qədər davam etmişdir. Hərçənd bu fərziyyə cazibəli görünür, ancaq tarixi gerçəklikdən daha çox ağıllıca planlanmış bir oyuna bənzəyir. Həmədanda Arşam və Aryarmənə aid olan iki altun lövhə bulunduğundan sonra bir qrup bu fərziyyəni isbat etməyə çalışdılar, amma dərin araşdırmalar bu iki lövhənin saxtılığını təsdiq etmişdir. Son zamanlara qədər Ənşanın dəqiq məkanı bəlli deyildir və sadəcə bir gümana görə onun yerini Kərxə çayının sahilində bir məkan olaraq təsəvvür edirdilər. Ancaq bu gün onun yeri Mərvdəst ovalığında, bugünkü Telmanyanda təsbit edilmişdir ki, Təxti-Cəmşidin 100 kilometrliyində Xuzistandan uzaqda yerləşməkdədir. Bu üzdən də Ənşanı Həxamənşi kitabələrində Pars adlanan ərazilərin bir parçası kimi, anlamaalıyıq. Böyük ehtimala görə Ənşan bugünkü Fars nahiyələrinin Elamca və ya Beynəlnəhrincə adı olmuş və yalnız Həxamənşilərin bu yerlərdə məskunlaşdıqlarından sonra Pars adlandırılmışdır. Ancaq Babil lövhələri Koroşun padşahlığının ilk dövrlərində bu ərazini Ənşan olaraq sənədə almışdır. Hətta Koroş məşhur Ostuvaneyi lövhəsində özünü Ənşan şahı adlandırır və Pars adı yalnız sonrakı illərdə imperatorluq qurulduqdan sonra tələffüz

edilməyə başlayır. Bu üzdən də Daryuşun məqsədinin «doqquz kişi»dən kimlər olduğu bəlli deyil. Çünki Ənşan və Pars Birinci Koroşun və Aryarmənin səltənət etdikləri iki ayrı ölkə deyildir. Eləcə də əksər tədqiqatçılar Asur-Bənipalın kitabəsində keçən Parsvaş padşahı «Korəş» ismini böyük Koroşun cəddi olan birinci Koroşa aid edirlər. Ancaq bizə görə bu baxışın da özünəməxsus qüsurları vardı: nədərsə Asur mədəniyyətində Korəş Parsvaş padşahı adlandırılmışdır? Bir halda ki, Həxamənşi imperatorluğunun təsisçisi Babilə özünü «Ənşan şahı» kimi təqdim edir? Deməli, onun ciddi də eyni ünvanı daşmalı imiş. Son onilliklərin tədqiqatında ortaya çıxan digər bir problem də odur ki, adıkeçən mətnlərdəki «Parsvaş» sözünü Həxamənşilərin ölkəsi olan Parsə ilə eyniləşdirir. Ancaq Asur mətnlərinin yeni araşdırmaları isbat edir ki, işarə olunan Parsvaş Mərkəzi Zağrosun qərbində və Midiya ölkəsində yerləşmiş. Nəhayət, əgər Asur mətnindəki «Korəş» birinci Koroşdan ibarətdirsə, Asura rəhin olaraq göndərilən böyük oğlu Urukunun nə Pars və nə də iranlı olmaması çox təəccüblüdür. Nəticə olaraq nisbi bir əminliklə iddia etmək olar ki, ilkin Həxamənşilər kimliyi, o cümlədən Koroş və Daryuş kitabələrində oxuduqlarımız qəti və kəsin deyildir və üstdəki iki sənədin məlumatları da bir-birilə uyğunluq təşkil etmir. Bu ziddiyyətli sənədlərə görə padşahlığı qeydsiz-şərtsiz təsdiq edilən ilk Həxamənşi soyundan olan şəxs Böyük Koroş olmuşdur».¹

Beləliklə, Daryuşun saydığı silsilə başçıları və onun səltənət boyu, tarixi əlamətlərlə uyğun gəlməməkdədir. Digər tərəfdən, Daryuş öz kitabəsində bu sülalənin doqquzuncu padşahı olduğunu iddia edir, ancaq onlardan yalnız beş kişinin adını çəkir. Sülalənin başı olan Həxamənişə çatdıqda, üç sülalənin adı keçməmişdir. Bunların Həxamənişdən öncə olduqlarını təəvvür etmək mümkün deyildir. Şayəd, Daryuş o

¹ İxtisarla alınmışdır: Tumas Kuyler Yanq. Əski Kembric tarixi, V cild, birinci fəsil. S.24-26.

üç sultanın adını unutmuşdur, biz bilmirik ki, onları hansı adla tanımalıyıq. Bəzi orientalistlər və iranlı tarixçilər iddia edirlər ki, Daryuşun məqsədi Həxamənişilərin digər boyundan, yəni Koroşun saydığı şəcərənamədən ibarətdir. Bu surətdə Kəmbuciyanın oğlu və Birinci Koroşun nəvəsi olan Koroşun törəmələrinin əlindən imperatorluğu qapan Daryuşa, Koroşun adını çəkməsinə mane olan nə idi?

Belə bir məntiq irəli sürmək olar ki: Daryuşun Koroşun kitabəsi ilə bağlı ilgisi olsaydı, öz şəcərənaməsini onun soynaməsi ilə tətbiq etməyə çalışardı. Bununla da Daryuşun Koroş qəbiləsi ilə heç soy bağlantısı olmayaraq imperatorluğu ələ keçirmə məsələsi ortaya çıxır. Çünki onun öz qəbiləsi ilə ilgili verdiyi məlumatlar Koroşun verdiyi bilgilərlə uyğun gəlmir. Bununla belə, orientalistlər Çişpişin həyatını və tarixdəki mövcudluğunu isbat etmədən bu qədər geniş bir ərazini ona bəxş etmişlər ki, gələcəkdə iki kəbirə (böyük) çevriləcək oğulları arasında bölüşdürsün!

Eyni zamanda bu iki ölkənin adı (Ənşan və Pars) birçə məkana işarə etməkdədir. Zahirən bu kiçik ərazidən qalxışan bir sülalənin iki qeyri-müəyyən boyundan qeyri-müəyyən bir zamanda neçə «böyük şah və dünya şahı» zühur etmişdir!!!

«Bir çox cəhətdən Daryuşun iddiaları mötəbər görünməkdədir. O, qətiyyən Koroşa işarət etmir, bir halda ki, Tipisi (Çişpişi) öz ailə şəcərənaməsinə salmış və onu ulu cəddi kimi, təqdim etmişdir. Koroş da öz növbəsində Çişpişi ulu cəddi kimi, saymaqdadır. Bu iki ailəvi şəcərənaməni bir-birinə uyğunlaşdırmanın yeganə yolu ondan ibarətdir ki, fərz edək Çişpiş öz padşahlığını iki qismə bölmüşdür və bu zamandan etibarən də bu ailədən iki boy vücuda gəlmişdir: birincisi; Çişpiş və ikincisi; Histasip və oğlu Daryuşla sonuclanmışdır. Lakin, Herodotun yazmasına baxmayaraq (7-ci, k.11), ikipadşahlıq Pars fərziyyəsinin əsası yoxdur. Ancaq belə bir ehtimal olsa belə, Daryuşdan öncə səltənət etmiş 8 padşah harda olmuşlar... Heç bir mətn göstərmir ki, Histasib oğlunun

təsəvvür edilənlərdən əlavə, başqa bir şəcərənaməsi də olsun. Həm Əflatun (Qanunlur, üçüncü, 695) həm də Eliyin (vh, 12-ci 43) təkid edirlər ki, Daryuş padşah oğlu olmamışdır və bu, Justinin də üzərində israrla durduğu mövzudur»¹.

Beləliklə, hansısa bir tarixçi tarix elminə sadıq olaraq xəyalları həqiqət yerinə qoymaz, Həxamənşilər şəcərənaməsinə çox diqqətlə yanaşıb və yalnız güvənən sənədlərə arxalanarsa, o zaman tarixdə yox olub, itirilən sadəcə bu silsilənin banisi sayılan Həxamənş deyil, həm də Həxamənşilər tarixinin, ancaq Koroşdan (Koroşun Babil darvazasının astanasında göründüyü zamandan) başlanma gerçəyi ortaya çıxır.

«Pars-Mad qaynaqlı olan Astiyaq və Koroş əfsanələrindən başqa, Koroş barədə İran və digər bölgə kökənli rəvayətlərə rastlanmaq qeyri-mümkündür. **Lakin, Yəhudi və İran ədəbiyyatında Koroşdan mümtaz bir sima olaraq söz edilməkdədir.** Əslində, Koroşun mənəvi nüfuzu ənənəvi İran sərhədlərinin (Bəlxdən Midiyaya qədər) xaricində, onun hökumətinin geniş sahəsinin Qərb hövzəsində, Yəni Babildə, Fələstində və Yunanıstanda şəkillənmişdir. Hətta bu bölgələrdə məskunlaşan sonrakı xalqlar belə, onunla bağlı heç bir xatirə və rəvayət əzbər bilmirlər. Dolaysız və ya dolayısı ilə Koroşu xatırladacaq heç bir Əşkani (Arşak), Sasani qaynaqlarına; əfsanələrə, rəvayətlərə, nağıllara rastlanmaq mümkün deyildir. Sədr-i İslamda onunla ilgili dağınıq bilgilərin bəzi tarixdə keçməsi də Sasanilərin Xüdaynaməsi kimi mənbələrdən deyil, Yunan və Yəhudi qaynaqlarından gəlmə olsun gərək. **Bu gün də bizim, Həxamənşilərlə, ancaq orientalistlərin Yunan əvə Yəhud qaynaqlarına istinadən ortaya çıxardıqları bilgilər əsasında tanış oluruq. Yüz il bundan öncəyə qədər iranlılar bu adda bir sülalə qətiyyətlə tanımurdular.** Niberg işarə edir ki, Koroş və atası Çişpiş ümumiyyətlə, Ari deyillər. **Bələmi də Danial vasitəsi ilə Koroşun Yəhudi olmasından danışır:** «Danial böyümüşdü və ulu Tanrı ona peyğəmbərlik vermişdi.

¹ Piyer Beryan. Həxamənşilər imperatorluğunun tarixi, s.268.

Mər Kiyurşu (Koroşu-Kiri) Tanrıya dəvət etdi, Kiyurş onun dəvətini qəbul edib, atəşpərəstlikdən əl çəkdi... və Danialı bütün padşahlıq ərazisinə hakim etdi ta hər kəsi Tövratin hökmlərinə dəvət etsin.*¹

Bütün bunlara rəğmən, «İran» tarixinin Həxamənişilərdən başlanması üzərində ısrarla təkid və onları iranlı kimi təqdim edən bir qrup tarixçilərin başqa güvəncələri vardır ki, o da öncəki nümunələr kimi möhkəm dəlil deyildir.

«Daryuşdan öncə yeganə «şahlıq» Pars örnəyi bir «möhür»dür ki, Daryuş zamanında da Perspolisə ondan istifadə edilirmiş. Bu möhürə «Ənşan Kuraşı, Tispis (Çişpiş) oğlu» sözləri həkk edilmişdir. Tispis elə bir şəxsiyyətdir ki, böyük Koroşun babası Birinci Koroşu onun xələfi kimi təqdim edirlər, baxmayaraq ki, Tispisin padşahlıq ünvanı yoxmuş. Bu möhürdə həkk olunan təsvir Elam mənşəli bir savaş səhnəsindən ibarətdir. Sonralar bu möhür Həxaməniş həkkm etmə sənətində məhdudiyyət qazanır. Ənzandakı Koroşun möhürü (PFS 93) yerə yıxılmış iki cəngavərin üstündən tullanaraq bir piyada savaşçını təqib etməkdə olan bir süvarini göstərməkdədir».²

Həxamənişilər şəcərənaməsindən qalan bu «yeganə» şahlıq nişanəsi də şəcərənamələrin doğruluğunu isbat etmək üçün qəti dəlil deyildir. **Orta Doğuda bütün imperatorluqlarda salnamə yazma ənənəsi mövcud ikən, Yəhudilər öz tarixlərini Tövratda tədvin və tərtib etməkdə ikən, böyük bir imperatorluğun əskiliyini isbat etmək elə çətin bir işə çevrilir ki, Herodotun əfsanələrinə, üç saxta kitabələrə və «yeganə» şahlıq nişanəsi olan bir möhürə sığınmaq, güvənmək məcburiyyətində qalınır!!!**

* 1100 il bundan öncə Bələminin bu işarəsi oxumaqda olduğumuz bu kitabın son fəslində isbat ediləcək mövzu ilə ilgili ta əskilərdən bəzi sənədlərin və əfsanələrin var olduğuna bir isbatıyyədir.

¹ Müvəzzəin Cami. Pəhlivanlıq ədəbi, s.91.

² Beryan, Həxamənişilər imperatorluğunun tarixi, s.225.

«Son zamanlarda Birinci Koroşa işarə etməsi zənn edilən digər bir şahid də bulunmuşdur. Təxti-Cəmşid İstehkamının divan lövhələrində Elam xətti ilə təlif edilən «Ənşan Koroşu Çişpiş oğlu» ibarəsi yazılmış 5 lövhə peyda olmuşdur. Nərcənd bir çox tədqiqatçılar bu Koroşun qeydsiz-şərtsiz böyük Koroşun babası Birinci Koroş olduğunun qərarına varmışlar, ancaq bu ad Doğuda yaygın olan adi insanların şahlıq ləqəbindən iftixarduyma ənənəsi ilə bağlıdır və böyük ehtimala görə bu ad Təxti-Cəmşid divanındakı vəzifəlilərin ləqəbidir».¹

Ancaq Təxti-Cəmşidin lövhələri sarayın təsisindən öncə ola bilməzdi. Koroşun Babildəki kitabəsinə görə Təxti-Cəmşidin tikilişindən 150 il əvvəl Ənşanda böyük şah adlanan böyük Koroşun babası öz möhürünün əsərini Təxti-Cəmşidin hansısa bir lövhəsinə həkk etməsi necə mümkün ola bilər?!

Əgər böyük bir imperatorluğun şəcərənaməsinin isbat və etibarı 150 il sonra adaşı tərəfindən Təxti-Cəmşiddə istifadə edilən bir möhür kimi kiçik və etibarsız bir sənədə bağlıdırsa, ən doğru və şərəfətməndənə görünən odur ki, bu imperatorluq şəcərənaməsinin doğruluğunu israr və isbat etməkdən imtina etmək lazımdır.

Beləliklə, mən Koroşu tanınmaz, məchul və ölkəsiz bir qəbilənin içindən qalxıb və sonrakı fəsildə şərh edəcəyim səbəblər üzündən səltənət ünvanı alan və bir imperatorluğun təsisçisinə çevrilən ilk adam adlandırıram.

Ancaq Beryan söyləmişkən, nədən O?

Və daha önəmlisi, bu iş necə olmuşdur?

¹ Tumas Koyler Yanq. Əski Kembric tarixi. Əsl mətn, 197, s.27.

Nəticə:

1. Ənşanda, Farsda və ya hansısa bir ölkədə bir səltənətin və xanədanın əskiliyini isbat etmək üçün Koroşun və Daryuşun iki şəcərənamədəki iddiaları (birinci kitabədə Həxaməniş adına heç işarə də edilməmişdir) keçərli deyildir və müdafiə ediləcək bir məntiqə əsaslanmamaqdadır. Nəinki onların əlamətləri və adları təzad təşkil edir və bir-birinə girir, həm də bu iki şəcərənamənin saydığı belə uzun ömürlü sülalə hökumətlərinin maddi təzahürlərinə heç bir ərazidə rastlanmamışdır.

2. Beynəlnəhrin (İkiçayarası) sənədləri, özündə barındırdığı iki Parsva» və «Parsumaş» adlı ölkəyə etdiyi işarələrlə bir yerdə, Həxamənişi kimliyindən söhbət açılarkən tam bir səssizliyə və sükuta qərq olur. Nəbunid salnaməsinin Babilin işğalı ərəfəsində Koroşun xatırladığı zamana qədər, Beynəlnəhrin sənədləri tam səssizlik içərisindədir. Öncələrdə oxuduq ki, yeni araşdırmalar «Parsva» və «Parsumaş»ı Həxamənişilərlə bağlantılı saymır. Eyni zamanda Daryuşdan əvvəl kimsə, hətta Koroş belə, Pars adlı bir qövme və ölkəyə işarə etməmişdir, Pars sözü ilk dəfə olaraq Bisütun kitabəsində keçmişdir.

3. Miras qalmış milli sənədlər belə bir sülalənin həyatı ilə bağlı qətiyyəni ip ucları verməməkdədir. Sanki, Həxamənişilər güclü bir hay-küylə tarixin dərin sükutu içərisindən sıçrayıb çıxmışlar. Heç bir qövme, tayfa, millət, hətta tarixə girməmiş və içlərindən tarixə bir imperator təqdim etməmiş qəbilələr belə, Həxamənişilər qədər əsər-əlamətsiz və kimliksiz yaşamamışlar.

4. Belə açmaz və anlaşılmaz bir qövme üçün bir ölkə bulmaq, geniş Orta Doğu coğrafiyasında axtarış və dəyişik millətlərin sənədlərinə baş vurma gərəkdir. Bu qövme mənsub olanların adlarının tarixi kökünü anlamaq, tarixçini nəticəsi olmayan müxtəlif millətlərin dillərini araşdırmağa zorlayır. Bu imperatorluğun şəcərənaməsini isbat etmək səmərəsiz çalışmalardan başqa heç bir nəticə ortaya qoymur. Bu qövme

barədə mövcud olan informasiyalar bu imperatorluğunun ərazisindəki əsatirlərdən və əfsanələrdən gəlmir, yalnız Yunan əsatirlərindən, əfsanələrindən və Yəhudilərin müqəddəs kitabından qaynaqlanır. Onların tarixi kimliyini isbat edəcək açıqca bir bilgi əldə edilməmişdir. Belə bir qövmlərin tarixin məntiq ölçüsünə görə məchul və tanınmazdır və bu imperatorluğun «heç»likdən yaranması tarixçini heyrləndirir.

5. Bu gün Aryarmənin, Arşamın və Pasarqadın qısa yazılarının saxta olduğuna heç şübhə qalmamışdır. Orta Doğu və Həxamənişilər tarixini araşdıran bütün yeni sənədlər, bu kitabələrlə qarşılaşdığında imla yanlışlıqları kimi, müxtəlif səbəblər üzündən bu sənədlərin Daryuş və Ərdəşir zamanında saxtalaşdırılmasını istisnasız olaraq etiraf etmişlər. Beləliklə, məlum olur ki, Koroşun və Daryuşun şəcərənaməsi həmənin başladığı zamandan etirazlarla qarşılaşmışdır. Imperatorluq, tarixi və etiraz edənləri çaşdırmaq, qəflətə soxmaq üçün bu biçim tədiyələr və təsdiqnamələr uydurmaq zorunda qalmışdır. Bir imperatorluq tarixi doğuşundan sonra öz mövcudluğunu isbat etmək, əsaslandırmaq üçün bir məntiq tapmırsa bu cür saxtalıqlara sığınmaq məcburiyyətindədir.

6. Həxamənişilərin tarixi kimliklərinin yanlış və saxta olmasını isbat etmək üçün Herodotun «Tarix» kitabına diqqətlə yanaşmaq şərtidir. Heç bir müəyyən tarix yazma meyarı olmayan və daima millətlər içində mövcud olan əfsanələrə güvənən Herodot, sanki, Bisütun kitabələrini təsdiqləmək missiyası ilə görevlənmiş birisi kimi, təliflər etmişdir. Məncə, hansısa bir silsilənin xələfləri öz tarixi mövcudluqları ilə ilgili saxta milli sənədlər düzəltmək istəyirlərsə, Herodot kimi, nağılbaz birisinin qələmini satın almaqda çətinlik çəkməzlər. Herodotun «Tarixlər»inin nisbətən dəqiq görünən bölümü, ancaq Həxamənişilər şəcərənaməsinə həsr olunmuş hissəsidir. Açıqca görünür ki, Herodot, Həxamənişilərin rəsmi dövlət sənədlərini öz «Tarixlər»ində təkrarlayaraq onlara təsdiqiyyə və vəsiqə oluşturmağa çalışmışdır. Bu gün Daryuşun kitabəsini

doğrulayan yeganə şahid kimi, Herodotun «Tarixlər»ini göstərilər. Ancaq Fityusun yaddaşında qalan bir neçə parçanı istisna etməklə Ketzyas Koroşun atasının sultan olmadığını, yol kəsən və quldur olduğunu söyləyir və anasını isə keçə sürüsünün çobanı kimi, təqdim edir.

«**Ketzyas rəvayəti:** Adıkeçən tarixçi söyləyir: Çoban oğlu olan Koroşu şiddətli ehtiyac quldur olmağa məcbur etmişdi. Koroş (Kir) gənclik zamanlarında alçaq işlərlə uğraşdığı üçün daima şallaqla cəzalanırdı. Onun Midiyanın sorn padşahı Astiyaqla heç bir bağlantısı yox idi. Nilə və rıya ilə səltənət məqamına yüksəldi».¹

7. Koroş və Daryuş arasında heç bir xanədan, şəcərənamə və hətta qövmlər və qəbilələr bağlantıları, əlaqələri mövcud olmamışdır. Daryuşun Kəmbuciyə ordusunun içərisində nizədar (süngüçü) sərkərdə olduğunu söylərlər. Bu üzdən hər hansı bir qəbiləyə mənsub olması mümkündür, ancaq adlarla bağlı diqqəti cəlb edən bir şey var. Daryuşun (Daranın) öz adının yanısıra saydığı Aryarmən, Arşam, Vidarne, Utana, Urdüməniş, Həxaməniş, Arya (Ari) və Ormozd kimi adlar heç biri bölgə dillərinə mənsub olan, bölgə dillərinin xüsusiyyətlərini yansıtan sözlər deyillər və Kəmbuciyə, Berdya və Tispis (Çişiş) kimi adlarla irtibatlı görünür, uyğunluq təşkil etmirlər. Daryuşla eyni zamanda «İran» tarixinə girən adlar Həxamənişlərin rəsmi məktublarının adlarından qaynaqlanmış, bu, mütəfəkkirənə bir müdaxilənin öyküsüdür. Bu, sözlərin tərkibini və yeni sözlərin ixtirasını başaran bir bilginin və ya bilginlərin qüdrətini sərgiləməkdədir. Bisütunun uzun mətni də bu cür dəyərləndirməsi təsdiqləyir. Bu yeniliklərin hansı mədəniyyətə qaynaqdan qidalandığını sonrakı fəsildə bütün incəliyi ilə şərh etməyə çalışacağam.

8. Eyni zamanda orientalistlər müxtəlif cəhətlərə görə Həxamənişlərin şəcərənaməsinin doğruluğu üzərinə israr etmiş və edirlər. Onların tarixçilərinin ömrü 150 il qədər qısa bir

¹ Həsən Pirniya. Əski İran, 1-ci cild, s.240.

müddətdən ibarətdir. Şərh edəcəyimiz kimi, bu tarix zehniyyətinin var olmasında müəyyən dünya siyasətinin müdaxiləsi olmuşdur. Öz zamanlarında «Parse» ləqəbi alan Həxamənsilərdən 2200 il sonrakı uzun bir zaman axışı içərisində onlar heç xatırlanmamışlar. Bugünkü hay-küy Orta Doğu və Beynəlnəhrin (İkiçayarası) tarixini dövrlərin gerçəklərinə görə deyil, orientalistlərin öz səliqələrinə görə düzəltmə və oluşturma çalışmalarından qaynaqlanmaqdadır. Bu biçim şərqşünaslar öz tarix kitablarını Yəhudilərin mülahizələrinə görə və Orta Doğu millətləri arasında iğtişaş, qarşılıqlı və çatışma yaratmaq amacı ilə yazmışlar. Bu biçim tarix yazarlığının bir hədəfi də bu ölkələrin zənginlik qaynaqlarını rahatca işğal və istismar etməkdir. Sonrakı fəsildə Orta Doğu və Beynəlnəhrin tarixi ilə bağlı bu biçim yanlış tarix oluşturmağın təməl səbəblərinin şərhinə çalışacağam və ölkəmizin doğru tarixinə işarə edəcəyəm.

9. Babilin devrilməsindən öncə, tarix Koroş (Kir) adı ilə Elam şahı, Midiya şahı və ümumiyyətlə, «İran» fəthi kimi, birisini tanımır və onun iqtidar tarixini 529-559 (m.ö.) illər arası kimi bəlli edəcək heç bir dəlil mövcud deyildir.

«Koroşun padşahlığını zamanlandırma ilə bağlı ən azı o söylənə bilər ki, inandırıcı və inanılası deyildir. Anlaşılmaz olaraq qalan Ekbatanın işğalı istisna olmaqla onun padşahlığı ilə ilgili iki hadisə tarixi baxımdan diqqətə dəyərdir: Babilin işğalı (539) və Mərkəzi Asiyadakı ölümü (530). Sar şəhərinin işğal tarixi də ixtilaflıdır. «Nəbunid salnaməsi»ndə (2-ci, 13) doqquzuncu ilə aid bir bənddə (547-546) birinci mərtəbədə Nəbunidin anasının Dur-Karəşudakı ölümü xatırlanmış və ikinci mərtəbədə isə salnamə işarə edir ki, eyni ilin may ayında Koroş ordu düzənləyən Ərdəbilin aşağı tərəfi bir yerdən Dəclə çayından keçdi və davamında Koroşun, lövhədə oxunaqlığı itirilmiş bir diyara ordu yeritməsindən söhbət gedir: «Koroş o mülkün padşahını öldürdü, onun var-dövlətini özününkü etdi. Şah və ordusu orada yerləşdilər».

Uzun müddət qəbul görmüş dəyərləndirmələrin əksinə olaraq, «Nəbunid salnaməsinin Mətni Koroşun Lidiyaya qarşı savaşına işarə etmir. Bu arada Sardın işğalı bəzən 546 və bəzən də 542-541 illəri olaraq zikr edilmişdir».¹

Üstdəki mövzu Orta Doğuda baş verən hadisələrlə bağlı Beynəlnəhrin salnamələrinin həssasiyyətini göstərir. Sonrakı fəsildə isbat edəcəyəm ki, Yəhudi qövmü Babil yıxmaq üçün Koroşu Rusiyanın Orta steplərindən və ya hər ehtimala görə «Paradəya Sakaları» arasından muzdur savaşçılar olaraq gətirmişlər. Əgər Koroşu 539-cu ildə Babildə görürüksə, təbii və dəqiqdir ki, 542-ci ildə Sardla savaş halında imiş. Çünki, Sard onun önündə Babili devirməsi üçün Qafqaz və Beynəlnəhrin arasında mövcud olan yeganə maneə imiş. Tarix, Koroşu 542-ci ildən əvvəl tanımır. 559-cu ili onun imperatorluğunun Başlanğıcı olaraq nəzərdə tutmaq, həm də onun Babildəki peyda olunuşundan öncə Midiya, Elamı və ... devirib istilaya uğratması heç bir tarixi sənədlərə əsaslanmır, sadəcə tarixi təməli olmayan təsəvvürlərdir. Bunlar Herodotun təsəvvürləridir ki, Həxaməşilər barədəki bilgisizliyinin yerini xəyallarla doldurmuşdur. Hələ də ardı olan bu xəyalilik, orientalistlərin və daxili tarixçilərimizin qərəzli fəaliyyətləri hesabına daima genişlənməkdədir.

¹ Piyer Beryan. Həxaməşilər imperatorluğunun tarixi, s.108.

Yəhudilərin Qurtuluş planları*

Sözün əsil mənasında Həxamənişilər (Əhəmənililər) tarixi Yəhudilər tarixinin yeni bir səhifəsidir. Əgər Həxamənişiləri Yəhudilərin bir «boyu» kimi adlandırsam, heç də yanılmamışam. Bu fəsil barədə heç cürə bənzər bir nəzəriyyə mövcud deyildir. Bu üzdən mövzunu daha da doğru dəyərləndirmək üçün Yəhudi ədəbiyyatın arxalanmaq məcburiyyətindəyəm. Ancaq zahirən Beryan, Koroş və Yəhudi məsələsinin sirrini açmaqda bir addım irəliyə götürmüşdür. Onun işarələri anlaşılmaz bir biçimdə bu əlaqələrin siyasi olması üzərinə israr etməkdədir. Ancaq bu dəfə də Beryan ortaya qoyduğu bir sıra suallardan müəyyən tarixi bir nəticə ala bilməmiş və mövzu tam həssas bir mərhələyə çatdığı bir məqamda araşdırmalarını davam etməkdən çəkinmişdir.

* İrqiçilik, dinçilik, kultürçülük və hətta ifrat vətənçilik qaynaqlı savaqlar insan cəhalətinin özəllikləridir. Dinin inanclar dıřındakı mədəni dünya anti Yəhudi deyildir. Yəhudilər, onlara edilən tarixi zülmələrə baxmayaraq, öz əski kimliklərini, inanclarını möhkəmcə qoruyub saxlayan əski Orta Doęu qövmlərindən birisidir. Kimsə mənim kitabımın bu fəslini antiyəhudi olaraq dəyərləndirərsə, bu, onun düşüncəsizliyi üzündəndir və ciddi məsələləri cəzb etmək istedadından məhrum olması anlamındadır. Mənim nəzərimcə, Həxamənişilər dönəmində Yəhudi qövmünün Orta Doęu tarixinə müdaxiləsi, Yəhudi qövmü öncüllərinin tarixi fürsətdən yararlanaraq öz qövmlərini qurtarmaq üçün uzaqgörənliklərini və zəkicə, ağıllıca davranışlarını isbat etməkdədir. Yəhudilərin böyükləri və liderləri heç tərəddüd etmədən öz qövmlərinin mənafeyi doğrultusunda ələ düşən fürsət doğruca dəyərləndirmişlər. Bu gün Orta Doęu xalqları və hətta bir çox Yəhudilər Sionizm ideologisi ilə savaşırlar. Bəzi antiyəhudilərin, Yəhudilərə həyat haqqı tanımadıqları kimi, Sionist fırqə də Orta Doęunun əski mədəniyyətləriən, o cümlədən ərəblərə və fələstinlilərə heç bir həyat və insan haqqı tanımır.

«Yəhudilərin mətnlərini oxuma oxucuda belə bir hiss yaradır ki, sanki, Koroşun (Kirin) bu qövminə verdiyi imtiyazlar və üstünlüklər Yaxın Şərq padşahının yaygın qövmi-məzhəbi münasibətlər çərçivəsinin fəvqündə durmuş və Orta Doğu qövmləri içərisində yəhudilərə daha fərqli və xoşgörülü davranmışdır. Koroşdan mövcud edilən surət və simada Babilin «vəhşi və qəddarca» rəftarından fərqli olaraq dünya fatehi Həxamənşi başçısından sülhsevər və hər kəslə dil tapan bir padşahın davranışları təsvir edilməyə çalışmışdır. Bu, o Koroş deyilmi ki, bizim çağımızda da onu insan haqlarının banisi olaraq adlandırırlar? Koroşun bütün davranışlarını, sanki gerçək bir zərdüştcü imiş kimi dəyərləndirməmişlərmiz? Və nəhayət, onu bütdən və bütperəstlikdən bezib, tək tanrılı Yəhudi ayininə tapınan birisi kimi görmürlərmiz? Bundan da belə bir nəticə almaq olmazmı ki, Orta Doğuda Həxamənşi və Yəhudi münasibətləri geniş miqyasda fitnəli «neçə allahlı» dinin islahına yönəlibmiş? Əslində isə Koroş və Yəhudi liderlərinin münasibətlərini bu ifadələrlə məhdudlaşdırmaq doğru deyildir. Əski Orta Doğu toplumlarında məzhəb və siyasət bir-birləri ilə sıx münasibətdə olduğundan Yəhudi qaynaqlarının tarixi, məzhəbi bir görüşlə dəyərləndirmələri məntiqi nəzərə çarpır, lakin hər «məzhəbi» qərar da öz növbəsində siyasi hədəfləri və vasitələri təqib etməkdədir. O əsrdə hər şəhərin və qövmin qoruyucu bir allahı olduğu üçün o qövmin öz tanrı və tanrılarına məbəəd tikmələri təbii bir haldır... Bu üzdən də bir padşahın, bir fatehin və bir sərdarın şəhəri fəth etdikdən sonra məğlub şəhərin səltənət ailələrinin, hərbi və siyasi seçginlərinin yanısıra tanrıları da özü ilə aparması gərəkirdi. Bununla da ehtimal edilən hər türlü üsyanların yardım, yataqlıq, güvən və inanc qaynaqları dəf edilmiş, məhv edilmiş olurdu. Bu mövzunun əksi də keçərli idi. Yəni bir şəhərin və ya bir toplumun siyasi və məzhəbi sabitliyi hansısa fəth tərəfindən aparılan tanrıların geriye qaytarılmasından asılı imiş... Demək, Koroş tərəfindən Urşəlimin nəfinə yapılan

tədbirlərin «istisna» özəlliyi bu gün də əldə olan mənbələrin ifrat «Yəhudi sentrik» görüşündən qaynaqlanmaqdadır. Əgər hadisəni o əsr Orta Doğusunun anlayışı, ideoloji və siyasi ortamı içərisinə yerləşdirsək, mövzunun araşdırılmasına həsr edilən bir fəsildə əsl doğru olan mahiyyət ortaya çıxacaqdır. Ancaq bu mövzu Asru və Babil iqtidarı və istilasçı dövründə bir çox Şərq qövmləri üçün tanış olan bir hadisədir.¹

Tarixçilərin fərziyyəsi daima belə olmuşdur ki, Koroş «azad xarakterinə» görə Yəhudiləri Babilin əsarətindən qurtarmışdır və bunun da sirrini açmaq mümkün deyildir. Mənim fərziyyəmə isə budur ki, Yəhudilər maddi və əqli himayələri ilə Koroşu kimliksiz və yerli olmayan qanıq bir qəbilənin içərisindən çıxarıb və Babil əsarətində bulunan Yəhudi əsirlərini və sərvətlərini qurtarmaq və Beynəlnəhrində Yəhudi kimliyinə əngəl olaraq mövcud olan «neçə tanrılığı» məhv etmək üçün onu imperatorluq səviyyəsinə qədər yüksəltdilər. Koroşun bölgə kulturu və inanclarına mənsubiyyətsizliyi söyləyəcəyim dəlillərə görə Yəhudi istəklərinin sürətlə icrasını müyəssər və mümkün etdi.

Bu ilk dəfə olaraq tarixin və tarixçinin araşdırılmasına sunulan bir fərziyyədir. Bu fərziyyənin isbatı Orta Doğu tarixinin və xüsusən də müasir tarixin dərk olunmasında bir inqilab varadacaqdır.

Bu barədə tarixçilərin ənənəvi görüşləri üzərinə bir baxış iki fərziyyə arasındakı fərqi aydınladacaq və məsələnin ilkin anlaşılmaqlarını aradan qaldıracaqdır. Məsələn, cənab Şəhbəzi bu haqdakı araşdırmalarında maraqlı ideyaya varmışlar: «Bu qələbənin ən önəmli nəticələrindən biri Cuhudların Fələstinə dönüşləri idi. Bunun iki nəticəsi var idi:

1 – Bu sərgərdan və kinli qəvm ilk dəfə olaraq özgür xarakterli və kübar insanlarla rastlandılar. Koroş və canişinlərinin onlara bəxş etdiyi özgürlük, azadlıq hələ onlara anlaşılmamış, göstərilməmişdir. Tarixin də bəlli etdiyi üzrə

¹ Beryan. Həxamənşilər imperatorluğunun tarixi. S.136-137.

onlar yalnız İranda, hökmdarların yardım və himayələrindən bərxurdar olmuş, faydalanmışlar. Bu üzdən də söyləmək olar ki, onlar öz azadlıqlarını Həxamənsilərə borcludurlar. **Tövrati Yəhudilərin «rəsmi ana yasası» olaraq elan edən Həxamənsilər idi. (!!!)**

2 – İsrail oğullarının dini, Məzdisna dini ilə təmasa girdiyində çox dəyişikliyə uğradı. Tövratdakı «dünyanın qurtarıcısı» inancı zərdüştçülük suşyanslarının görüş və inancından alınmışdır (!) Musa ardıcılarının pərəstiş etdikləri allah kinli, tez qızan və bəzən viranedici idi. Ancaq Zərdüşt allahı ilə qarşılaşdığında kindən, küdurətdən boşalıb və əhliləşməyə başladı. Musa dinində gözə görünməyən firiştlər Zərdüştçülüyn Əmşaspəndlərindən təqlibən götürülmüş və Mikayıl, Rafayıl, Cəbrayıl və bu kimi adlarla anılmışdır. Divlər və Divlərin başçısı şeytan Zərdüştçülüyn divlər və Əhrimənindən mayalanmışdır. Hətta Cuhudların böyük divi olan Asmudə İran terminində Eşmdivədən (qəzəb divi) başqa bir şey deyildir. Gələcək dünya, cənnət, cəhənnəm, diriliş günü, günahların dəyərləndirilməsi və mükafatlar, sirat (doğru yol) körpüsü (Zərdüştçülükdə Çinut) və digər bu kimi etiqadlar iranlıların ayinindən Cuhudlara keçmiş və Tövratda dolayısıyla digər Semit (Sami) kökənli dinləri təsirləndirmişdir. Bütün bunların hamısı Koroşun Babil imperatorluğu üzərinə yaptığı qələbənin nəticələridir». ¹

Üstdəki mətnə tarixi mövcudluqları Koroş dönəmində bəlli və dəqiq olmayan Zərdüşt inancının güclü daşıyıcıları ilə rastlanırıq ki, atəşin məzac Yəhudiləri əhliləşdirməyi başarmırlar və Koroşun azad xarakterliyi və kübarlığı Yəhudilərə Tövrati sevməyi öyrətmişdir!*

¹ Ə.Şapur Şəhbazi. Böyük Koroş, s.319-320.

* Möhtərəm tarixçi Tövratin «Avesta»ya nisbətən, daha əski olmasının (Avestanın İslam öncəsi möhtəməl mətni nəzərə alınsa belə) fərqlində deyildir. Şayəd, onun fərziyyəsinin bütünün, ancaq, əksinə olaraq doğru sayı bilərik.

«Koroşun Babil sənədlərindən və bəyaniyəsiindən də anlaşıldığı kimi, onun bütün millətlərə sayqı ilə yanaşması bəllidir, lakin gizlin hadisələrin və Tövratin ifadələrinə görə onun Yəhudilərə xüsusi diqqət göstərməsi bir gerçəklikdir. Bu incəlik tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmiş və hər bir araşdırmaçı bu məsələ ilə ilgili dəyişik istiqamət təsəvvür etmişlər: Bəzilərinə görə **Babilin devrilməsində bu qövmin xidmətləri olduğu üçün Koroş onlara daha özəl ilgi göstərmişdir.** Bəziləri hesab edirlər ki, Yəhudi milləti Misir hüduduna yaxın olduğu üçün Koroş siyasi baxımdan özünə minnətdarlıq duyğusu daşıyan bir milləti o dövrlərdə yerləşdirmək istəmiş.

Bəziləri isə Koroşun yəhudilərə qarşı yumşaq davranışı Bəniisrail məzhəbinin İran məzhəbinə daha yaxın olması ilə bağlayırlar, çünki əski dünyada Bəniisrail və İran məzləbi bütün məzləblərdən üstünlük. Bu iki məzhəbin mücərrəd, ləməkan, əbədi və bir olan tanrını sitayiş etmək və qiyamətə inanmaq baxımından bir-birinə bənzər yönələri varmış. Bəlkə, bu xüsusiyyətlər Bəniisrailə münasibətdə olan Koroşun diqqətini çəkmişdir. Ancaq onun Babildəki bəyaniyəsiində görünən odur ki, o, başqa millətlərə də Bəniisrailə yaptığı davranışları sərgiləmişdir. Yəni onların inanclarına sayqı göstərmiş. Onların Babilə gətirilən mallarını özlərinə qaytarmış və onların asayişini və rahat yaşamalarını təmin etmişdir. Fərq, problem odur ki, Babillilər istisna olmaqla əksər millətlərin Koroşa olan hörmətləri yazılmadığı üçün bu hadisə tarixdə qalmamış, bizə gəlib çatmamışdır, lakin Yəhudi millətinin razılığı və Koroşun

«Şpigəl isbat etməyə çalışdı ki, Yəhudilər İranlılara yalnız tanrı düşüncəsini deyil, həm də heçdən yaranma düşüncəsini, xilqətdə altı ədədinin əhəmiyyətini və tufan təxəyyülünü də verdi...

D.Harlz və onun həməən ardından Retanzoni ilgili mənbələri Bəniisrail peyğəmbərlərinə mənsub bilmişlər ki, bu Yəhudi peyğəmbərlərinin məsəkləri dolaylı yollarla Zərdüştdə təsir göstərmişdir (X.Duşən Gimen. Zərdüştdə və Qərb dünyası, s.49).

öymələri Tövratda əks olunduğu üçün günümüzə qədər gəlib çıxmışdır».¹

Pirniya Babilin devrilməsi zamanı Yəhudilərin Koroşa etdiyi yardımlara və planlara heç işarə etmir. Hərçənd ki, Pirniya «bəziləri söyləmişlər» ifadəsini tələffüz etməkdən məqsədinin nə olduğunu müəyyən etməmişdir. Ancaq mən əldə etdiklərim və bulduqlarım qədər ilə bu rəvayətlərə işarə edəcəyəm. Üst-üstdə götürəndə Pirniya Koroşun Yəhudilərlə münasibətini Həxamənşi padşahının «zehniyyəti», «mehribanlıığı» və «azad xarakterliliyi» əsasında dəyərləndirir və bu əlişkilərin başlanışı Babilin süqutu zamanından sonrakı dönəmə bağlayır.

«Koroş Babilin hökmdarı olduqdan sonra Babilin Suriyyə kimi müstəmləkə ölkələri də Koroşa tabe olmuşdu, o, orada da öz xeyirxahlıq siyasətini təqib edirdi. Finikiyyə padşahları onun hüzuruna gəlib və öz bilgilərini ona verdilər və dəniz təchizatlarını Koroşun ixtiyarına buraxdılar. Koroş, səltənətinin həməən ilk ilində Babildə əsir olan Yəhudilərin yurdlarına dönüb və Beyt-ül Müqəddimə təxrib edilmiş məbədlərini yenidən əvvəlki kimi bərpa etmələri üçün fərman imzaladı. Həm də Babilə gətirilmiş Yəhudilərin bütün altun və mis əşyalarının geriyyə qaytarılması üçün buyuruq verdi. 537-ci ildə 40 000 Yəhudi əsir Zeribabilin nəzarətində vəd edilmiş torpaqlara geri dönmək üçün Babili tərk etdilər. Bir ali rütbəli Pars məmuru səltənət fərmanlarının icrasına nəzarət etmək üçün onlarla birgə hərəkət edirdi. Burada da Koroşun böyük inancıl xarakteri müşahidə edilməkdədir. Lakin Koroş həm də bir siyasətçi olduğuna görə hələ fəth edilməmiş Fələstin ərazilərinin Misirin alınması üçün bir səngər olduğunun fərqlində idi. Unutmamaq gərəkir ki, onun zamanında siyasət dinlə eynilik və həməahənglik içində idi. Əgər Koroş və ondan sonra da Daryuş (Dara) Yəhudilərlə mehribanca davranışlarsa, bu, sadəcə öz imperatorluqlarının mənafeyini təmin etmək üçün

¹ Pirniya. Əski İran tarixi, s.397.

olmamışdır, həm də Yəhudilərin məzhəbi hədəfləri (Yəhudilər məzhəbi hər şeyin üstündə tuturdular) onların nəzərində Kəldanilər və Misirlilər etiqadlarından daha olumlu, faydalı və sərfəli görünürdü».¹

Qrişmən özü Yəhudi olduğu üçün Koroşun, onun qövmünə diqqət və təvəccühünü padşahın Yəhudiliyi Orta Doğunun dinlərinə tərcih etməsi ilə izah edir. Söyləyir ki, Koroş Yəhudi inanclarını digər Kəldani və Misir inanclarından üstün bilmişdir. Ancaq Koroşun kitabəsi başqa şey söyləyir və Mərdukun ən ali Tanrı, əmr sahibi, hidayət edən və Babili fəth edərkən onu gücləndirici, qüvvət verici olaraq təqdim edir! Beləliklə, Həxamənişilər barəsində mövcud olan 4 sənəd Koroşun Yəhudilərə yönəlişinin səbəbini bəyan etmə baxımından (Beryandakı cüzi istisnaları nəzərə almaq şərtlə) hamısı övham və xülyaya qapılmışdır. Bu bilgilərin və verilərin doğruluğunu 2550 il öncə öz imperatorluğunu şəkilləndirməklə uğraşan bir sərkərdə barəsində necə ölçmək və dəyərləndirmək olar?

Bu üzdən də mənim üçün əldə olan Tövratin mətnləri və Yəhudilərin Tarixi digər tarixçilərin dəyərləndirmələrindən daha üstün və önəmlidir.

«Və Fars Kralı Koroşun birinci ilində Yeremyanın ağzı ilə olan Rəbbin sözü yerinə gəlsin deyə, Rəbb Fars kralı Koroşun ruhunu oyandırdı və bütün ölkəsində belə deyərək elan etdi, həm də yazdı. Fars kralı Koroş belə deyir: Göylərin allahı Yehova dünyanın bütün krallıqlarını mənə verdi və Yəhuda da olan Urşəlimdə ona ev yapım deyə, mənə əmr etdi. Onun bütün qövmündən aranızda kim varsa, allahı onunla bərabər olsun və Yəhudada olan Urşəlimə çıxsın və İsrailin allahı (Allah odur) Yehovanın Urşəlimdə olan evini yapsın. Müsafir olduğu yerlərdən hər hansında geri qalan kim varsa, Urşəlimdə olan allahın evi üçün könüllü təqdiməldən başqa,

¹ Qrişmən. Başlanğıcdan İslama qədər İran, s.141-142.

olduğu yerin adamları gümüşlə və altunla və əşya ilə və heyvanlarla ona yardım etsin».¹

Tövrət Əzranı Babil əsarətində olan əsirlərdən birisi kimi tanıdır. Əzra, Koroşu Pars padşahı olaraq təqdim edir. Nəzərə alanda ki, Koroş yalnız Ənşandan ad çəkmiş və Koroşun zamanında kimsə Pars adında bir ölkəni tanımırdı və Pars sözünü ilk dəfə olaraq Daryuş tələffüz etmişdir, o zaman belə bir məsələ ortaya çıxır ki, Əzranın kitabı məntiqən Daryuşdan sonra Tövrətə girdirilmişdir. Yavaş-yavaş ifşa və aşkar edəcəyəm ki, nədən «İran» tarixini yazan Qrişmən, Şpuler, Visthofer, Darmstter kimi Yəhudi müəlliflər və dəyişik bir biçimdə Qoldziher, Astronax və başqaları bizim tariximizi elə formalaşdırmağa çalışmışdır ki, onun Başlanğıcı Həxamənsilərdən uzağa getməsin və nədən bu yanlış Başlanğıcı bu qədər iftixarlı və güvənverici olaraq bəzəyir, təbliğ və təlqin edirlər.

Bunlar elə bir tarix yolu müəyyən etmişlər ki, Tövrətin «tanrı elçisi» adlandırıdığı Koroşun tanrı tərəfindən göndərildiyi isbat etmək üçün tarixi tanıqlar, şahidlər və sənədlər əldə etsinlər.

«Midiya zürriyyətindən Xəşayarşa oğlu Daryuşun birinci ilində, o Daryuş ki, Kəldanilər ölkəsi üzərində kral edilmişdi, onun krallığının birinci ilində, mən, Daniel Urşəlimin xərəbəlik müddətinin dolması üçün Rəbb tərəfindən peyğəmbərə sözü gəlmiş illərin sayısını kitablardan anladım: 70 il».²

Sonra da Daniel tanrıya iltimas edir ki, Yəhudi qövminü cəzalandırmaqdan vaz keçsin. **Tarixi baxımdan bu mətn tamamilən yanlışdır. Çünki Daryuş Midiyalı və Xəşayarşanın oğlu deyildir.** Onun səltənətinin ilk ilində Babil sürgünlərinin azad olunmalarından müddətlər keçmişdi və Danielin onların əsarətdən qurtarmaları ilə bağlı dualar etməsi əsassızdır. Səbəblərini aydınlaşacağım bu səhvlərə göz yumsaq,

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq. Əzra, 1:1-4.

² Tövrət. Əhdi-Ətiq. Daniel, 9: 1-2.

Həxamənsilərin iqtidara sıçrayışlarının ilk əsrinin hadisələri ilə bağlı Tövrətin təsvir etdikləri, tarixi baxımdan təqribən dəqiq kimi nəzərə çarpır və Herodotun «Tarix»lərindəki əfsanələrlə müqayisə olunası deyildir.

Bundan belə, mən Tövrətin mətnlərindən ilk səmavi kitab, ilk səmavi din kimi deyil, bir tarixi sənəd kimi yararlanmağa çalışacağam. Bu təzəkkürü də verməm gərəkir ki, bütünü ilə səmavi vəhy və Tanrı ifadələri olaraq Hz.Məhəmmədə xitab edilən Qurani-Kərimin tərsinə olaraq, Tövrət və İncil Hz. Musa və İsanın söylədikləri üzərinə dəyişik şərhçilər tərəfindən yazılmış qeyri-səmavi ifadələrlə də doldurulmuşdur. Bu kitabların bir neçə mətnləri istisna olmaqla, səmavilik iddiaları ola bilməz. Bu üzdən də bu kitablara artırılan mətnlərin tarixinin müəyyən və dəqiq olmaması təbiidir. Bir halda ki, Quran ilahi vəhylərin məcmuəsindən ibarətdir ki, Bəsət (peyğəmbərliyə yüksəliş) və rehlət (peyğəmbərin ölümü) arasındakı 23 ildə yalnız Hz. Məhəmmədə irsal edilmişdir. Tövrətə müraciətlərimi etina ediləcək tarixi bir hökm kimi anlamağa çalışmışam ki, digər aydın və izlənilməsi mümkün olan bənzər hadisələr onunla uyumluluq içərisində olsun. Bu babətdən və xoşbəxtlikdən, demək olar ki, Tövrətin Həxamənsilərlə bağlı əksər işarələri digər örnəklərlə, rəvayətlərlə və tarixi sənədlərlə uyğunluq və uyumluluq içərisindədir.

«Qulunun sözünü dinləyən və qullarının öyüdünü tamamlayan Urşəlim üçün içində oturulacaq və Yəhuda şəhəri üçün yapılacaq və onun viranəliklərini yenidən quracağam deyən; dənizə: quru və sənin çaylarını qurudacağam deyən; Koroş üçün: çobanımdır və bütün muradımlı yerinə yetirəcəkdir deyən və Urşəlim üçün: tikiləcəkdir və məbəəd üçün: təməlin atılacaqdır deyən Rəbb mənəm».¹

Tövrətin, Korşu belə öyməsi, onu Yəhudi peyğəmbərlərindən biri kimi təqdim etməsi bir qrup tarixçilər

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq, 44: 26-28.

üçün böyük problem icad etmişdir. Onlar əgər Tövratin Koroşla bağlı Tanrı elçiliyi iddiasını qəbul edərlərsə, o zaman tarixçilərin Koroşu zərdüştçülüynün təbliğatçısı kimi göstərmə iddiaları batil ediləcəkdir və əgər qəbul etməzlərsə, o zaman nədən Koroşu insan haqlarının banisi kimi bilməliyik?

«Önümdə millətlərə baş əydirmək və kralların belini əymək və qapılar qapanmasın deyə önündə qapı qanadlarını açmaq üçün əlini tutduğu Koroşa, məsihinə, Rəbb belə deyir: Mən sənin önündə yürüyəcəyəm və çıxıntılı yolları düz edəcəyəm, tunc qapıların qanadlarını qıracağam və dəmir maneələri parçalayacağam, səni adınla çağırən Rəbb, İsrailin allahı mən olduğumu biləsən deyə qaranlığın xəzinələrini və gizlin yerlərin məxfi zənginliyini sənə verəcəyəm. Sən məni tanımazkən, qulum Yəqub və seçdiyim İsrail üçün səni adınla çağırıdığım, sənə ad taxdım».¹

Koroşun Orta Doğu və Beynəlməhrinin (İkicayarasının) bir sıra millətləri və mədəniyyətləri üzərinə ildırımsayağı qələbəsi ilə «Yəhvə»nin (Yəhudilərin allahı) vədləri bütünü ilə yerinə yetirilmişdir. Çünki sənədlər və şahidlər göstərir ki, Yəhudilər bu mədəniyyətlərin başkəndinin darvazalarının dəmir qapılarını arxadan kəsməklə Koroşa böyük yardım etmiş və bu ilahi vədəni, sanki, Koroşun zəfər hadisəsi gerçəkləşdikdən sonra yazmışlar! Tövratin bu mesajını qəbul etmə nəinki Koroşu Zərdüşt dininin yavəri və təbliğatçısı kimi göstərən xanım Meri Boysun və onun İrandakı ardıcılarının çalışmalarını bərbad edir, həm də Koroşdan yeganə sənəd olaraq qalmış kitabənin də mətni ilə uyumsuzluq içərisindədir, təzad təşkil edir.

«Mərduk bütün ölkələrdə araşdırmaya və axtarışa başladı. Öz istəyinə uyğun olan ədalətli bir şah arayırdı, bu şahın əllərini əlinə aldı. Mərduk Ənşan şəhərinin padşahı Koroşu adı ilə səslədi: Bütün dünyanın padşahlığı... Böyük Tanrı Mərduk mənim əməlimdən şad oldu və onun pərəstişkarı olan mən

¹ Tövrat. Əhdi-Ətiq. Əşiya, 45:1-4

padşah Koroşu, məndən törəyən oğlum Kəmbuciyəni və bütün ordumu sayğı ilə yüksəltdi».¹

Bu tərtiblə Koroşun məzhəbi inancı nəzərə alındığında üç Koroşla rastlanırıq: 1. Tövrətin təsdiqlədiyi Yəhudi Koroş. 2. Meri Boysun və «Iran»lı ardıcıllarının təsdiqlədikləri Zərdüşt ayininə inanan Koroş. 3. Koroşun öz kitabəsinin təsdiqlədiyi Babilin böyük tanrısı Mərdukun seçdiyi Koroş.

«Ayin baxımından Koroşun qeyri-iranlı bir allahı şifahən, iqrar və etiraf etməsi ilə vahid yaradıcı Əhuraməzdaya etiqad etməsi arasında bir ahəngdarlığın olması qeyri-mümkündür. Ancaq əgər belə allahların varlığını iqrar edirsə (hərçənd ki, qeyri-məntiqi görünür), o, öz istilasına uğratdığı kulturlərin və ənənələrin çərçivəsində hərəkət eimşdir».²

Xanım Meri Boys Koroşun daş yazısındakı kətbi iqrarını, şifahi iqrar olaraq adlandırır və belə bir Koroşun Boys xanımın zərdüştçü və bir Tanrıçı Koroşla uyumsuzluq təşkil etməsinə baxmayaraq, yenə də o, mövzuya tarixi planda deyil, əxlaqi planda cavab verməyə çalışır. Ancaq Beynəlnəhrinin üç mühüm (Zərdüşt, Yəhvə, Mərduk) məzhəbləri nümayəndələrinin Koroşun Yəhudiləri Babil əsarətindən qurtarıb, qarət edilmiş mallarını özlərinə qaytarıb və Yəhudilərin ən mühüm arzusu, yəni Urşəlimin təmir edilməsinə əmr verməsi ilə bağlı heç ixtilaflarının olmaması və eyni görüşü və inancı paylaşmaları, sadələvh olmayan bir tarixçi üçün çox təəccüblüdür!!!

«Yəhudinin və Benyaminin atalar evlərinin başları və kahinlərlə Levililər Urşəlimdə olan Rəbb evini inşa etmək üzrə çıxmaq üçün Allahların ruhlarını oyandırıdığı bütün adamlar qalxdılar və onların çevrələrində onların hamısı könüllü təqdimə olaraq bütün şeylərdən başqa; gümüş qablarla, altunla, əşya ilə, heyvanlarla və dəyərli şeylərlə onlara yardım etdilər. Kral Koroş Nəbukidnəsrin Urşəlimdən çıxarmış və ilahlarının

¹ Koroş. Kitabə. 12-ci və 26-cı sətirlər.

² Meri Boys. Zərdüşt ayininin tarixi, ikinci cild, s.98.

evinə qoymuş olduğu Rəbb evinin qapılarını çıxardı və Fars Kralı Koroş bunları xəzinədar Mitredadın əlilə çıxardı və onları Yəhuda bəyi Şeşbatsara sayı ilə verdi. Onların sayı belədir: 30 altun ləyən, min gümüş ləyən, 29 bıçaq, 30 altun tas, 410 parça ikinci çeşid gümüş tas və min parça başqa qablar. Bütün altun və gümüş qablar 5400 parça idi. Sürgünlər Babilədən Urşəlimə gətirildiyi zaman Şeşbatsar bu qabların hamısını gətirdi».¹

Mərduk Allahın Koroşun bu qərarı ilə müvafiq olması gərəkdir. Çünki Mərdukun əmri ilə Nəbukidnəsr Urşəlimi viran etmiş, əsirləri və dəyərli əşyaları Babilə götürmüşdür!

Bu məchul qövmün sərkərdəsi ilə Yəhudi qövmü arasındakı münasibətlərin mahiyyətini kəşf etmək üçün, məzhəbi-əxlaqi tərəfini bir yana buraxıb hadisənin siyasi yönümün təhlilinə çalışmalıyam.

Yəhudi qövmünün əsil tarixi Tövratdır, sonra Yəhudi ensiklopediyası. Yəhudi qövmü və tarixi ilə bağlı yazılan digər əsərlər bunlardır: Qraytz «Yəhudilərin tarixi», Sisil Rut «Yəhudi millətinin tarixi», Berminoviç «İsrail tarixi» və İranda isə doktor Həbib Levinin üç cildli «İranda Yəhud tarixi» və Pərviz Rəhbər «Yəhudi tarixi».

Hadisələrin zahirindən anlaşılan odur ki, Yəhudi öz qövmlərinin tarixini çağdaş örnək və standartlarla araşdırılmasını istəmirlər. Çünki belə olursa, Tövratin tarixi istehkamının bir çox bölümləri uçurulacaq və Tövratin özü bütünü ilə sual altına gedəcəkdir ki, bu da «Kənisə»ləri (Yəhudi kilsəsi) ruhanilərinin etirazına səbəb ola bilər. Bu üzdəndir ki, Yəhudi qövmünün dini görüş və anlayış dışında müstəqil tarixi mövcud deyildir.

Bundan sonra bu kitabda gələn mövzular ilk dəfə olaraq tarixə təqdim edilən və Beryanın «Nədən Koroş?» sualına cavab olaraq ciddi araşdırmalarla hazırlanan tam yeni bir görüşdür.

¹ Tövrat. Əhdi-Ətiq, Əzra, 1:5-11.

Tarixçilərin Koroşun heçdən ortaya atılması ilə (həm də elə bir bölgədə ki, əski dünya qövmlərinin ən güclü iqtidarlari hakimiyyəti öz əllərində bulundurmaqdadırlar) bağlı ümumi təəccübləri bu kitabda uyğun cavablarını tapacaqlar. Bu kitabda Həxamənşi imperatorluğunun aşüftə və intizamsız təsviri nizamlanır və Koroşun iqtidarının maddi və əqli təməli və mənşəyi ifşa edilir. Bu, gözlənilməz iqtidarın zühurunu və qalxış sirrini Yəhudi ölkəsində üç əsr ardıcıl davam edən istiqrarsızlıqda və qeyri-sabitlikdə aramaq və araşdırmaq gərəkdir.

Yəhudi tarixi Davud və Süleyman səltənəti qədər parlaq və möhtəşəm bir dönmə yaşamamışdır. Tövrət, Davudun iqtidarı ilə bağlı o qədər irəli gedir ki, yazır: o, Tanrı üçün bir ev tikmək əzmində idi və Tanrı bu vəzifəni ondan almışdır.

«Hadisə belə oldu ki, kral Davud evində oturmuşdu, Rəbb onu bütün düşmənlərindən rahat edincə, kral, peyğəmbər Natana dedi: bax, mən sərv ağacından tikilmiş bu gözəl evdə otururam. Fəqət, Tanrının sandıqçası pərdələr içində durur. Və Natan krala dedi: get, ürəyində olanın hamısını yap, çünki Rəbb səninlə bərabərdir. Və gecə vaxt oldu ki, Natana Rəbbin bu sözü gəldi: Rəbb belə deyir: oturmam üçün sənmi mənə ev yapacaqsan? Çünki İsraill oğullarını Misirdən çıxardığım gündən bu günə qədər bir evdə oturmam. Fəqət, çadırdə və məskəndə olaraq yürüdüm. Bütün İsraill oğulları ilə bərabər yürüdüyüm yerlərin hamısında qövminü, İsrailli güdmək üçün özlərinə əmr etdiyim İsraillilərdən birinə: Nədən mənə sərv ağacından bir ev yapmadınız deyə sordummu? Və indi qulum Davuda belə deyəcəksən: orduların Rəbbi belə deyir: qövmin üzərinə, İsraill üzərinə hökmdar olmaq üzrə səni ağıldan, qoyun sürüsü çobanlığından aldım və yürüdüyün hər yerdə səninlə bərabər oldum və sənin önündən bütün düşmənlərini söküb atdım və sənə dünyada olan böyüklərin adı kimi bir ad yapacağam. Qövmin İsraill üçün bir yer təyin edəcəyəm və onu tikəcəyəm və yerində oturub atıq sarsılmayacaq və artıq

kötülük oğulları kimi və qövmin İsrail üzərinə hakimlər yətin etdiyim gündən bəri olduğu kimi onları alçatmayacaqlar. Səni bütün düşmənlərindən rahat edəcəyəm. Sənin ev yapmanı da Rəbb sənə bildirir. Sənin günlərin dolub atalarınla uyuyacağın zaman sənin oğullarından birini tac-taxtının varisi yapacağam. O, mənim adıma ev yapacaqdır və krallığının taxtını əbədiyyən sabit qılacağam. Mən ona baba olacağam və o, mənə oğul olacaqdır. Əgər kötülük işlərsə, onu adamların dəyənəyi ilə ədəb edib, cəzalandıracağam».¹

Yəhudi tarixi, Davud dönməni Yəhudilərin Fələstinə və digər qövlərə yürüşü ilə həmzaman olaraq dəyərləndirməkdədir. Şayəd də bu əski Yəhudi tarixinin yeganə yarpağı və səhifəsidir ki, Musa ardıcılarının hərbiçiliyə, millitarizmə olan təmayülünə işarə etməkdədir. Bu baxımdan indiki Sionizmi bir növ «Davudizm» də adlandırmaq olar.

«Davud səltənətə vardıbında 30 yaşında idi və 40 il padşahlıq etdi, 7 il Həbərunda və 33 il başkənd etdiyi Urşəlimdə, Davud, Yəbusilər, Fələstinlilər, Supə, Aram, Ümalıq, Ədum və Əmun kimi bütün Bəniisrail düşmənlərini məğlub etdi və ölkənin sınırlarını genişləndirib və Tövrətin dediyinə görə Misirdən Fırat çayına qədər çatdırdı. Ölkənin sərvətini artırdı, İbri ədəbiyyatı və musiqisini gəlşdirdi, İsrail oğulları arasında birliklik sağladı, İsrail adını ucaltdı və intizamlı bir ordu və disiplinli bir ölkə yaratdı.»²

Ancaq Davudun oğlu Süleyman artıq hərbiçi deyildi. O, ticarəti yaxşı başadır və eys-ışrəti sevirdi. Süleyman dönəmi, Orta Doğu millətlərinin əfsanələri ilə iç-içədir. Hələ də Süleymanın adı bolluq, imkan, güc, hətta bilgi və zəka qavramları ilə birlikdə çəkilir.

«Süleyman padşah ərəb padşahlarının və öz ölkəsinin hakimlərindən aldığı ticarət, vergi və bac-xəracdan əlavə, hər il 23 ton altın qazanırdı. Süleyman bu altunlardan hər biri 4

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq, Samuel, 7: 1-14.

² Doktor Həbib Levi. İranda Yəhud tarixi, birinci cild, s.94.

kiloqram olan 200 böyük qalxan və hər biri 2 kiloqram olan 300 kiçik qalxan düzəldi. Padşah bu qalxanları öz böyük sarayında «Libnan ormanı» adlı bir evə qoydu. O, üzü xalis altunla örtülmüş fil dişindən bir səltənət taxtı düzəldi. Bu taxtın 6 pilləsi vardı və ən yüksək pillədə arxalanacaq dairəvari idi və onun iki tərəfində altun qol altı qolçaqlar vardı və qol altı dəstəklərin yanında iki aslan dururdu. Dünyada bu taxtın bənzəri yox idi. Gümüşdən yapılmış bircə qab da yox idi. Çünki Süleymanın dönəmində altun o qədər çox idi ki, gümüşün dəyəri qalmamışdır! Süleyman padşahın ticarət gəmiləri Hiram gəmilərinin yardımı ilə hər üç ildə bir dəfə altun, gümüş, fil dişi, meymun və tavus yükləri ilə İsraillimə girirdi. Süleyman bütün dünya padşahlarından zəngin və ağıllı idi. Tanrının Süleymana bəxş etdiyi mərhəmətə şahid olmaq bütün dünya insanları Süleyman padşahı görməyə can atırdı. Hər il bir sürü insan onun görüşünə gəlir və özləri ilə bərabər altun, gümüş, əlbisə ətriyyat, silah, at və qatır hədiyyə gətirirdilər. Süleymanın 1400 arabası və 12000 atı var idi. Bunlardan bir qismini başkənddə və qalanlarını da başqa şəhərlərdə saxlayırdı. Süleymanın dönəmində Urşəlimdə gümüş, qumsallıqlardakı qumlar kimi çox idi və sərv ağacının bahalı taxtaları adi taxtalar kimi istifadə edilirdi».¹

Süleyman, Allahın birinci evini yaptı və onun zamanında nemətin və zənginliyin bolluğu üzündən İsraillim oğullarının boyları arasında möhkəm siyasi birlik mövcud idi. Yəhudilər daima o dönəmi həsrətlə xatırlamış və o dövrü altın əsr olaraq adlandırmışlar.

«Süleymanın 700 qadını və 300 kənizi vardı. Bu qadınlar tədricən Süleymanı Tanrıdan uzaqlaşdırdılar. Belə ki, o, yaşlandığında atası Davud kimi canü könüldən Tanrıya sığınmaq yerinə bütllərə tapındı...

O, Tanrıya dönük çıxdı və atası Davud kimi Tanrıya tam itaət etmədi, hətta Urşəlim doğusunda yerləşən bir dağın

¹ Tövrat. Əhdi-Ətiq. I Krallar, 10: 14-29.

üstündə iki bütخانə yapdı; Moabın məkrüh şeyi (erkəyin cinsi aləti) Kemoş və Ammon oğullarının şeyi Moleke bir yüksək yer yapdı».¹

Süleymanın ölümü ondan qalan mirasın paylaşılması üçün Yəhudilər arasındakı çaxnaşma və bölünmə ilə eyni zamana təsadüf edir. **Yəhudi boyları iki ümdə qrupa ayrılırlar: Yəhuda və İsrail.** Bu hadisə milad öncəsi birinci minilliyin başlarında olmuşdur. Bu hadisə elə bir zamanda baş verir ki, Beynəlnəhrin mədəniyyətlərinin və qövmlərinin təəskilərdən sevmədikləri ikiye parçalanmış zəngin Yəhudi qövmünün sərvətlərini talan etmə meylləri güclənmişdi.

«Həzqiyanın səltənətinin bütün hasarlı şəhərlərini mühasirə edib və onları işğal etdi. Padşah Həzqiya Lakişdə olan Sixaribə belə mesaj göndərdi: Mən xəta etmişəm, mənim ölkəmdən çəkil və öz ölkənə dön, istədiyin qədər sənə bəxərac verəcəyəm. Bunun qarşılığında Asur padşahı 10 000 kiloqram gümüş və 1000 kiloqram qızıl istədi. Həzqiya bu məbləği təmin etmək üçün Tanrı evinin və saray xəzinələrinin bütün gümüşlərini götürdü və hətta Tanrı evi dirəklərinin üzərinə çəkilməmiş altunları sökdü və hamısını bir yerdə Asur padşahına verdi. Ancaq yenə də Asur padşahı üç sərkərdə (Rabşake, Rabsarisi, Tartanı) başçılığında böyük bir ordunu Lakişdən Urşəlimə göndərdi.

Ordu Çırpıcı tarlası caddəsində olan yuxarı hovuzun su yolu yanında durdu. Kralı çağırıdılar və kral evi üzərində olan Hilqiyanın oğlu Elyakim və katib Şebna və Asəfin oğlu vaqiənevis Yoah onlara çıxdılar».²

Yəhudi boyları arasında davam edən 200 illik viranedici ixtilaf və çaxnaşma və Sinaxrib və Şəlmanəsinin zamanındakı Asurun Yəhudi ərazisinə iki ardıcıl həmləsi bu qövmün Orta Doğudakı dağınlılığının təməlini qoydu. Süleymanın altun dönməmindən sonra Yəhudi milləti 300 il müddətində, yəni

¹ Təvrat. Əhdi-Ətiq. I Krallar, 11: 3-8.

² Təvrat. Əhdi-Ətiq. II Krallar, 18: 13-18.

Koroşun Babili fəth etdiyi zamana qədər, istisna qısa zamanları çıxmaq şərtilə tam bir istiqrarsızlıqda, sükunətsizlikdə və pərakəndəlikdə yaşamışdır. Asurun həmlələri üzündən hər iki; Yəhud və İsrail boylarından olan bu qövmin ən güclü qəbilələri mühacirətə, köçə və sürgünə məcbur edildilər və Yəhudi qövmü «Iran»ın qərbinə, şərqinə, şimalına, cənubuna və Midiya dövlətinin içlərinə çəkilməyə başladılar.

«Yəhudilərin Həzqiyası mənim əmrimə tabe olmaq istəməmişdi. Mən onun 46 şəhərini, qalalarını və kiçik şəhərlərini mühasirəyə aldım və qoçlar və məxsus alətlər vasitəsi ilə işğal etdim. Mən 20150 nəfər gənc, yaşlı və qadın əsir aldım və saysız at, qatır, eşşək, dəvə, mal və qoyun talan etdim. Ancaq onun özünü qəfəsdə olan quş kimi öz səltənət şəhəri Urşəlimdə həbs etdim. Çevrəsini dəmir barmaqlıqlarla sardım. Şəhərlərini taladıqdan sonra ölkəsini parçalayaraq kiçiltim. Mənim dövlətimə ödədiyi bac-xəracın məbləğini bir daha da artırdım. Həzqiya mənim qalib və fəth dövlətimdən qorxdu. Urşəlimin müdafiəsi üçün görüldürdüyü Urbi (Ərəb) əsgərləri silahlarını buraxdılar. O, mənim səltənətimin başkəndi Neynəvaya 30 talan altun, 800 talan gümüş, çox dəyərli daşlar, fil diş taxtı, fil dərisi, qiymətli ukarimu ağacları, yaxşı musiqiçi qadınlar və kişilər göndərdi. O, hədiyyələri və hörmətlərini təqdim etmək üçün öz səfirini atla göndərmişdi».¹

Yəhudi zənginliyi iki ağzı da kəsən qılınca bənzəyir. Bir tərəfdən bu zənginlik hesabına ən çətin təhlükələrdən, təxribatlardan qurtarmış və digər tərəfdən bu zənginlik Yəhudi düşmənlərini bu zənginlikləri talan etməyə həvəsləndirmişdir. Yəhudi qövmünə son zərbəni Babil padşahı Nəbkidnəsir vurdu. Bu zərbə Yəhudi boylarının tam dağılmasına, Urşəlimin uçurulmasına və Beyt-ül Müqəddəsə Allahın evinin viran edilməsinə səbəb oldu. Nəbukidnəsir məbədlərin zənginliklərini Babilə daşıdı və vəzifəli şəxslərdən, zəngin adamlardan,

¹ Doktor Həbib Levi. İranda Yəhudi tarixi. S.96-97.

sənətçilərdən və alimlərdən oluşan kiçik bir qrupu da əsir olaraq Babilə apardı.

Sidqiya Babil padşahına qarşı qiyam etdi və Babil padşahı Nəbukidnəsir bütün ordusunu Urşəlimə tərəf hərəkətə keçirdi. Sidqiyanın səltənətinin doqquzuncu ilinin onuncu ayının onuncu günündə Urşəlim mühasirə edildi. Bu mühasirə Sidqiyanın səltənətinin on birinci ilinə qədər sürdü. O ilin dördüncü ayının doqquzuncu günündə qıtlıq və aclıq şəhəri sardı və insanların yeməyə heç bir şeyi qalmamışdı. O gecə padşah və bütün qoruyucu əsgərləri şəhərin divarına dəldilər və padşah bağına yaxın olan iki hasarın darvazasından Ordon dərəsinə doğru qaçdılar. Şəhəri mühasirə edən Babil əsgərləri padşahı izləməyə başladılar və Əriha səhrasında onu yaxaladılar, bununla da onun bütün çevrəsi dağıldı. Onlar Sidqiyanı Rəbləyə apardılar və Babil padşahı onu mühakimə və məhkum etdi. Sonra Sidqiyanın gözləri önündə oğullarını öldürdülər və daha sonra da Sidqiyanın gözlərini sökdülər və zəncirləyib Babilə gətürdülər. Nəbukidnəsir ordusunun başçısı Nəbuzəradan Nəbukidnəsirin səltənətinin on doqquzuncu ilinin beşinci ayının yeddinci günündə Urşəlimə gəldi. O, Allahın evini, səltənət sarayını və bütün dəyərli binaları yaxdı. Sonra da Babil güclərinə Urşəlimin müdafiə hasarlarını və qalalarını uçurmağı əmr etdi və özü də bu işin yapılmasına nəzarət edirdi. O, Babil imperatorluğunu rəsmən tanıyan Yəhudiləri və Yəhudi fərarilərini Babilə sürgün etdi. Ancaq yoxsul adamlar orada qalıb tarımla məşğul olmaq, əkinlə uğraşmaq üçün azad buraxıldılar. Tanrı evinin bütün yaraşlıq dirəkləri də sökülüb, məhv edildi. Bütün qiymətli nə varsa, hamısı Babilə götürüldü. Süleyman padşahın Tanrı evində tikdirdiyi dirəklər, böyük hovuzlar, yuvarlaq masalar o qədər ağır idi ki, ağırlığını ölçmək mümkün deyildi».¹

Milad öncəsi 586-cı il yəhudi mədəniyyətinin bütünü ilə və tam uçurulduğu ildir. Tanrının evi uçurulduqdan sonra

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq. II Krallar, 25: 1-17.

imkanı olan Yəhudilər, daha əmin bir yer olaraq sevilən Şərqə tərəf qaçdılar. Zənginlərdən və ağıllılardan oluşan böyük bir bölümü Babilə götürüldülər. Vəd edilmiş ərazidə qalan kiçik bir qrup isə Musa Tanrısına inanmayan və Tövratin təlimatları üzrə yaşamayan Yəhudilərdi. Tanrının evi yerinə «Mərdük» və «Nəbu»nun heykəlləri yüksəldildi. Nəticə olaraq Beynəlnəhrinin «neçə tanrıları» «bir tanrıları» məğlub etdilər.

«Miladdan öncə 568-cı ilin Temmuz ayının doqquzu Yəhudi milləti üçün qara gün sayılır.* Bu tarixdə Yəhudilərə endirilən zərbənin və edilən zülmün miqyası elə böyükdür ki, 26 əsr keçməsinə rəğmən, onun təsirləri hələ də davam etməkdədir. Sidqiyanın Kəldanilər qarşısında müqavimətini arzu edən qonşular özləri də Babil talançılarına qoşuldular. Padşah bir sıra qoruyucu əsgər və seçgin adamları ilə başkəndin Şərq səmtindən fərar edib Ərihaya tərəf yönəldilər. Ancaq düşmən onları izləyib yaxaladı. Sidqiyanı Rəblədə Bəxt-ül Nəsrin yanına aparıb oğullarını gözləri önündə öldürdülər və özünün gözlərini çıxarıb, zəncirləyib Babilə apardılar. Bu faciə ilə Davud xanədanın səltənətinə son qoyuldu. Bu ildə Yəhudilərin seçgin sinfindən 732 nəfər Babilə əsir olaraq aparıldı».¹

Rəsmi tarixə görə bu hadisə baş verdiyində sadəcə 27 il Koroşun zühuruna qalmaqda idi.

«Bir gecə kral Belşatsar böyük adamlarından min kişiye böyük bir ziyafət verdi və min kişinin önündə şərab içdi. Belşatsar şərabla zövqlənirkən, atası Nəbukidnəsinin Urşəlimdəki məbəddən çıxarmış olduğu altın və gümüş qabları gətirsinlər və böyük adamlara qadınları və cariyələri ilə bu qablara şərab içsinlər deyə, əmr etdi. O zaman Urşəlimdə olan

* Bu tarix Tövratin söylədiyi tarixlə uyğun deyildir. Çünki Tövrət təkrarən Yəhudun Babilədəki əsarətini 70 il olaraq yazır (Iyerimiya, 25: 11-13). Ancaq, bu tarixlə Yəhudi əsirlərinin qurtulduqları tarix arasında 48 il zaman məsafəsi vardır.

¹ Həbib İlevi. İranda Yəhudi tarixi, s.114-116.

Tanrı evi məbəbindən çıxarılmış altun qabları gətirdilər. Kral və böyük adamların qarıları ilə cariyələri onlarla bərabər içdilər və altun, gümüş, tunc, dəmir, ağac və daş ilahlara şükür etdilər. Həmən o saat bir insan əlinin barmaqları göründü və şamdanın qarşısında kral sarayının divar suvağı üzərinə yazdı və kral, bu əlin yazdığı ayəni gördü. O zaman kralın bənizi dəyişdi və əndişələnməyə başladı və dizləri titrədi. Falçıları, Kəldaniləri və sehrbazları gətirsinlər deyə kral yüksək səslə bağırdı. Babilin hikmətli adamlarına kral söylədi: bu yazını kim oxuyub və mənasını mənə bildirirsə, ona ərgəvani əlbisə geydiriləcək, boynuna altun boyunbağı taxılacaq və ölkə içində üçüncü hökmdar olacaqdır».¹

Şübhəsiz ki, Yəhudilərin mühacirləri və qaçqınları fəlakət zamanı Süleymanın və Davudun mirası olan zənginliklərdən paltarları altında kiçik hissəciklər olsa belə, özləri ilə götürəcək dərəcədə ağıllı idilər. Dağınıq Yəhudi ailələrini təsəvvür etmək olar ki, bir müdrik yaşlının və neçə güclü və bacarıqlı gəncin hidayəti ilə Urşəlimdən «Iran»ın quzeyinə və güneyinə doğru uzun bir məsafəni keçib, müxtəlif qövmələr və qəbilələr rastlanırkən başlarına gələn zülmələri danışib onları rıqqətə gətirməklə və ya kiçik bəxşişlərlə, ağıllıca tövsiyyələrlə və şayəd, bəzən də kiçik savaşırla özlərini «Iran» ölkəsinin əmin yerlərinə çatdırır və yaxud da hələ də Süleyman zənginliyinin heyranı olan yolkəsənlərin məğlubları olurdular.

«Tədqiqən, məlum olan odur ki, Kürdistanda, Azərbaycanda, Gilanda, Mazandaranda, Dəməvənddə, Xorasanda, Buxarada, Əfqanıstanda və ölkənin bəzi müsəlman ellərində məskunlaşan Yəhudilər on Bəniisrail boylarından ibarətdir».²

Estərabad (Qorqon) kimi şəhərlərdə Abəli təpələrinin intəhasındakı Musa dərəsində, Dəməvənddəki **Gilad** kəndində və onlarca qəsəbələrdə Yəhudilərin Süleyman məscidi,

¹ Tövrat. Əhdi-Ətiq. Danial, 5: 1-7.

² Doktor Həbib Levi. İranda Yəhudi tarixi, s.177.

Süleyman dərgahı, Süleyman taxtı, Davud dükanı, Daniel məqbərəsi, İster və Mordaxay məqbərəsi kimi «İran»ın tarix və coğrafiyasında mövcud olan izləri və adları Koroşun züşurunə yaxın bir dövrlərdə Yəhudilərin İran coğrafiyasındakı geniş dağılım və barınmalarını göstərir.

Bu fəslin mövzusu məni bu fikri söyləməyə vadar edir ki, Koroşun məqbərəsinə (məzarına) həkk edilmiş «Süleyman anası»nın adı, Yəhudiləri Süleyman dövründəki ehtişamlarına qaytarmağa çalışan Koroşa qarşı «İran»lıların milli və dərin kinayəli etirazlarını ifadə etməkdədir.

«Dəməvənd və ya Gilad Yəhudiləri israrla Reubən, Qad və Neftali boylarından olmalarını iddia edirlər. Hətta ilkin Asur əsirlərindən olaraq bu nahiylərə sürgün edildiklərinin də fərqi yoxdur. Asur tarixindən də bu mövzu anlaşılır ki, Yəhudi boylarını əsir edən dördüncü Təglət Flasar İranı Dəməvənd dağına və Lüt qumsallığına qədər işğal etdi və bu iki bölgəni dünyanın sonu kimi təsəvvür edirdi. Bu günə qədər eyni ismi daşıyan Gilad adının bu bölgəyə verilmə mövzusu maraqlıdır. Bu adın bu nahiyyəyə verilməsi, ola bilsin, İsrail ölkəsindəki, Gilad sakinlərinin bu bölgəyə axınmaları və sürgün olunmaları ilə bağlıdır. Şayəd də bu nahiyyəyə gələn sürgünlər bu iqlimin öz iqlimlərinə bənzəməsi üzündən bu əraziyə Gilad adı vermişlər.

İranın Giladında çox əski bir məzarlıq vardır ki, bu nahiyyənin Yəhudiləri bu məzarlığı Urşəlimdəki Zeytun dağı kimi müqəddəs sayırlar və Yəhudilərin möminləri ölərkən o məzarlıqda dəfn olunmalarını vəsiyyət edirlər. Bu nahiyyənin Urşəlimdə olan irtibat və əlaqələri ilə bağlı bir çox əfsanələr və rəvayətlər mövcuddur. Gilad İranın şimalında ən böyük Yəhudinişin bir məkandır və XVII əsrə qədər onların məkanlarının uzunluğu 20 fərsəng və ya 180 kilometr idi. Bu ərazidə müxtəlif verimli ovalıqlar vardır ki, çəvrələri yüksəkliyi az olan dağlarla sarılmışdır və İsraildəki Qalilə bənzəyir. Qoyunlar üçün uyğun örüşlər vardır və burada yaylaq iqlimi

mövcuddur. Əski dövənlərdə Giladın cəmiyyəti daha çoxmuş və Əzra katib Şuş şəhərinə son səfərində buraya gəlməyi də zəruri bilmişdi. O, səfər əziyyətlərinə qatlaşıaraq Şuşdan Gilada gəldi. Ərzanın bu səfərini və səfərin təfərrüatını və nəticələrini 23 əsr keçməsinə baxmayaraq hələ də Gilad Yəhudiləri tərif etməkdədirlər».¹

Bu, Urşəlimdə Tanrı evi məhv edildikdən sonra Yəhudilərdən oluşan bir qrupun İrandakı durumlarının şərhidir. Benyamin Tudlanın səfərnaməsində keçən Yəhudilərin Midiyada və Həmədanda, Əbhər, Zəncan, Qəzvin, İsfahan, Rey, Yəzd, Şiraz, Ərak, Şuş və bu kimi şəhərlərdə və Xəzər haşiyələrindəki Yəhudi yığınaqlarından daha geniş danışmaq olar ki, onların, adı keçən bölgələrdə özləri və izləri hələ də qalmaqdadır. Bunlar çox zənginmişlər. Öz sərmayələri ilə bazara və cəmiyyətə hakim kəsilir və bütün güc və imkanları özlərinə təbə edirmişlər. Tarix, Yəhudilərin saraylardakı nüfuzundan, Orta Doğu və hətta Babilin iqtisadiyyat və ticarət ünsürlərini əllərində bulundurmaları barədə bir çox sənədlər öz yaddaşında barınqıdırmaqdadır.

«Babildə məskunlaşan Yəhudi cəmiyyəti sadəcə 49897 nəfər mühacirdən ibarət deyildi. Həm də Babildə öncədən də Yəhudi boyları mövcud idi. Eyni zamanda bir qrup da on Yəhudi boyundan oluşan və Asur əsirləri olaraq Kəldə ölkəsində yaşayan və mühacir Yəhudilərdə sayılmayan Yəhudi qövmü də vardı. Yəhudi əsirlərinin Babildə bulundurları müddətdə mühacir olmayan bir qrup Yəhud Kəldə ölkəsinin ticarət, sənət və digər bazar işlərini ələ keçirmiş, hətta bəzi Yəhudilərin bankları və şərraflıq dükanları vardı. «Əski İran» kitabı 950-cı səhifəsində yazır ki: Koroş bütün Yəhudilərin əsarətdən qurtuluş fərmanını imzaladıqdan sonra Babildə bulunan bütün Yəhudilər Ürsəlimə dönmədilər. Çünki əsarət müddətində onların bir çoxu ticarət və sənət sahibi olmağa müvəffəq olmuşdular və Babildə qalmağı Urşəlimə dönməyə

¹ Doktor Həbib Levi. İranda Yəhudilərin tarixi, s.201-203..

tərcih etdilər. Babil arxeologiyası göstərir ki, Yəhudi əsirlərdən ki kişi mötəbər bankir sayılırmışlar. Birincisini Ecibi və oğullarının bankı və ikincisini isə Nippur Muraşu oğulları bankı adlandırmışlar ki, birincisi daha mötəbərmiş. Digər tərəfdən, Koroşdan öncə və onun qiyamından sonra Midiyalılar səltənətinin dönməndə də ki, Asur zəifləməyə başlamışdı, bir çox Bəniisrail əsirləri və Yəhudilər ən idealist və vətənsəvər, yoxsullar və Yəhudi qövminin böyükləri və öncülləri idi.»¹

Bu tərtiblə «İran»ın bütün şimalı, cənubu, şərq, qərbi, Elam, Midiya, Babil və Asur ölkələrinin iqtisadiyyatı və iqtisadiyyatı və iqtisadi sistemi vəd edilmiş torpaqlara dönmək və Allah evini təmir etmək arzusu ilə yaşayan Yəhudilərin əlində idi. Tövrətin iddiasına görə Musa kimi Tanrı ilə təmasda olan Yəhudi seçginləri Tövrətin müxtəlif səhifələrində bu arzusunun vüsətindən və ehtişamından danışmışlar. İyeremiyanın kitabında yazılanlar Yəhudilərin Babilə qarşı bəslədikləri nifrətin sqyasını göstərməkdədir. Bu nifrət Yəhudilərin intiqam duyğuları və planlarını təməl səbəblərini izah etməkdədir. Tövrə, İyeremiyanın kitabını yazmasını Koroşun zühur etdiyi zamana yaxın olaraq təqdim etməkdədir. Bu üzdən də İyeremiya digər Yəhudi peyğəmbərlərindən daha çox Babilə ediləcək həmlənin tədarükatından, Babilin cəzalanması gününün çatdığından arxayınlıq və əminliklə danışır. Bu üzdən də İyeremiyanı Yəhudilərin qurtuluş planını, qurtuluş taktikasını hazırlayan, tətbiq edən və hərəkəti təşkilatlandıranlardan birisi kimi də anlamaq mümkündür. İyeremiyanın Tövrədəki kitabından gətirdiyim istinadlar üzərinə dərin diqqət göstərir ki, o dövəndə Yəhudilər Babilə həmlə etmək üçün güc və plan hazırlayırmış, ancaq tarix bu planın icraçısını Koroş olaraq tanımaqda, tanıtmıqdadır. Bu səbəbdən heç şübhə qalmır ki, 1. Koroş öncə Bəynəlnəhrində və sonra «İran»da peyda olmuşdur. 2. Bu, Koroş və qövminin nəinki «İran»a, həm də Orta Şərqə mənsub olmamaları barədə bir sübutdur.

¹ Eyni qaynaq. S.224.

«Tanrının Babillə ilgili mənə söylədikləri bunlardır: Bütün qövmlərə duyurun və deyin ki, Babil viran olacaq! Mərdük bütü və digər Babil bütləri usanıb rüsvey olacaqlar. Çünki **Quzeydən bir qövm Babilə həmlə edəcək və Babili viran edəcək.** Orada kimsə qalmayacaq. Həm insanlar həm də heyvanlar oranı tərk edəcəklər. Madam ki, sevinirsiniz, madam ki, şadlıqdan coşursunuz, ey sizlər, mirasımı yağmalayanlar, madam ki, xırman döyən gənc öküz kimi sıçrayırsınız və ayğırlar kimi kişnəyirsiniz, ananız çox utanacaq, sizi doğanların üzü qizaracaq, Babil quraq, verimsiz, yanmış və əhəmiyyətsiz bir ölkəyə çevriləcək. Mənim qəzəbimin nəticəsində Babil uçurulacaq və bütünü ilə viran ediləcək və bu viranəliyə oradan keçən hər kəs şaşıracaq, heyrət edəcək. Ey qövmələr, Babilə qarşı savaşa hazır olun, ey ox atanlar, bütün oxlarınızı Babilə tərəf atın. Çünki Tanrıya qarşı suç işlətmişdir. Hər tərəfdən ona qarşı savaş bağırtıları yüksəldin. Baxın, o, təslim olur, Babilin hasarları uçur. Ondan intiqam alın, o, nə etdi isə ona elə edin. Əkin əkəni və biçin biçəni Babildən kəsib atın. Qəddar qılıncın üzündən hər kəs öz qövmünə dönəcək və hər kəs öz məmləkətinə yürüyəcək. Merataim diyarına qarşı və Pekadda oturanlara qarşı çıx, öldürüb yox et. Tanrı deyir, sənə əmr etdiyim hər şeyi yap. Məmləkətdə savaş və böyük qırğın vəlvələsi. Babil bir çəkiç kimi bütün dünyanı əzirdi, millətlər arasında necə də məhv oldu. Ey Babil, özün də bilmədən sənə qurduğum tələyə düşdün, çünki mənimlə düşmənlik edirdin! Mən öz silah anbarımı açdım, kin və qəzəb silahımı biruzə verdim. Mənim Babil insanları ilə işim vardır! Uzaq ölkələrdən Babillə savaşımağa gəlin! Buğda anbarlarını boşaldın, divarlarını sökün, evlərini uçurun, hər tərəfi yerlə yeksan edin, ayaqda duran bir şey qalmasın! Əsgərlərini öldürün, hər kəsi qılıncdan keçirin. Vay Babillilərin halına! Onların məhv olma zamanı gəlmişdir. Ancaq mənim qövmün öz canını qurtaracaq. Onlar öz ölkələrinə dönüb və müjdələyəcəklər ki, mənim evimi uçuranları necə məhv etdim. Kamandarları və ox atanları

Babillə savaşa göndərin və şəhərləri elə mühasirə edin ki, kimsə qaça bilməsin. Babilin başqalarının başına gətirdikləri bəlaları onun başına gətirin. Çünki mənə, İsrailin müqəddəs Tanrısına çox təkəbbürlə hörmətsizlik etmişdir. Bu səbəbdən də Babilin gəncləri küçələrdə düşüb öləcəklər və savaşıqları öldürəcəklər. Ey təkəbbürlü ölkə, sən düşəcəksən, süqut edəcəksən və kimsə səni yüksəldə bilməyəcəkdir. Mən Babilin şəhərlərinə elə bir atəş vuracağam ki, bütün şəhəri yandıracaq. Hər şeyə qadir olan ulu Tanrı söyləyir: İsrail xalqına və Yəhudiyyə zülm olunmuşdur. Mənim qövmini əsir tutanlar onları əsarətdə saxlamaqda israrlıdırlar, ancaq onların qurtarıcısı olan mən çox güclüyəm və adım Qadir Allahdır, azadlıq və sükunəti onlara bəxş edəcəyəm. Ancaq Babil əhalisi bir daha sükunət və rahatlıq üzünü görməyəcəklər. Fəlakət qılıncı Babil sakinləri, Babil böyüklərin və öncülləri üzərinə endiriləcək. Bütün Babil bilginləri axmaqlaşacaqlar! İgid savaşıqlarının qəlbini qorxu və vahimə saracaqdır. Atları və arabaları savaşda yenilib, düşəcəklər və muzdur əsgərləri qadınlar kimi qorxudan altlarına qaçıracaqlar. Bütün xəzinələri yağmalanacaq, hətta ehtiyat suları da məhv olacaq. Çünki bütün ölkə bütllərlə dolmuş və insanlar dəlicəsinə bütllərə tapınmaqdadırlar. Babil, dəvəquşuların, çaqqalların və vəhşi heyvanların yuvasına çevriləcək. Bir daha orda insan yaşamayacaq və əbədiyyətə qədər viran qalacaqdır. Sədum və Əmora şəhərlərini və bu şəhərlərin qəsəbələrini məhv etdiyim kimi, Babili də viran edəcəyəm. Bir daha orda kimsə yaşamayacaq».¹

Urşəlim süqutundan və Yəhudilərin didərgin düşüb bütün Şərqə dağıldıqlarından sonra Yəhudi böyükləri və bilginləri qətiyyənlə sakit və rahat durmamışlar. Onlar yerləşdikləri ölkələrin imkanlarından yararlanmaqdan əlavə daima Urşəlimə dönmək və məğlubiyyətlərinin intiqamını almaq üçün tarixi fürsət aramışlar.

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq. Ərmya, 50: 1-3, 11-16, 21-40.

«Nəbukidnəsinin Urşəlimdən Babilə sürmüş olduğu bütün qövmə İyerimiya peyğəmbərin Urşəlimdən göndərdiyi məktubun sözləri bunlardır: Urşəlimdən sürülmüş olan bütün sürgünlərə İsrailin Tanrısı, orduların Rəbbi belə deyir: Evlər yapıb, bağçalar tiki və meyvələrini yeyin. Qadınlar alın və oğullar və qızlar atası olun və oğullarınıza qızlar alın və qızlarınızı ərə verin ki, oğullar və qızlar doğsunlar. Orda çoxalın və azalmayın. Sürülmüş olduğunuz şəhərin sağlığını arayın, çünki Babilə çox qalacaqsınız. Onun üçün Rəbbə dua edin və bilin ki, o, şəhərin sağlığı sizin sağlığınızdır».¹

Dağ kimi məbədlərdə hər görəninin qəlbində iman iştiraklarını oyadan əski Beynəlnəhrinin güclü allahları Yəhudi boylarının birləşmələrinə mane olurdu. Beynəlnəhrində bu kimi qüdrətli millətlərin və imperatorluqların olduqları müddətcə, Bəniisrail qövmünün İsrailə dönüş, Tanrının evini təmir etmə və dəyişik ticarət, ziraət və özəlliklə, sələmə yolu ilə qazandıqları sərmayələri saxlaya bilmə ümidləri yox idi. Onlar nisbətən uzun müddətli dağınıqlıq və Babilədəki əsarət dönəmlərində Tanrının «Eşiya»ya etdiyi vədləri xatırlayır və bu vədlərin gerçəkləşəcəyi günü gözləyirdilər: «Qadir Allah söyləyir: Mən özüm Babilə qarşı çıxacağam və onu məhv edəcəyəm. Babililərin nəslini kəsəcəyəm ki, onlardan kimsə diri qalmasın. Babil bayquşların şərqə söylədiyi bataqlığa çevirəcəyəm. Fəlakət süpürgəsi ilə Babil süpürəcəyəm ki, bütün varlığı məhv olsun. Qadir Allah and içərək söyləyir: iradə edib, təqdir etdiklərim mütləq baş verəcəkdir».²

«İran»da, Asurda və Babiləda dağınıq olmalarına rəğmən, bir-birləri ilə geniş ilişki və irtibatda olan Yəhudi qövmünün seçginləri və uzaq görənləri Orta Doğu və Beynəlnəhrindəki hərbi, siyasi, iqtisadi hadisələri diqqətlə izləmək məcburiyyətində idilər ki, şayəd Yəhudi din alimlərinin

¹ Təvrat. Əhdi-Ətiq. Ərmya, 29: 4-7.

² Əhdi-Ətiq. Eşiya, 14: 2-24.

Tövratdakı vədlərinin gerçəkləşməsinə şahid və yardımçı olsunlar.

«Eşitdim ki, Tanrı buyurdu: istəklərimi bu qövme çatdırmaq üçün kimi göndərim? Dedim: Ey Tanrı, mən bu işə hazıram, məni göndər. Buyurdu: Get mənim qövmümə bunu söylə ki, nə qədər çox eşitsəniz az anlayacaqsınız, nə qədər çox görsəniz az qavrayacaqsınız. Sonra artırdı: Bu qövmün qəlbini sərtləşdirir və qulaqlarını ağırlaşdır və gözlərini qapa. Ürəkləri ilə duymasınlar, qulaqları ilə eşitməsinlər və gözləri ilə görməsinlər və dönüb şəfa bulmasınlar. Dedim: Ya Rəbbim, bu durum nə zamana qədər davam edəcək? Söylədi: O vaxta qədər ki, şəhərləri viran və kimsəsiz və evləri ailəsiz qalacaq və torpaqları qumsala dönəcək və Tanrı, adamları uzaqlara atacaq, məmləkətin ortasında boş buraxılmış yerlər çox olacaq və məmləkətdə onda bir qövm qalsa belə, o da yenə udulacaqdır. İsrail qövmü çinar ağacı kimidir, kökləri və kötükləri yerdə olur və yenidən dirçəlir».¹

Yəhudi qövmünün qoruyuculuğunu da vəd edən Tanrı qəzəbinin bu qorxunc təsviri, Davud dönəmi ehtişamın geriye dönəcəyini də təsvir edir. Əslində, tövrat, tarixin başlanışından guya özünübilməzliyə düçar olaraq ümitsizlik və nikbinlik arasında yaşayan, çırpınıb duran bir qövmə Tanrının təqdim etdiyi əminlik və arxalanış istinadgahı və güvən qaynağıdır.

«Ey İsrail, kiçik və zəif olsan da, heç qorxma, çünki sənə yardım edəcəyəm. Mən, İsrailin müqəddəs Tanrısı, sənə qurtarıcınam. Mən, səni dişli, yeni, kəskin xırman döyən vəl kimi etdim. Bütün düşmənlərini əzib yox edəcəksən və onları saman kimi toplayıb və sonra da küləyə sovuracaqsan, külək onları aparacaq və qasırga onları dağıdacaq. O zaman İsrailin müqəddəs Allahı olan mən, sənə güvəncən olacağam və sən mənimlə öyünəcəksən».²

¹ Yenə orada. 6: 8-13.

² Yenə orada. 41: 14-16.

Yəhudilər tarixlərinin ən çətin günlərində Tövrətin bu mükərrər vədləri və ən kəsərli və keçərli silahları olan zənginliklərinin hesabına diri qalmışlar. Yalnız Davud dönməndə və bu gün Sionizm dönməndə Yəhudi milləti militarist olmuşdur. Hər zaman bu gün olduğu kimi iqtisadi üstünlük hesabına müxtəlif qövmləri və millətləri öz hədəfləri yönündə kullanmışlar.

«Davud xanədanın ağacı kəsildi, ancaq onun kötüyü yenidən dirçələcək və Tanrının hikmət və anlayış ruhu, qüvvət və öyüd ruhu, bilgi və qorxu ruhu onun üzərində qalacaq. Onun bütün sevinci Tanrıya tapınmasından qaynaqlanacaq. O, görünən və eşidilən əsasında hökm çıxarmayacaq, məzhumları və yoxsulları müdafiə edəcək və onlara zülm edən zalimlərdən intiqam alacaq. O, ədalət və sədaqətlə hökumət edəcək. O zaman qurd ilə quzu bərabər olacaq və aslanla çəpiş bir yerdə yatacaq və bir çocuq onları istədiyi yerə apara biləcək. İnək ayının yanında otlayacaq. Aslan, inək kimi ot yeməyə başlayacaq. Südəmər çocuq ilanların içində heç bir xətər olmadan oynayacaq. Çocuq barmağını əfi ilanının dəliyinə soxacaq və heç bir zərər çəkməyəcək. Allahın müqəddəs dağında heç bir kötülük və zərər olmayacaq. Dəniz suları necə qucaqlarsa, dünya da Tanrı bilgisi ilə elə dolu olacaq. O gün qövmlər üçün qurtuluş bayrağı kimi dalğalanmaqda olan Davud xanədanından olan yeni padşahın kökünü millətlər arayacaqlar və onun rahatlığı əzəmətli və izzətli olacaq. O gün Tanrı bir daha əlini uzadacaq və Asurda, Misirdə, Patrosda (Sudanda), Həbəşədə, Elamda, Babilədə, Şinarda, Hamatda olan öz qövmünün qalıqlarını İsrailə gətirəcək. O, millətlər üçün bir bayraq qaldıracaq, İsrailin sürgünlərini toplayacaq və yerin dörd bir yanından Yəhudilərin dağılmış adamlarını bir yerə toplayacaq».¹

Beləliklə, seçgin qövmün qurtuluşu barədə Tövrətin ardıcıl müjdələri Yəhudi bilginlərini daima bir qurtarıcı

¹ Əhdi-Ətiq. İşiya, 11: 1-12.

aramaqda diyarlı olmağa məcbur edirdi. Onlar vəd edilmiş gündə qurtarıcı peyda olduğunda ona maddi və əqli yardımda bulunmaq üçün zaman keçdikcə öz zənginliklərini, sərmayələrini daha da artırırdılar ki, zamanı gəldiyində Babil və Beynəlnəhrindən öz intiqamlarını alıb və Urşəlimin yolunu bir daha da üzlərinə açsınlar. Eyni zamanda öz bilginlərini və seçginlərini, yuxu yozanlarını, təbirlərini, sehrbazlarını bölgə qüdrətlərinin mərkəzlərinə, dövlətlərin saraylarına yerləşdirirdilər ki, zamanı gəldiyində faydalı, verimli olsunlar.

«Yəhudi padşahı Yəhuyakinin əsirliyinin otuz yeddinci ilinin on ikinci ayının iyirmi beşinci günündə Evil Mərduq Babil padşahı oldu və Yəhuyakinə lütf və iltifat edib onu zindandan azad etdi. O, Yəhuyakinlə mehribanca davranıb və onu Babilə sürgündə olan padşahlardan üstün saydı. Ona təzə paltar geydirdi. O zamandan Yəhuyakin süfrə başında Babil padşahı ilə birgə otururdu. Evil Mərduq Yəhuyakinin öldüyü ana qədər ehtiyaclarını birtərəf etmək üçün ona para ödəyirdi».¹

Koroşun (Kirin) tam bu zamanında hələ tanınmamış bir məkanda cəngavərliyi, qan tökənliyi və şücaəti ilə Yəhudilərin diqqətini cəlb etməsi güman edilir. Keçən fəsillərdə oxuduq ki, onun dağınıq, amma çox güclü qövmi Orta Şərqdə bir ölkəyə sahib olmamış və bu bölgə mədəniyyəti ilə təmasa girməmişdir. Həm də söyləmişdim ki, onlar imperatorluğa yüksəlmədən əvvəl maddi zənginlikdən, əqli və tarixi imkanlardan məhrum idilər və tarix onları Koroşun Babili fəth etməsindən öncə heç tanımamışdır. Kimliksiz, tanınmaz və əski Orta Şərq və Beynəlnəhrin (İkiçayarası) mədəniyyəti ilə heç bir ilgisi və qövmi, vətən təəssübkeşliyi olmayan bir qövmin içərisindən Koroş kimi bir sərdarın çıxması Yəhudi böyükələri və bilginlərinin qurtuluş planlarını həyata keçirmək üçün qaçınılmaz fürsət idi. Əski bölgə mədəniyyətlərini məhv edib və Urşəlimə dönüş istəyini Yəhudi qövmi uzun müddət məxficə yaratmış və fürsət axtarmışdır. Bu istəyin yerinə

¹ Əhdi-Ətiq. Camiə, 52, 31-34.

yetirilməsi böyük savaşlar, qan tökmələr tələb etdiyindən Yəhudi qövminün Koroşa güvənməsi, onun hansısa məchul bir ölkədə xarakterli, savaşqan bir sərkərdə olmasına isbat edir. Çünki Koroşun mənsub olduğu qövmin Orta Doğunun digər qövmləri kimi, coğrafi istiqrara sahib olmamış və ziraətlə, ovçuluqla, maldarlıqla uğraşmış və qəbilənin iqtisadiyyatını dolandırmaq üçün bir iqlimləri olmamışdır. Bu tip qəbilələr öz həyatlarını, ancaq yağmalama, hər müzdurluq və savaşlar yolu ilə təmin edərlər və tarix onlardan savaşdan başqa bir şey xatırlamır. Demək ki, Koroşun peyğəmbərliyi, peyğəmbərənə sifəti və özəlliyi deyil, onun və qövminün qılınclarının ağırlığı, qılınclı oynadardılığı, dəqiq ox və süngü atardılığı Yəhudi başçıların və bilginlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Yəhudilərin qurtuluşunu, Tövratin və Yəhudi tarixçilərinin söylədikləri üzrə ilahi vədin, iradənin və tanrısal məmuriyyətin Koroşun timsalında gerçəkləşməsi kimi bir görüşlə anlamaq, təhlil etmək doğru deyildir. Çünki, həтта əgər Koroşu Yəhudilərə qarşı yumşaq, xeyirxah və nikbincə davranan birisi kimi təsəvvür etsək belə, bu yaxşı xüsusiyyətlərin biruzə üçün öncə güclü hərbi əməliyyatlar lazım imiş ki, qısa bir zamanda Beynəlnəhrin (İkiçayarası) mədəniyyətlərini süpürsün, Elam, Midiya və Lidiyanı uçursun. Ancaq bu savaş püxtəliyi, qəddarlıq və qan tökmələr məchul səbəblər üzündən Yəhudilərə qarşı insancıl, yumşaq, dostca davranışlara çevrilir! Bu tərtiblə Koroşun şöhrəti bir qurtarıcı elçi olaraq deyil, bir rəhmsiz hərbcisi olaraq Yəhudilərin diqqətini cəlb edir.

Yəhudi böyüklərinə görə Orta Doğu və Beynəlnəhrin mədəniyyətlərini və qüdrətlərini uçurmaq üçün Koroş tam uyğun və ideal bir tip kimi görünürdü. Ona əqli, fənni və maddi yardım lazım idi ki, Orta Doğuda və Beynəlnəhrində Yəhudilərin düşməni olan iqtidarlardı və mədəniyyətləri devirsin. Yəhudi böyüklərinin görüşlərinə görə xüsusən, Koroşun yerli olmaması, yerli mədəniyyətlərə, költürlərə, inanclara və məzhəblərə mənsubiyyətsizliyi Yəhudilərin

planlarını həyata keçirmək üçün daha əlverişli və uyğun idi. O, nə Mərduku, nə Zərdüştü, nə də Yəhvəni tanımırdı. Bu üzdən onların heç birisinin yüksəlişi və düşüşü onun üçün əhəmiyyət kəsb etmirdi. Həm də heç bir bölgə dininə və inanclarına inanmadığı üçün onun verdiyi qərarları təsirləndirəcək, dini faktor və inanc amili mövcud deyildi.*

Belə bir adam yəhudi kimi təəssübkeş, uzaqgörən, intiqamçı və zəngin bir qövmin imkanından yararlandığında, nəinki öz qəbiləsi gözlənilməz uğurlu bir gələcəyə çatar, həm də Yəhudilərin yolu Urşəlimə açılır və Asur, Babil, Sumer və Misir kimi əski mədəniyyətlərin dağılması ilə Yəhudi qövmü heç bir təhlükə və qorxu duymadan uzun əsrlərcə rahat yaşaya bilər. **Bu üzdən Həxamənşi (Əhəməni) imperatorluğu heçdən doğmamışdır. Yəhudi qövmü Babilin əsarətindən insanlarını zənginliklərini və mallarını qurtarmaq və Urşəlimə dönmək üçün öz əqli və maddi imkanları ilə Koroşa yardım etmişdilər.**

«Bəxt-ül Nəsir Yəhudanın istiqlalına son verib onları əsir olaraq Babilə götürdüündə əsirlərin içərisində bir çox Musaya inanan, fəzilətli, qələm sahibi, siyasətçi kişilər var idi. Bunlar İranın böyük şahənşahı, böyük Həxamənşi sultanının diqqətini cəlb edə bilmişdilər və Koroş da İranın istiqlalını icad etmək üçün onların əqli və maddi imkanlarından istifadə edərək, İranın mənafeyi naminə Yəhudilərin istiqlalına yardımda bulunmuşdur. Bu üzdən də 48 illik pərakəndəlikdən sonra Yəhudilər öz yurdlarına qayıtdılar».¹

Cənab Levinin «İranın şahənşahı böyük Koroş» ifadəsindən məqsədinin nə olduğu qətiyyəən bəlli deyildir. Çünki tarix Koroşu «İran» şahı olaraq tanımamış,

* Orta Şərqdəki Həxamənşilərin muzdur olaraq savaqları, qarətləri, talançılıqları və sonra da ölkələr fəth etmələri istisna olmaqla, bu ərazilərdəki bütün savaqların təməlinə kəltür məsələləri və bir allahın başqasını məhv edib və qüdrələ ilə keçirməsi durmaqdadır.

¹ Dr. Həbib Levi. İranda Yəhud tarixi., s.16.

tanıtmamışdır və hətta onun özü də yazdığı kitabəsində belə bir iddiada olmamışdır. Koroşun tarixə girişini və tarixi mövcudluğunu təsdiqləyən yeganə Babil kitabəsində o, özünü «Babil padşahı, Sumer və Akkad şahı», yəni Beynəlnəhrinin fatehi kimi tanıdır və «İran»ın heç bir guşəsinə də iddia etməmişdir. O, yalnız şəcərəsini təqdim edərkən atası, babası və əcdadını Ənşanlı kimi tanıdır ki, bununla da Orta Doğuya mənsubiyyətsizliyini və özgəliyini örtbasdır etmək istəyir.

«Babil viran olacaq! Mərduq və Babilin digər bütləri usanacaq və rüsvay olacaqlar! Çünki Quzeydən bir qövmlə Babillə hücum edəcək və Babili viran edəcək və bir daha orada kimsə məskun olmayacaq. Bütün insanlar və heyvanlar oranı tərk edəcəklər... İndi siz, ey mənim qövmüm, Babildən qaçın! Ordan çıxın ki, başqaları da sizin ardınızca gəlsinlər. Çünki mən Quzeydən güclü qövləyindən böyük bir ordu düzənləyəcəyəm ki, Babillə hücum edib və oranı məhv etsin. Onların bütün oxları hədəfə dəyəcək və biri də hədəfdən vaz keçməyəcək. Babili yağmalayacaqlar və yağmaçılara böyük qənimətlər qismət olacaq... Uzaq ölkələrdən Babillə savaşağa yürüyün! Buğda anbarlarını boşaldın, hasarlarını sökün, evlərini yıxın, hər tərəfi yerlə yeksan eləyin, bir şeyi də ayaq üstündə qoymayın qalsın! Əsgərlərini öldürün, hər kəsi qılıncdan keçirin... Baxınız! Quzeydə böyük bir Ordu gəlir! Müxtəlif ölkələrdən bir çox padşahlar savaşa hazırlaşır. Onlar silahlarını götürmüş və öldürməyə hazırdılar. Onlar daş ürəklidirlər və kiməsə rəhm etmirlər. Onların nərələri dənizin dalğaları kimidir. Ey Babil, onlar at üstündə səninlə savaşağa gəlirlər».¹

Bu təsvirlər tarixdə baş verən hadisələrlə tam uyğunluq içindədir. Tövrət açıqca yazır ki, Yəhudilər, Koroşun zühuru ərəfəsində Babili viran etmək üçün «Quzey»dən bir qövmü təhkri etmiş və savaşı muzdur olaraq

¹ Əhdi-Ətiq. Ərmya, 50: 1-3, 9-10. 41-42.

kirayələmişdilər. Tarixi tapıntılar bizi Koroşun adı, varlığı və kimliyi ilə yalnız Babildə tanış etdiyi və bu zamandan öncə onunla bağlı heç bir bilginin və əlamətin olmadığı və Koroşdan başqa Babili viran edən digər birisini tanımadığı üçün tarixin və tarixçinin əlində mövcud olan sənədlərə güvənərək «Quzeyin daş ürəkli güclü qövmü» Yəhudi qövmü Rusiyanın Orta steplərindən Orda Doğunu təmizləmək və əsirlərini, zənginliklərini və mallarını qurtarmaq üçün muzdur savaşıqlar gətirmişdir. Bu ehtimal, bu gün Həxamənişilərə əsassız və sənədsiz tarix düzəltmələrdən, saxta şəcərə yazmalardan daha çox mötəbərdir. Çünki Daryuşun kitabəsinin əksinə olaraq Koroşun kitabəsində məğlub millətlərin adı verilmir. Onun fəthnaməsində Midiyaya, Parsa, Lidiyaya və Elama işarə edilməmişdir. Bizim, Koroşun fəthatı barədə bilgilərimiz Herodotun tarixsiz əfsanələrinə dayandığı üçün ola bilsin Beynəlnəhrinin süqutundan sonra «İran» və Lidiya Koroşa təslim olmuşdur. **Yəhudilər tərəfindən Koroşa verilən ilk görən və ödəv Babili devirmək idi. Çünki Midiyanı, Lidiyanı, Elamı devirmək Beynəlnəhrinin duyarlı və bütün tarixi hadisələrə həssaslıqla yanaşan sənədlərində əks olunmayacaq dərəcədə kiçik bir iş deyildir.***

Beləliklə, Babili «İran» imperatorluğu və «İran» padşahı devirməmişdir! Məchul bir məkandan qalxmış cəngavər bir sərkərdə Yəhudilərin əqli və maddi əməkdaşlığını, tədarükatını və təchizatını arxasına alaraq Babili devirmişdir. Beynəlnəhrini

*** Həxamənişi sülalələri üzərinə yapılan antropoloji incələmələr onları Orta Doğu insanları olaraq tanımır. Onların burunları, alınları, qafa və saçları üzərinə yapılan araşdırmalar Slavyan irqindən olmalarına dəlalət edir. Onların antropologiyaları üzərinə dərin tədqiqat və məsələn, Sasani tipləri ilə müqayisələr heyratəmiz nəticələr doğurur. Həxamənişi həccarilik (daşyonma) sənətində onlardan bütöv surət bir heykəlin bulunmaması, bu biganələrin öz surətlərini gizlətmək anlamına gəlmirmi?**

istilaya uğradıb, Dəclə və Fırat haşiyələrinin əski imperatorluqlarının imkanlarını və zənginliklərini ələ keçirən bu sərkərdə «İran»a hücum etməyə başlayır və Həxamənsilərdən iki min il əvvəl təbii iqlim şəraitinə uyğun olaraq bu ərazilərdə barış və sükunətdə yaşayan qövmləri qətlüam və məhv edir.

Əgər Sistanın, Xəzər dənizinin güneyinin parlaq mədəniyyətlərinin, xüsusən, Marlik, Mərkəzi Əlbərzun parlaq mədəniyyətlərinin, Silk, Elam, Midiya və Urartu mədəniyyətlərinin hamısının məhv edilməsi 2500 il öncə Beynəlnəhrinin sünut etdiyi zamana təsadüf edirsə,* bunun yalnız bir mənası vardır ki, Yəhudilərin zənginliyi, təşkilatı və zəkası yerli olmayan axınçıların ixtiyarına və iradəsinə buraxılaraq əski və məğrur Orta Doğu və Beynəlnəhrin mədəniyyətləri və qövmləri Yəhudilərin vassalı durumuna gətirilməyə çalışmışdır. Urşəlimə dönüş yolunu açmaq və Yəhudi əsirlərini və zənginliklərini əsarətdən qurtarmaqla birgə, həm də Orta Doğu və Beynəlnəhrin mədəniyyətlərini məhv edərək, Yəhudilər üçün tarixi fərağətin, güvənliyin, təhlükəsizliyin və rahatlığın yaradılmasına etina göstərilmiş,

* Əksəriyyəti Yəhudi olan Orta Doğu tarixinin araşdırmaçıları ən zəif sənədlərə güvənərək Aşur və Elam mədəniyyətinin daha öncədən süqut etməsini önə sürməklə bu mədəniyyətlərin uçurulmasının suçunu Həxamənsilərə ad etmək istəməirlər. Lakin Həxamənsi daş yazıları bu mədəniyyətlərin ən azı Daryuş zamanına qədər yaşaması ilə bağlı hekayələr və rəvayətlər nəql etməkdədir. Bir daha söyləməm gərəkir ki, Yəhudi qövmü öz qurtuluşu üçün Koroşu təqviyyət etmə və gücləndirmə vasitəsi ilə öz zəkasını, dinpərəstliyini və daha dərinədən Musa ideallarına və Əhdi-Ətiqin hidayət və müxədləmə missiyası olan inancının bütövlüyünü, qətiyyətini tam isbat etmişdir. Burada məqsəd Həxamənsiləri yetirən, ortaya çıxaran amilləri araşdırmaqdır. Yəhudi tarix şüuru ilə mövzuya baxaraq əski Orta Doğu və Beynəlnəhrin və «İran» qövmlərinin və mədəniyyətlərinin uçurducusunu əski «İran» mədəniyyətinin baniləri kimi tanıyır, tanıdır və onlara tapınırlar.

səy edilmişdir. **Tarixin də şahidlik etməsi üzərinə Koroşun bu qədər xalqlar, qövmlər və millətlər üzərinə bərqasa və ildirimsayağı qələbəsi yalnız Yəhudilərin kənardan dəstəyi və iç təxribatları ilə mümkün olmuşdur. Çünki Yəhudilər müxtəlif ölkələrin dövlət sistemlərinin, siyasi və iqtisadi mərkəzlərinin dərinliklərinə qədər nüfuz etmişdilər.**

«Babilin süqutu ilə bağlı müxtəlif görüşlər mövcuddur:

1. Bəzi Yunan və Tövrat qaynaqlı mənbələr.
2. Babil qazıntılarından əldə edilən bilgilər.

Rəvayətlərin söyləmədən öncə bu mövzunu xatırlatmam gərəkir: müxtəlif qaynaqlar arasında ixtilaf ola bilər, ancaq bir şeydə ixtilaf yoxdur, o da budur ki, bu məşhur şəhər (Babilin başkəndi) özünü düşmən qarşısında uzun müddət qoruya biləcək maddi müdafiə vasitələrinin genişliyinə, müxtəlif müdafiə xətlərinin mövcudluğuna, möhkəm və basılmaz səngərlərin varlığına, Babil çevrə ərazilərinin müqayisəliyinə rəğmən, bu ölkə çox qısa bir müddətdə süqut etmişdir. Tazə nəfəs Ari ordusunun bütün bu müdafiə vasitələrini söküb Babilə çatmalarına şübhə yoxdur, ancaq bu qədər sürətlə və bu qədər tez bir zamanda bu hadisə necə baş vermişdir? Babil anbarlarının azuqə ilə dop-dolu olması və geniş tarlaların şəhərin içərisində əkilib, biçilməsi üzündən bu mühasirə qarşısında Babilin uzun sürən müqaviməti və bu müqavimət ərzində Babilin özünə güc qaynaqları və müttəfiqlər tapa bilməsi mümkün idi. Bu, ildirimsayağı süqutun səbəbini yalnız Babilin içində baş verən iç qarşıdurma, iç fitnələrlə və Babillilərin ruhi sarsılışları ilə bağlamaq olar. Bu məsələ yuxarıda şərh verilmiş və qarşıda daha geniş şərh ediləcək hadisələrlə ilgili ola bilər».¹

Babilin içərisində fitnə salıb, iç qarşıdurma yaradaraq xarici müdafiəni zəiflədən Yəhudilərdən başqa kim ola bilər. Yəhudi öncüllərinin Koroşla anlaşmalarına görə Babil süqut etdikdən sonra İsrail əsirləri və zənginlikləri sərbəst

¹ Həsən Pirmiyyə. Əski İran, s.383-384.

buraxılacaqdı. Nəhayət, zaman gəlir ki, Koroşu məchul bir diyardan məşhur Babil darvazalarına çəkib gətirənlər imperatora çevrilən Koroşdan öz imtiyazlarını və mükafatlarını alırlar. Əgər Yəhudi öncülləri bu planı hazırlamasaydılar, Koroş da dədələri kimi adsız-sansız məchul bir diyarın adı və itgin insanı olacaqdı.

«Pars imperatoru Koroşun səltənətinin birinci ilində Tanrının İyerimiya peyğəmbər vasitəsi ilə söylədikləri müjdələrin hamısı gerçəkləşdi. Iyersiya, Koroşa bir fərman yazıb imperatorluğun hər tərəfinə göndərməsini təklif etdi. O fərmanın mətni budur: Mən, Koroş, Pars imperatoru, elan edirəm ki, Tanrı, göylərin Tanrısı dünyanın bütün məmləkətlərini mənə bağışlamışdır və mənə əmr etmişdir ki, Yəhudi ölkəsinin Urşəlim şəhərində onun üçün bir ev tikim. Mənim imperatorluğumda bulunan bütün Yəhudilər istərlərsə, Urşəlimə dönə bilərlər. Tanrı, İsraıl Tanrısı onlara (Yəhudilərə) yardımçı olsun».¹

Heç bir məzhəb mənsubiyyəti olmayan və Babildə iftixar və güvən qaynağı olaraq «Mərduk və Nəbu»nu görən Koroş imperatorluğunun ilk ilində birdən-birə Tövrətin Allahından əmr alıb Yəhudiləri zənginlikləri ilə bir yerdə azad edərək Urşəlimin təmirinə göndərməsi mümkündürmü?

Sübhəsiz ki, Koroşun belə bir fərman verməsi onun mərhəmətindən qaynaqlanmamışdır. Bu, Yəhudilərin Koroşa ödədiyi maddi və əqli sərmayənin qarşılığıdır. Çünki digər millətlər Koroşu başqa tür xatırlamışlar: «Ey padşah, sənə nəsihət edirəm ki, bu işdən əl çək. Çünki uyğun bir nəticəyə çata bilmən məlum deyil. Öz qövminün hökmdarı olmaqla razılaş və burax mənə öz ölkəmə səltənət eləyim. Əfsus ki, mənim sözlərimi dınləməyəcəksən, çünki sən, haqqında heç düşünmədiyin şey sülh və səfədir... Ey qan içən qəddar ki, oğlumu şərab əfsunu ilə yaxalamısan, bu qədər özünə güvənmə, çünki bu, ərənlik ayini deyildir və savaşı meydanında baş

¹ Tövrət. Əzra. Əhdi-Ətiq, 36: 22-23.

verməmişdir. Ancaq yenə də mən sənə daha kötü olmanı istəmirəm. Nəsihətimi eşit və ölkəmdən uzaqlaş. Əgər getməz olsan, günəşin Allahına and içirəm ki, nə qədər qana susuz olsan da sənə qan içməkdən doyruracağam».¹

Massgetlər mələkəsi Tomris bu iki mesajdan sonra bütün cəngavərlərini və savaşıqlarını bir yerə yığdı və qanlı bir savaşı başlatdı. Koroş məğlub oldu və bir çox sərkərdələri ilə birgə savaş meydanında torpağa düşdü. Sonra Tomris Koroşun başını kəsib və qanla doldurulmuş bir testə qoyub dedi: Nə qədər istəyirsən iç, doyunca iç.*

«Tişri ayında Koroş Dəclə çayının sahili Opisdə Babil ordusu ilə savaşırkən, Akkad xalqı geri çəkildi və Koroş, xalqı yağmalayıb, talan etməyə başladı».²

Vəziyyət elə gətirmişdi ki, Yəhudilərin Beynəlnəhrinin yeganə sərvərləri olaraq özgürcə öz yurdlarına dönməkdə idilər və yeni imperator isə özündən 2000 il əvvəl barış və sükunət ortamında oluşan və gələn yerli zənginliklərə divan tutmaqla, yerli mədəniyyətləri qətl etməklə və qövmlərin tarixi kimlik və varlıqlarını məhv etməklə uğraşırdı. **Millətlər içəridən Yəhudi fitnəsi ilə sökülüb dağılır və dışarıdan əcnəbi axınçıların süngüləri ilə öldürülürdülər. Tam burdaca və bu zaman ilk dəfə olaraq «Iran» xalqları bu tanınmaz, kimliksiz və qaniçən qövmü «Parse» olaraq adlandırdı. Bu ləqəb əski «Iran»da, indiki «Iran»da və Midiya və Elam lüğətnaməsində «dilənçi, sülənən və işğalçı» olaraq anlaşılmışdır.** Bu ləqəbdən Fars dilində «pərsə zədən

¹ Rucəyyə Behzadi. Mərkəzi Asiyada və İran fəlatında (platosunda) əski qövmlər, s.97.

* Bu Koroşun ölümü ilə bağlı Herodotun söylədiyidir ki, mən onu tarix satqını və nağılbaz adlandırmışam. Ancaq, Koroşun mərhəmətliliyi ilə ilgili rəvayətləri də o yazmışdır. Demək, mən Herodotla bağlı söylədiyim ifadəmdə haqlıyam. Çünki ya hər ikisi də ya əsassızdır və ya hər ikisi də doğru sənəddir.

² Amil Kurt. Həxaməşilər, s.41, Babil salnaməsindən nəqlən.

(vellənmək, avaralanmaq)» sözü düzəldilmişdir və hətta İran xalqları köpəyin əsəbi hürüşünü, köpəyin hürüş səsinə uyğun olaraq «Pars» adlandırmışdır.^{**}

Nə qədər də bu ləqəbin mənası bu qövmin tarixi kimliyi ilə uyum içərisindədir! Bu ləqəbin üzərinə dərin düşüncələr bizi, Həxaməşlilərin qalxındıqları dönmədə İran xalqlarının çəkdiyi əziyyətlərin, faciələrin, müsibətlərin, bunalımların və iztirabların genişliyi və dərinliyi ilə tanış etməkdədir. Nədən bizi ustadlar «Parse» sözünün mənasını tapmaq üçün bu qədər uzun uzadı bir yol getmək istəyilər:

«Parsların qalxış yeri: Indi Parsların əsil yerlərini müəyyən etməliyik. Söylədiyimiz mövzulara diqqət edərsək, bir ümumi nəticəyə varmaq mümkündür: əksər Pars qəbilələrinin elə adları var ki, Şərqi Irandan qaynaqlanmış və Parsların mühacirət istiqamətini İranın şərqindən Qərbə və Cənuba doğru olduğunu göstərməkdədir. Bu nəticə digər dörd dəlillə də təsdiq edilir. 1. Hətta Pars adanın özü Şərqi Irana bağlıdır. Dyakonov Parse və Pərsə sözlərini bir kəlmənin iki cür ağzı və tələffüzü olaraq bilməkdədir ki, bu gün «Pəhlu (sınır nahiyəsi)» kimi qalmışdır. Hətta bu görüşlə razılaşmasaq da Parse və Pəştü adlarının eyniliklərini inkar edə bilmərik. İngilislər tərəfindən (guya ingilislərin bu görüşlərinin arxasında siyasi mülahizələr durmaqda imiş) ortaya atılan Pəştü, Pəştun, Pəxtun və Pəsan sözlərinin Paktular (Herodotun üçüncü kitabının 102-ci səhifəsində söylədiyinə görə Şərqi Iranda yaşayırmışlar) qövmindən alınması görünüşü Markvart

^{**} Milli hissləri nəzərə alaraq bu mövzunu yazmaqda şübhə edirdim, lakin bu mövzunun tam doğruluğuna inandığım üçün düşündüm ki, həqiqəti qəbul və ya rədd etmək təfəkkürün hakimiyyətini və ya təəssüb qarşısında təslimiyyəti gərəkdir. Mən təəssüb və təslimiyyəti deyil, təfəkkürün hakimiyyətini və həqiqəti tərcih etdim. Həm də düşündüm ki, bu kitabın vermək istədiyi mesaj bu biçim riayətlərə müqəyyəd olur, pərçimlənirsə, gərəkən bilgilərin və tarixi faktların üzə çıxması mümkün olmayacaqdır.

yüz il bundan əvvəl rədd etmişdir. Əfqan farsçasında «ş» samitinin İran farsçasındakı «sr» və «rs» samitlərinə bərabər olmasını nəzərə alaraq «Pəştu» (və Pəxtun) adını əslən Pəştan və «Pərəştan» olaraq fərz etdi və «Parsi ıy-tay» (Yəni pars qövmü), çünki Saka dilində «tay» cəm şəkilçisidir) eyni kökdən bildi. Bu qövm Bətlimusa görə (Coğrafiya, 6-cı kitab, 18-ci bənd) Kabil ölkəsində yaşayırmış (Bətlimuş eyni qaynaqda iki qövmün adını çəkir ki, digərini Parsi adlandırır. Parsyanə və Parsya adlarında iki məkandan ad aparır ki, hər ikisi də Kabilistan nahiyəsində imiş). Taren, Pasilər və Parsilərlə eyni saydığı Pasyanilərin adını çəkərək, onları güclü insanlar olaraq tanıdırdı ki, onların İranın şərqində Yunani-Bəlx dövlətinin yığılışında rolları olmuşdur. Onların Xarəzm və Bəlx hüdudlarındakı sabiqə və keçmişlərini bu fərziyyə ilə izah etdi ki, guya onlar milad öncəsi birinci minilliyin başlarında Midiyalılarla birgə Şərqdəki əsil iranlıların vətəni Iranoviçdən (Şərqi Iranda iranlıların əfsanəvi ölkəsi) Qərbə gəlib və sonralar Persva və ya Parsumaşa və ya Parsədə məskunlaşan Parsilərin qalıqlarına çevrilmişlər. Eyni zamanda Hertsfeld izah etdi ki, «Parse» adı hər ehtimala görə «Pasu»nun əski şəkilidir ki, Asurlar onu Persu olaraq yazmışlar».¹

Onlar Pars sözünün mənasını bulmaq üçün Pesrvaya, Pəştuna, Pəştanəyə və Peştuya əl atırlar, müxtəlif hərfləri bir-birinə çevirirlər, dünyanın o başına qəldər araşdırmalar aparırlar, müxtəlif qövm və qəbilələri bir-birinə bağlayıb və hətta özlərindən dəyişik qövmələr uydururlar ki, bəlkə Pars və Parsevə bənzər bir şeylər tapsınlar. Şübhəsiz ki, bu biçim araşdırma (!) ilə bütün dillərdə və ölkələrdə Parsa bənzər bir şey və hətta Pars sözünün özünü də tapa bilərlər. Lakin onlar hətta Dehxüdanın və Kürdü lüğətnaməsinin açıqca izahını da tarixə zidd təəssübləri üzündən görməz olmuşlar.

¹ Ə.Şapur Şəhbazi. Ərcnameye Iran (İranın dəyərnəməsi), I cild, s.608-610.

«Parse» imperatorluğu barədə milli və tarixi dəyərləndirmə etmək üçün bu sözün farsçada və midiyaca olan mənası (kəpəklərin əsəbi və gərgin hürüş səsi) yetərlidir. Bu ləqəbi «İran»lı qövmlər Koroşun bütün bölgədəki xunxarlığı, qaniçənliyi üzündən ona vermişlər və imperatorluğunu bu adla bəzəyən ilk Həxaməniş sultanı Daryuşdur. Yəhudilərin əsarətdə olan altunlarını geri qaytaran Koroş həm də işğal etdiyi dəyişik zənginliklərlə, qövmləri, xanədanları və dövlətləri məhv edilmiş Orta Doğu və Beynəlnəhrinin sənət adamlarını icbari iş mərkəzlərində məcburi çalışdıraraq, həmin günə qədər bir daşı daş üstünə qoymamış öz qəbiləsi üçün Pasarqad, Şuş və Təxti-Cəmsid saraylarını yüksəltdi. Bu, tarixi memarlıq nailiyyətləri Həxamənişlərin gerçək tarixi ilə tanış olduqdan sonra daha da yüksək dəyər qazanır və başqa bir mənada «müqəddəsləşir». Çünki abilərin hamısı məğlub Orta Doğu və Beynəlnəhrin millətlərinin sənət əsərləridir ki, Təxti-Cəmsid kolleksiyasında toplaşmış, tarix üçün sərgilənən abidələrin hamısı məğlub Orta Doğu millətlərinin sənət əsərləridir.

«Şuşda təsis etdiyim bu sarayın divarları uzaqlardan gətirilmişdir. Yer dərinliklərə doğru o qədər qazıldı ki, daşa çatdı. Binövrənin işi bitdikdən sonra **şiftə**^{**} ilə bünövrəni bərkitmə işi başladı. Bir tərəfi 40 arşın və digər tərəfi 20 arşın dərinlikdə olan şifrənin üstündə saray yüksəldi. Yer qazıldıqdan, şifrə töküldükdən və zığ suvandıqdan sonra Babil

* Qorxunc və hətta çirkin və murdar adlardan və ləqəblərdən yararlanmaq və baqalarında qorxu və vahimə yaratmaq üçün özünü yırtıcı heyvanların xasiyyət və xüsusiyyətlərinə uyğun gəlişdirmək ənənəsi əski savaşı qövmlərin törəsində və bütün dünyada isbata ehtiyacı olmayan yaygın bir gerçəkdir. Babil və Aşur sənədləri də düşmənin ürəyində qorxu və xof icad etmək üçün qeyri-adi, şişirdilmiş və yüksək rəqəmli qətlialardan, kütləvi qırğınlardan xəbər verməkdədir.

^{**} Torpaq, qum, su və ahəngin qarışığı – Tərcüməçi.

qövmü bu işi yapdı. İndən (Libnan adlı dağ) sərv ağacının taxtaları gətirdi. Asur qövmələri onu Babilə gətirdilər. Babildən Şuşa qədər isə Karilər və yunanlılar daşdılar. Yeka ǵaxtası Gəndardan və Kirmandan gətirildi. Sarayda istifadə edilən altunlar Sarddan və Bəlxdən gətirilmişdir. Ləcvərdi daş və qiymətli əqidlər Soğddan gətirilmişdir. Orta rəngli qiymətli daş Xarəzmdən gətirilmişdir. Gümüş və daş kimi taxtalar (abnus) Misirdən gətirilmişdir. Divar bəzəkləri daş-qaşlar Yunanıstandan gətirilmişdir. Fil dişləri Həbəşədən və Roxəcdən gətirilmişdir. Daş dirəklər Xuzistanda yerləşən Əbiraduş adlı bir kənddən gətirilmişdir. Daş yonan sənətkarlar yunanlı və Sardlı idilər. Zərgər sənətçilər Midiyalı və Misirli idilər. Taxta yonan sənət adamları Sardlı və Misirli idilər. Kərpic bişirən sənətçilər Babilli idilər. Divar rəssamları sənətçilər Midiyalı və Misirli idilər».¹

Qana susamış, yerli olmayan, əcnəbi bir imperatorluğun əsil mahiyyəti budur. Dünya sənəti və hünərinin qalxındığı bir bölgədə bu imperatorluğun bir suvaqçısı, bir kərpic kəsəni, bir həccarı (daş yonanı), bir zərgəri və bir rəssamı olmamışdır* və tarixdəki ömürlərinin sonuna qədər yalnız süngülərinə güvənmişlər. Məğlub millətlərin sənət adamları ən böyük və ən gözəl abidələri yüksəldərək tarix üçün bir mesaj buraxmışlar ki, tarixdə sərgilənən bu binalar və memarlıq sənəti Həxamənşi kimliyinin nümayişi deyildir, Həxamənşi vəhşiliyinə və xunxarlığına yenik düşən millətlərin sənətçilərinin incə səliqələrinin məhsulu və yadigarıdır. Bu gün onların bir

¹ Şuş kitabəsi Dsr, Şarp. Həxamənşi şahənşahlarının fərmanları, s.90.

* Düşüncəsiz birinə tuş oldum, söyləyirdi ki, «İran» tarixində suvaqçının olmaması «İran»lıların iftixar etməsi gərəkən bir hadisədir. Çünki «İran»lılar ta əskilərdən alçaq işlərlə uğraşmağı sevməmişlər. Biçarə adamlar anlamır ki, əski dünyadakı yaxşı bir suvaqçının, bir kərpic bişirənin və həccarın əhəmiyyəti bugünkü dənizaltı düzəldənlərdən daha yüksək olmuşdur.

çoxlarının mədəniyyətlərindən viranəlikdən başqa bir əsər-ələmət qalmamışdır. Xoşbəxtlikdən, «Parse»dən öncə əski Orta Doğu kimliyini əks etdirən bütün bu tarixi miraslarda və xatirələrdə «Həxamənşi sənəti» adlanacaq hətta kiçik bir xətt, bir rəsm əsəri və bir cızıq da mövcud deyildir.* Həxamənşilər öncəsi mədəniyyətin mərkəzləşmiş örnəklərini Təxti-Cəmşiddə görməkdəyik. Eləcə də Təxti-Cəmşiddə bütün mədəni, ancaq məğlub millətlərin əlbisəsi, sənəti, istehsalı, hünəri və hətta xislət və xasiyyətləri ilə tanış oluruq. Təxti-Cəmşiddə Daryuşun sarayının planını çızan sənətkar gerçəkdən də məğlub qövmlərin mesajını tarixə və gələcəyə söyləmişdir. O bənzərsiz sənətkar, məğlub və məcbur millətlər arasında cari olan intizamı, sükutu və icğariliyi elə ustacasına təsvir etmişdir ki, sanki, onlar çox həvəslə öz varlıqlarını təqdim etməkdədirlər! Bu, əsir edilmiş əsil sənətkar səhnəni iki hissəyə bölməklə bir tərəfdə imperator, vəliəhd, zadəganlar, hərbcilər və saray idarəçiləri, digər tərəfdə isə parça, ipək, qoyun, cam, cəvahirat kimi milli nailiyyətlərini təqdim və hədiyyə etmək üçün şahla görüşməyi gözləyən millətlərin nümayəndələridir, ortada isə təhlükəsizlik və güvənliyi saqlayan bir nəzarətçi və bələdçi durmuşdur. Əsir sənətkar bu bələdçi timsalında göstərmişdir ki, nəinki sultanın təntənə və ehtişamı məğlub millətlərin

* Hansı bucaqdan Həxamənşilərə baxırımsa, onların tarixdəki zühurlarının nəticəsi acı və təəssüf doğurucu görünür. Hətta Moğul qövminün Güneyə hücumu, məğlub və qalib qövmlərin və onların sənətlərinin əlaqələri prosesində müsbət hadisələrə səbəb oldu. Heç olmasa Moğullar hücumlarından əldə etdikləri nəticələrə öz yurdlarına apardılar və köçəri qəbilələrin vətəni Quzey və Güneyin müştərək kultürünün ölkəsinə çevrildi. Ancaq, Həxamənşilər və onların ardınca gələn Əşkanilər (Arşaklar) və Sasanilər «İran»da və Beynəlnəhrində viranəlikdən və durğunluqdan başqa heç bir şey miras buraxmadılar və özləri də məğlub olduqdan sonra, Şərqi tarix və coğrafiyasından məhv olub, silinib və itdilər. Onlar bir qəbilə, qövüm və ya millət olaraq ilk zamanlarda olduqları qədər bu gün də tarix üçün tanınmaz və məchuldurlar.

hesabınadır, həm də sənətkar, yaraşıqlı əlbisələrin, silahların, papaqların, düzənli davranışların, əl işləri sənətlərinin timsalında əski Orta Doğu və Beynəlnəhrin (İkiçayarası) qövmləri mədəniyyətinin müxtəlifliyini, əskiliyini və üstünlüyünü tarix və gələcək üçün nümayiş etdirmişdir. Bu baxımdan Təxti-Cəmşid elə millətlərin əziz yadigarıdır ki, onlardan bəziləri Həxamənşilərdən sonra bir daha tarixdə baş qaldıra bilmədilər. Orta Doğu və Beynəlnəhrin mədəniyyətini məhv edən böyük Imperatorun oğulları ataları kimi, Yəhudilərin planları arxasınca getməmişlər. Tövrət bu barədə qeyri-təbii olaraq səssizcə davranmaqdadır. Atanı o qədər təclil edib, öyən bu kitab oğullarına heç işarə etməmişdir! Bu səssizlik Koroşun öldüyü andan başlayaraq Daryuşun ortaya çıxdığı vaxta qədər bir zaman məsafəsini ehtiva etməkdədir. Tövrətdə Kəmbuciyə və Berdya barədə heç bir işarə yoxdur və Həxamənşinin ikinci böyüyü Daryuşun meydana çıxdığı ana qədər baş verən hadisələrlə ilgili heç bir işarə mövcud deyildir. Koroşu təqdim edərkən ifrata vararaq onu seçilmiş Tanrı elçisi kimi tanıdan Tövrət, Daryuşu tanıdarkən nəinki xəsislik edir, həm də oxucunun zəyniyyətini azdırmağa çalışır. Tövrətdə bu dövr tarixinin şərhı çox qarışıqdır. Bu üzdən istər-istəməz tarixçi düşünmək məcburiyyətində qalır ki, Daryuşun böyük fitnəsində əsas rolu olan Yəhudilər göz ardı edilmişdir. Fitnənin əsas iştirakçıları olan Yəhudilər və onların məxfi planları barədə Tövrət heç bir bilgi vermir. Ancaq tarixin digər şahidləri bu barədə Tövrət kimi əsəssiz deyildir.

«Yəhudi qövminin və Benyaminin düşmənləri sürgün Yəhudilərin İsrailin Tanrısı üçün ev yapmalarını eşidincə Zerrubbabilin və başçıların yanına gedib və dedilər: izn verin biz də Tanrı evinin bərpasında sizə yardım edək. Çünki biz də sizin kimi bir olan Tanrıya inanırıq. Asur padşahı Esra-Haddun bizi buraya gətirdiyi gündən sizin Tanrınıza qurbanlar kəsirik. Ancaq «Zerrubbabil» və Yeşua və Yəhudi qövminin digər başçıları cavab verdilər: «Bu işə qatılmanıza izn vermirik. İsrail

Allahının evini kral Koroşun fərmanı üzrə yalnız İsraıl qövmü tikə bilər». Bu üzdən o yerlərin sakinləri Yəhudilərə sıxıntı çəkdirərək, onların əhval-ruhiyyəsini pozmağa çalışdılar və Tanrı evinin təmirində böyük əngəllər törətdilər. Həm də bəzi vəzifəli şəxslər rüşvət yolu ilə Yəhudiləri əngəlləmək istədilər. Bu əngəlləmələrə Koroşun səltənətinin bütün dövründə mövcud idi və Daryuşun səltənətinə qədər davam etdi».¹

Tövrətin Babildən Urşəlimə dönüb Allah evini bərpa edən Yəhudi qövminin qarşısındakı Daryuş dönməsinə qədər davam edən əngəllərə işarələri və Koroşun fərmamına arxalanaraq Tanrı evinin təmirə başlanmasının ilk illərindən məqsəd Kəmbuciyənin dönməsidir. **Tövrət heyvət doğuran bir tələşlə Kəmbuciyə və Daryuş dönməsinə baş verən hadisələri Ərdəşirin və Xəşayarşanın adına yazmağa çalışmışdır! Ancaq Yəhudilərin Urşəlimə dönüşünü təşkilatlandıran «Zerubbabil»in adını çəkməklə açıqca aydın olur ki, Tanrı evinin təmirinin dayandırılması Koroşun oğlu və canişini Kəmbuciyə zamanında baş vermişdir.**

«Xəşayarşa səltənətinin başlanğıcında Yəhudilərin və Urşəlimin düşmənləri Yəhudilərə qarşı padşaha bir ittihamda bulundular. Ərdəşir dönməsinə də belə ittiham məktubları yazıldı. Bu məktubları Beşlam, Mitradad, Tabeel və arxadaşları Arami dilində Pars kralı Əprdəşirə yazdılar. Yəhudilərə qarşı yazılan bu şikayətnamədə iştirak edənlər bunlardır: Vali Rəhum, Katib Şimşay və Ərkdən, Babildən və Şuşdan (Elamdan) olan bəzi qazilər və vəzifəli şəxslər və böyük Asur Banipalın sürgün edib, çayın digər tərəfində, Samirə şəhərində olan millətlər də bu məktubun yazılışında iştirak etdilər. Kral Xəşayarşaya göndərilən məktubun mətni budur: «Firat çayının qərbində yaşayan biz qullarınız padşaha bildiririk ki, sizin əmrinizlə Urşəlimə dönmə Yəhudilər, fitnə və qiyam mərkəzi olan bu şəhəri bərpa etmək istəyirlər. Onlar şəhərin hasarlarını və dirəklərini təmir etməklə məşğuldurlar. Padşah agah olsun

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq. Əzra, 4: 1-5.

ki, əgər bu şəhər və hasarları yenidən bərpa ediləcək olsa, heç şübhəsiz, kralın ziyanına olacaqdır. Çünki bu şəhərin təmiri bitdikdən sonra Yəhudilər sizə vergi və maliyyə, bac və xərac verməyəcəklər. Biz, padşahımızın düz-çörəyini yediyimiz üçün onun zərər çəkməsini görmək istəmirik. Bu üzdən də bir məktub yazıb və padşahı bu işdən agah etmək istədik. Rica edirik ki, əmr buyurasınız bu barədə dədələrinizin tarix kitablarını araşdırsınlar ki, keçən əsrlərdə bu şəhərdə nə kimi qövqa və qiyamlar olduğu bəlli olsun. Əslində, bu şəhər ona görə viran edildi ki, onun sakinləri onlara hökumət edən kral və hökmdarlara qarşı daima qiyam edirdilər. Padşah bilmiş olsunlar ki, əgər bu şəhər və hasarları bərpa edilirsə, kral, Fıratın qərbində yerləşən bu ərazilərə nəzarət edə bilməyəcək». Padşah Samirədə və Fıratın qərb nahiyyələrində bulunan vali Rəhuma, katib Şimşaya və arxadaşlarına belə cavab verdi: «Salam olsun sizə! Göndərdiyiniz məktub çatdı və tərcümə edildikdən sonra mənə oxundu. Araşdırma və soruşdurma üçün əmr verdim. Məlum oldu ki, bu şəhərin sakinləri əskilərdən padşahlarına qarşı üsyan etmişlər. Həm də Urşəlimdə güclü padşahların olduğunu öyrəndim ki, Fırat çayının bütün qərbində hökmdarlıq edir və bac və xərac almışlar. Bu səbəbdən də onlara söyləyin ki, şəhərin təmirindən əl çəksinlər və mənim fərmanımı gözləsinlər. Dərhal hərəkətə keçin və ola biləcək fitnələrin qarşısını alın». Pars kralı Ərdəşirin məktubu vali Rəhuma və arxadaşlarına çatdığında dərhal Urşəlimə gedib və Yəhudiləri zorla şəhərin təmirindən əl çəkməyə məcbur etdilər. Tanrı evinin bərpası Daryuşun səltənətinin ikinci ilinə qədər dayandırılmışdır».¹

Tövratin bu bölümündə tarixi qarışıqlıq və anlaşılmazlıq daha qabarıqdır və bir neçə dəlilə görə bu hadisə Ərdəşir zamanında deyil, ancaq Kəmbuciyə zamanında baş verə bilər. Birinci, ona görə ki, Yəhudiləri ittiham edib şikayət edənlər işarə edirlər ki, «sizin zamanınızda» Urşəlimə gəlmişlər.

¹ Tövrat. Əhdi-Ətiq. Əzra, 4: 6-24.

Yəhudilər Urşəlimə Ərdəşirin fərmanı ilə gəlməmişdir. Bu hadisə Koroşun zamanında və Kəmbuciyənin nəzarətində baş vermişdir. Digər tərəfdən, rəvayətin sonunda Tövrət açıqca yazır ki: «Tanrı evinin bərpasına Daryuşun səltənətinin ikinci ilinə qədər dayandırılmışdır». Bəllidir ki, Koroşun Urşəlimin bərpa izni verməsi ilə Daryuşun bu izni yenidən həyata keçirməsi arasındakı zaman məsafəsi, ancaq Kəmbuciyənin dövrünə təsadüf edə bilər. Tövrət isə qəsdən, mövzunu Xəşayarşa dövrünə həvalə edir. Bu yanlışlıq Həccinin də kitabında görünməkdədir. Peyğəmbərlərin kitabına şərh və dəraməd yazan «Uluslararası kitab-i müqəddəs cəmiyyəti»nin 1995-ci ildə nəşr etdirdiyi (İrana gələn Tövrətin ən son nəşri) Həcci kitabının müqəddiməsində yazır: «Bu kitabı Həcci peyğəmbər miladdan öncə 520-ci ildə yazmışdır. Bu zamanda Yəhudilər Babil sürgünündən dönmüş və Urşəlimdə Tanrı evini təmir etməklə məşğul idilər. Ancaq Tanrı evinin təmiri bitmədən insanlar onu yarımçıq buraxıb və digər işlərlə məşğul oldular. Yəhudilərin çirkin niyyətli qonşuları da yalan sözlərlə onları qorxutmağa və bu işdən vaz keçməyə təhrik edirdilər. Digər tərəfdən kral Ərdəşir də Tanrı evinin təmirinin dayandırılmasına fərman verdi».¹

Həccinin öz kitabını yazmağa başladığı milad öncəsi 520-ci il Daryuşun səltənətinin ikinci ilidir və həm də Daryuşun Urşəlimdə Tanrı evinin yenidən təmir edilməsi üçün fərman verdiyi ildir.

Həccinin kitabının mətnində də bu mövzuya dəqiqcə işarə edilmişdir: «Kral Daryuşun səltənətinin ikinci ilinin altıncı ayının birinci günündə Yəhuda valisi Şialtiel oğlu Zerubbabilə və böyük kahin Yehotsadaq oğlu Yeşuya peyğəmbər Həcci əli ilə Tanrının bu sözləri gəldi: Orduların Tanrısı belə deyir: Bu qövmlər söyləyir ki, Tanrı evini bina etmək üçün hələ zaman gəlməmişdir. Peyğəmbər Həcci aracılığı ilə Tanrının bu sözləri

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq. Həcci, müqəddimə.

gəldi... mənim evim viran ikən sizin üçün yeni tikilmiş evlərinizdə oturmaq vaxtıdır?»¹

Həcci kitabının yazıldığı zamana, yəni Daryuşun səltənətinin ikinci ilinə edilən işarələr və əlamətlər dəqiqliyi ilə doğrudur. Belə isə Daryuşdan yüz ildən sonra səltənətə gələn Ərdəşirin Tanrı evinin təmir edilməsini dayandırmaq üçün fərman verməsi necə mümkün ola bilər? Demək, Həccinin kitabında keçən Ərdəşirin məqsədi Kəmbuciyə olduğunu düşünməmiş daha məntiqlidir ki, Daryuşdan öncə Tanrı evinin təmirinin dayandırılmasına əmr vermişdi. 1995-ci ildə Həcci kitabının şərhçisinin belə açıq-aşkar tarixi bilgidən bixəbər olması qeyri-mümkün olduğu üçün Kəmbuciyənin yerinə Ərdəşirin adını çəkməsi göstərir ki, Tövratın bu yanlışlığını örtbasdır etməkdə israrlıdırlar. Bununla da **Daryuşun hərbi çevrilişlə iqtidara gəlib Kəmbuciyəni və Berdyanı öldürülməsində Yəhudilərin rolunu məxfi saxlamaq istəyirlər**. Həm də Yəhudi bilginləri yeni düşmənləri olan Kəmbuciyəni düşmən kimi göstərməyi məsləhət bilməmişlər. Bəllidir ki, səmələrin hadisələrə təsiri və Daryuşun Bisütündəki «Qəsəkar Muğ» barəsində ip əyirməsi, Kəmbuciyənin intihar etməsi və bu kimi əfsanələr tarixi uyutmaq, tarixçinin zehniyyətini və diqqətini pərdə arxasındakı Yəhudi faktorundan, amilindən yayındırmaq üçün İsrail müdrikləri və öncüllərinin diktəsindən, uydurma nağıllarından başqa bir şey deyildir.

«Samirilərin müxalifəti: Samirilər yeni məbədin tikilmə xəbərini eşitdiklərində Zerubbabilə və Yəhudi qövminin digər böyüklərinə elçi göndərərək və onlara yardım etməsi istəklərini duyurdular. Ancaq Bəni-İsrail Samiriləri xalis Yəhudi tayfalarından bilmədikləri üçün onların istəklərini rədd etdilər. Bu üzəndə Samirilər Yəhudilərlə düşmənçilik etməyə və binanın təmir işini əngəlləmək üçün planlar tökməyə başladılar. Samirilər Yəhudi düşmənlərinin başında duran Sənbətlə birgə

¹ Təvrat. Əhdi-Ətiq. Həcci. 1: 1-5.

krala bir məktub yazıb və Yəhudilərdən şikayətləndilər. O məktubun bir bölümü belədir: «... Padşah bilmiş olsunlar ki, sizin tərəfinizdən bizim yanımıza göndərilən Yəhudilər Urşəlimə çatmış və o talesiz fitnə şəhərini yenidən təmir etməyə başlamışlar. Padşah bilmiş olsunlar ki, əgər bu şəhərin hasarları tikilib sona vararsa, onlar sizə bac və vergi verməyəcəklər. Nəticə olaraq da kral zərər çəkəcəkdir.» Kəmbuciyə fərman verdi ki, dərhal təmir işini dayandırınlar. Daryuşun səltənətinə qədər təqribən 15 il məbədin təmir işi dayandırılmışdır».¹

Məlum olur ki, Pərviz Rəhbər Həcci kitabının şərhçisindən daha çox tarixi işarələrlə vəqif və xəbərdarmış və Tövrətin yanlış adlandırılmalarını və işarələrini nəzərə almayaraq bu hadisələri Kəmbuciyə zamanına aid bilməkdədir.

«535-ci il Babil səltənətinin ibtidası və 529-ci ildən 522-ci ilə qədər Koroş imperatorluğunun səltənəti: Bu əsrdə 7-8 ildən artıq Yəhudi mühacirlərinin Babildən geriye dönüşlərindən keçmirdi. Bütün bu müddət ərzində Yəhudi millətinin öncülləri böyük problemlə rastlanmışdılar. Mühacirlər döndüyündə Yəhudi ölkəsi nisbətən boş və vəziyyəti çox pis idi. Əsir düşməmiş əkinçi Yəhudilər müxtəlif şəhərlərə dağılmışdılar. Ədumilər və Əşdudilər kimi qonşular Yəhuda və İsrailin ərazilərinin müxtəlif bölmələrini işğal etmişdilər. İordaniyanın şərqindən Əmunilər dəstə-dəstə gətirilmiş və Yəhudilərin ərazilərində yerləşdirilmişdilər. Quzeydə də Asurların məskunlaşdırdıqları Şumrunilər yaşayırdılar. Əkinçi Yəhudilər arasında təbdricən ətraf məzhəblər nüfuz etmiş və İbri dili Əşdudi və digər millətlərin dillərinə çevrilmişdi. Tanrı evi təmirinin durdurulması da bu problemlərin üzərinə başqa bir problem yüklədi. Yəhudi qövminin öncülləri Kəmbuciyə ilə münasibətlərini normallaşdırmaq üçün nə qədər təşəbbüslə oldularsa da heç bir

¹ Pərviz Rəhbər. Yəhud tarixi, s.17.

nəticə vermədi. Çünki Kəmbuciyənin düşüncələrini başqa hədəflərə yönəlmişdi».¹

Levi tarixi, nəinki Tövratin Kəmbuciyənin adını çəkməməsini xatırladır, Kəmbuciyənin Yəhudilərin istəklərinə meylsizliyini göstərir, həm də Yəhudi öncüllərinin Kəmbuciyəni də Koroşun yoluna çəkmə təlaşlarını qeyd eləyir. Əcəba, Kəmbuciyə atasının aldığından əlavə Yəhudi zənginliyindən pay almaq üçün bəhanəmi arayırdı, yoxsa Misirlilərin, Babillilərin və daha önəmlisi Yəhudilərin güclənməsini neçə Tanrılığa qarşı sayan Muğların təlqini ilə Kəmbuciyədə Yəhudilərə qarşı şübhə və tərəddüdmü baş qaldırmışdı?

«Bu zaman Samirilər Kəmbuciyəyə məktub göndərdilər ki, sayları başqa millətlərlə müqayisədə az olan sabiq əkinçi Yəhudilərlə birləşən 40-50 min mühacir Yəhudi təhlükəyə çevrilməkdədirlər. Bir halda ki, Kəmbuciyənin öz ölkəsində Asur və Midiya dağlarında (Azərbaycandan Həmədana qədər) bu miqdardandaha çox Yəhudi yaşamaqda idi. Yəhudi əsirləri əsarətdən qurtulduqdan 206 il sonra əski İsrail ölkəsi kimi savaşı və qarşıdurma ilə məşğul olurdular. Onlar maldarlıq və tarmıla uğraşır və sayları günbəgün çoxalırdı. Samirilərin bəyanlarına inanmağa başlayan Kəmbuciyə mülahizə edirdi ki, o tarixə qədər hələ də boy və elat üsullarına görə yaşayan İsrail boylarından bir çoxu ölkənin mərkəzində mövcuddurlar. Ehtimal edilən hər cür xətəri dəf etmək üçün onları sakinləri olmayan uzaq Əfqanıstan dağlarına köçürməyi planladı. Ancaq onlara heç bir ziyan vermədi. Kəmbuciyənin Yəhudilərə qarşı müxalifəti açıqca bəlli idi. Kəmbuciyənin Tanrı evinin təmirini durdurması Yəhudilərə elə təsir etdi ki, bəzi Şərq tarixçiləri kralın bu əməlini Bəxt-ül Nəsin davranışları ilə müqayisə etdilər və səhvən onu Bəxt-ül Nəsir adlandırdılar. Tanrı evinin təmirindən məcburən əl çəkən İsrail sakinləri Yəhudilər heç də bu müddət ərzində bekar qalmadılar. Bu fəslin əvvəlində

¹ Doktor Həbib Levi. İranda Yəhudi tarixi, s.231.

söylənən problemləri dəf etməyə çalışdılar və bəzi sahələrdə də müvəffəq oldular və Tanrı evinin təmirini, öz mənafeyini Yəhudilərlə müttəfiq olmaqda bilən başqa bir şahənşahın zamanına buraxdılar. Kəmbuciyənin atası zamanında Babildəki altı illik iqtidarı və atasından sonra yeddi illik səltənəti Yəhudilərin milli proqramlarına böyük zərbə vurmuşdur. Milad öncəsi 538-ci və 536-cı illəri arasında Babildən Yəhudiyyəyə (İsrailə) tərəf baş alan mühacirət məsələsində Kəmbuciyənin davranışı Bəxt-ül Nəsinin sürgünü kimi sandılar. Əgər Kəmbuciyə Yəhudilərlə atası Koroş kimi davransaydı, mühacirlərə böyük nailiyyətlər nəsib olardı. Ancaq Babil, Midiya, Pars sakinləri Yəhudilər və xüsusən, Yəhudi zənginləri birinci mühacirlərin aqibətlərini gözləyirdilər. Üç il keçdikdən sonra Koroşun Yəhudi dövlətinin icadı ilə bağlı bəyannaməsinin problemlərlə rastlanmasını mülahizə etmələri onları bədbinliyə qapdırdı və bu üzdən də mühacirət və Urşəlimə dönüş dayandırıldı. Onlar düşündülər ki, nədən Yəhudiyyəyə gedib özlərini təcavüzlərin, yağmalanmaların, savaş və iqtisadi böhranların burulqanına atsinlər, elə Babildə; böyük, cəmiyyəti çox və zəngin olan bu şəhərdə qalıb yaşamaları yaxşı deyilmi? Və ya Koroşun ölkəsinin içlərinə, dünya zənginliklərinin axındığı və tam təhdükəsizliyin hakim olduğu Həmədana, Şuş şəhərinə və Pasarqada getmək və məzhəbləri də Yəhudilərlə daha çox təzad təşkil etməyən İran xalqlarının içərisində yaşamaq məqsədə uyğun deyilmi? Babillilərin və Yəhudilərin digər qonşularının əxlaqi çöküşlərindən bezərək qaçanlar, ali əxlaq və fitrətləri olan Pars ölkəsi xalqının içlərinə gəldiklərində rahatca yaşayırdılar. Yəhudilər birdən-birə peyğəmbərlərinin vədələrinə şəkk etdilər. Çünki Koroşun Yəhudilərlə ilgili verdiyi bəyannamədən sonrakı şadlıq və sevincləri çox sürmədi. Yəhudilər öz gözləri ilə bu hökmün yerinə yetirilməməsini gördülər və bu onları çox üzdü».¹

¹ Həbib Levi. İranda Yəhudilərin tarixi. I cild, s.234.

Bölgədə başqa bir Nəbukidnəsinin ortaya çıxışını təsəvvür etmək Yəhudiləri bərk rahatsız edirdi. Tanrı evi təmirinin durdurulması Urşalimə dönüş mühacirətinə ziyan verir və Yəhudi boylarının Tövrati düşüncələrində şübhə yaradırdı ki, bu da Yəhudi öncülləri və başçılarının qorxmasına, vahimə keçirməsinə səbəb olurdu. Bu gün Kəmbuciyənin Koroşdan fərqli olaraq Yəhudiləri sevməməsi bəlli edilmişdir. Həxamənsilərin, daha doğrusu Yəhudilərin tarix katibləri kimi davranın Herodotun Kəmbuciyəni dəli adlandırması, əslində Kəmbuciyənin Yəhudilərə qarşı davranışlarından qaynaqlanmaqdadır.

Herodotun Mənfisə dönən Kəmbuciyə haqqında verdiyi bilgiler belədir (III kitab, 27 və 38-ci bəndlər): «Kəmbuciyə Mənfisə döndüyündə Misirlilər Apisi tapmışdılar (Misirlilərin müqəddəs inəkləridir. Bu inəyi Apis adlandırırdılar. Onun xüsusi əlamətləri var idi. Müqəddəs inək öldükdən sonra yeni müqəddəs inək aramaq zorunda idilər). Bu münasibətlə Misirlilər ən gözəl paltarlarını geyinib şadlıq edirdilər. Kəmbuciyə elə sandı ki, misirlilər onun yararlanılmazlığı üzündən şadlıq edirlər. Bu səbəbdən də Mənfis şəhərinin valisini çağırıb dedi: Nədən Misirlilər əskidən bu işi görməzəkən, mən ağır itgilərlə savaştan yenik döndüyüm üçün şadlıq edirlər? Vali cavab verdi ki, Misirlilər öz Tanrılarını tapmaları münasibəti ilə şadlıq edirlər və bu Tanrının tapılması uzun zaman keçdikdən sonra mümkün olmuşdur. Şah bu cavabı eşitdikdən sonra dedi: Siz yalan danışırınsınız və yalançının cəzası edamdır. Kəmbuciyə onları edam etdikdən sonra kahinləri çağırırdı və eyni cavabı eşitdiyində dedi: Apisi mənim yanıma gətirin. Onlar Apisin arxasınca getdilər. Apis bir düyənin bətninə düşər və düyə bunlardır: alnında üç bucaq bir xal vardır. Arxadan qartala bənzəyir. Quyuğunda iki tük və dilinin altunda bir dəlik vardır. Apisi Kəmbuciyənin yanına gətirdiklərində, o, divanələr kimi qılıncını qınından çıxarıb düyənin qarnına soxmaq istərkən, qılınc düyənin buduna isabət

etdi. Sonra Kəmbuciyə kahinləri üz tutub dedi: Siz nə qədər düşüncəsiz adamlarsınız, Tanrının da heç əti və qanı olarmı? Allah da heç dəmirdən zərər çəkərmı? Məni rişxənd etmənin sizə çox baha başa gələcək. Sonra əmr etdi kahinləri qamçılasınlar və şənlik edən bütün Misirliləri tutub öldürsünlər. Belə nəticələndi Misirli şən adamların və kahinlərin aqibəti. Budu, kəsilən düyə öldü və kahinlər onu gizlicə dəfn etdilər. Misirlilər söylədiklərinə görə Kəmbuciyə bu rəftarından sonra dəli oldu. Ancaq Kəmbuciyənin əvvəldən də ağılı yox idi».¹

Nə Pirniya, nə Qrişmən və nə də Beryan Kəmbuciyənin Yəhudilərlə uyumsuzluğu və uyğunsuzluğu barədə bir kəlmə belə söz açmamışdır. Ancaq Pirniya Kəmbuciyənin divanəliyi barədə bu biçim əsassız nağılları kitabının bir neçə səhifəsində davam etdirir. Ancaq Həxamənsilərə sitayiş edərək, Şərq və özəlliklə «Iran» tarixində təxribat törədən Herodotun mülahizələrinin tərsinə olaraq digər bir sənəd Kəmbuciyə haqqında başqa cür bilgi verməkdədir: «Kəmbuciyə ilə həmzaman olmuş bir Misirlidən bir sənəd əldə edilmişdir. Bu sənəd Vatikan muzeiyində saxlanılan bir Misirli heykəlidir ki, Kəmbuciyənin Misir fəth etməsinə şahid olmuşdur. Heykəlin sahibinin həyatı və Misir hadisələri ilə bağlı heykəlin üzərinə bir kitabə yazılmışdır. Kəmbuciyəyə aid olan hissəsini burada gətiririk. Bu, Misirin Parslar tərəfindən fəth edilməsi ilə bağlı yeganə uzun sənəddir. Bu adamın adı Uca Qrersent və məbədlər rəisinin oğlu və həm də Saisin rəisi olmuşdur. O öz yazısını belə başlayır: «Allahların böyük anasının və Sais Allahlarının yanında dəyərli olan Uca Qrersent Uratlı bir şahzadədir. Misirin ağasının və yuxarısının padşahı Amizis zamanında xəzinədar idi. Deyir: Böyük şah bütün məmləkətlərin şahı Misirə gəldiyində yanında bütün Asiya məmləkətlərinin adamları var idi. O, bu məmləkətlərin bütününe səltənət etməyə başladı və Asiyalıları burada məskunlaşdırdı. O, Misirin və bütün məmləkətlərin böyük şahı

¹ Həsən Pirniya. Əski İran, birinci cild. S.497.

idi. Şah mənə söylədi ki, onun yanında həm təbib və həm də sarayın rəisi olum və gecələr ona rəvayətlər söyləyim. Mən, padşaha ali rütbə Ananın qərargahı olan Saisin əzəmətindən danışdım. Bu, bütün tanrıların sirridir. Yuxarı və aşağı Misirin padşahı Kəmbuciyədən xahiş etdim ki, Asiyalıları niyyət məbədinə uzaqlaşdırsın ki, bu məbəd bir daha müqəddəsliyini əldə etsin... Padşah onların niyyət məbədinə uzaqlaşması üçün əmr verdi və orada tikilmiş evləri sökdürdü. Padşah məbədin yuyulub təmizlənməsi və kahinlərin oraya göndərilməsi üçün əmr verdi. Kral fərman verdi ki, bütün böyük anası niyyət məbədinə istəklərdə bulunulsun, əvvəllər olduğu kimi qurbanlar kəsilsin və şənlik törənləri keçirilsin. Mən Saisin əzəmətini ona bəyan etdim və dedim ki, bu şəhər bütün tanrıların yerləşim məkanıdır və bütün allahlar öz səltənət taxtlarında əbədi olaraq bu şəhərdə məskunlaşmışlar. Kəmbuciyə Saisə gəldiyində niyyət məbədinə getdi və hamıdan yüksək olan niyyətin əzəməti qarşısında əski Misir padşahları kimi səcdə etdi. Sonra da böyük niyyət şərəfinə qurbanlar kəsdi. Misir padşahının kəsdiyi kimi».¹

Tarixçi Kəmbuciyə ilə bağlı Misir kahininin bu rəvayətini Herodotun nağıllarına tərcih etmək istəyir. Beləliklə, Həxamənsilər tarixinin ikinci yarpağını da Həxamənsilər özləri yazmış olur. Birinci yarpaqda Orta Doğuda Koroş Yəhudilərinin yolunu açmaqda, Beynəlnəhrinin əski mədəniyyətlərini məhv etməkdədir və Tövrata «Tanrı elçisi» olaraq tanınır. Bölgədə, Beynəlnəhrin və Həxaməniş sarayında günbəgün artan Yəhudi güc və imkanından təşvişə düşən Kəmbuciyə baş verə biləcək təhlükənin qarşısını almaq istəyir və bu üzdən də Herodot tərəfindən uydurulan axmaqca Apis inəyi nağılı ilə onu divanə adlandırırlar.

«Eyni zamanda Kəmbuciyə tərəfindən öldürülən Apis inəyi rəvayəti Stapeum Menfisdə (Apis inəklərinin mumiyalanıb dəfn edildiyi yer) kəşf edilənlərə görə şübhə və

¹ Perniya. Əski İran, I cild, s.502-504.

sual altına girmişdir. Miladdan öncə 524-cü ildə Kəmbuciyə zamanında Apis məzarı üzərində bir kitabə tapılmışdır. Bu kitabədə Kəmbuciyə Misir əlbisəsində diz çökmüş və səcdə edər bir halda görünməkdədir və onu «Hurus... Yuxarı və Aşağı Misir padşahı...» olaraq adlandırırlar. Kitabə belə məlumat verir: Altıncı il Şemo fəslinin üçüncü ayının onuncu günündə Yuxarı və Aşağı Misirin kralı... əbədi həyatın sahibi rəhmətlik Allah dəfn olunmaq üçün götürüldü (gözəl bir qürub çağında istirahət etmək üçün onu məzarına qoydular). Mumiyalanmaq, şahın onun üçün düzəltirdiyi yerdə dəfn edildi. Hər şey kralın istədiyi kimi oldu...»

Nəticə: bu sənədə görə məlum olur ki, Herodot yalan və qeyri-dürüst bilgi vermişdir. Kəmbuciyə nəinki gənc Apisi öldürməmiş, həm də bir Apis inəyin mumiyalanma və dəfn mərasimində Misir ənənəsinə uyğun olaraq iştirak etmişdir». ¹

Digər tərəfdən Koroşun (Kirin) başqa bir oğlu Berdya da fərqli səliqə və mövqeyinə görə Koroşun və Yəhudilərin tarixi planlarını təqib etmir. Berdya məsələsi Həxamənişilər tarixinin ən qaranlıq səhifələrindəndir. Onun məchul qalıb, tanınmaması və üzərinə yüklənən tarixi ittihamların ümdə məsuliyyəti Daryuşun (Daranın) üstünə düşməkdədir. Daryuş öz kitabəsində törətdiyi fitnələrini ört-basdır etmək üçün Berdyanı rüsvay etmişdir. Bəlli olan odur ki, Berdya atası Koroşun zorakılıq siyasətinin ardıcılı olmamışdır. Berdya, əski Orta Doğu və Beynəlnəhrinin (İkiçayarası) qövmləri ilə münasibətlərini dəyişdirmək və gəlişdirmək istəyirmiş. Bu üzdən, bəlkə də onu Həxamənişilər sülaləsinin yeganə uzaqgörən və aqibəti düşünən fərdi kimi anlamaq olar ki, Yəhudilərin və Daryuşun fitnəsindən canını qurtara bilməmişdir.

«Öncə Herodotun rəvayətini söyləməyim gərəkir. O, yazır (III kitab, 67-79 bəndlər): **Muğ Semirdis (Berdya)** sükunət içərisində və aramca səltənət etdi. Bu müddət ərzində öz

¹ Beryan. Həxamənişilər imperatorluğunun tarixi, s.157.

təbəəlrİ üçün çox yaxşı işlər yəpdi. Elə ki, onun vəfatından sonra Parslar istisna olmaqla bütün Asiya millətləri kədərləndilər. O, taxta çıxarkən. Üç il müddətinə bütün millətləri vergi verməkdən azad etmişdi».¹

Hətta Herodot da Berdyanın tabe millətlər arasındakı nüfuzunu etiraf etməkdədir ki, bu da Berdyanın yaygın məhbubıyyətini göstərməkdədir. Çünki Herodot rəsmi Həxamənsilər tarixçisidir və Berdyanın şəxsiyyətinin müsbət yönləri barədə düşünməməsi gərəkir. Şayəd o, bu səbəbə görə Berdya haqqında müsbət şeylər yazmışdır ki, Berdyanın qatili Daryuş da onun məhdudiyyətini etiraf etmək məcburiyyətində qalmışdır.

«Daryuş şah deyir: Əl dəyişdirən padşahlıq mənim iradəmlə yenə öz sahiblərinə qaytarıldı. Muğ **«Geomata»**nın (Berdyanın) viran etdiyi məbədləri mən yenidən təmir etdim. Muğ Geomatanın onlardan aldığı örüşləri, malları və qulları özlərinə qaytardım. Mən, İran,*Midiya və digər ölkələrin xalqlarını əskidən olduğu kimi yerlərindəcə məskunlaşdırdım. Qəsb edilən nə varsa, sahiblərinə qaytardım. Mən bu işi Əhuraməzdanın mərhəməti hesabına yəpdim. Mən, öz evimizi əvvəlki yerində yerləşdirməyə müvəffəq oldum. Mən qoymadım ki, Muğ **Geomata** bizim evimizi işğal etsin».²

Daryuşun bu sözləri Berdyanın Həxaməniş aristokratiyası ilə qarşıdurmasına, Berdyanın istəyi üzərinə millətlərin mal varlıqlarının bir hissəsinin özlərinə qaytarılmasına bir dəlildir. Berdyanın (**Geomatanın**) tarixdəki bu biçim mövcudluğu açıqca bu mövzunu bəyan etməkdədir ki, o, bölgə millətləri ilə

¹ Həsən Pirniya. Əski İran, s.520.

* Təssüf ki, bir çox tarix tərcüməçiləri hər yerdə yanlış olaraq «Pers» kəlməsini İran olaraq tərcümə etmişlər ki, bu da mövzunun doğru dərk olunmasını əngəlləyir. Onlar başqa dillərdə indiki Irana işarə edən Pers sözünü axmaqcasına 2500 il bundan öncəki kitabələrə də aid etməkdədirlər.

² Dəndamayev. İran ilk Həxamənişi padşahları dönəmində, s.345.

dərin təmas və bağlantı qurmaq fikrində imiş. Bisütun kitabəsinin də işarə etdiyi üzrə, Daryuş Berdyanı devirdiyi zaman o, Pars, Midiya və digər ölkələr özü ilə birləşdirmiş, bir araya gətirmiş və məğlub millətlərdə yeni ümid yaratmışdır. Berdya öldükdən sonra bütün imperatorluğun hər yerində, hətta Farsda, Ənşanda, xüsusən, Midiyada, Elamda və Babilə Daryuş və Həxamənilərə qarşı qəzəb və itaətsizlik tufanı baş qaldırır: «Tarixdən də bəlli olduğu üzrə Daryuş kimi çox az şahlar olmuşlar ki, taxta çıxdıqlarının ilk günlərində bu qədər böyük problemlərlə rastlanmış olsunlar. Bunu Kəmbuciyənin dörd illik uzun müddətli qeyb olması ilə izah edirlər. Kəmbuciyənin qeybliyində saxta Berdya taxta oturdu və yeddi ay içərisində əyalətlər xalqlarının təvəccüh və diqqətini qazanmaq üçün bir çox güzəştlər etdi. (Məsələn, vergi və bac almanı yasaqladı və hərbi xidmətə alınmanı əfv etdi). Bu isə mərkəzin imperatorluğa qatılan yeni ərazilərdəki nüfuzunun azalmasına səbəb oldu və istiqlal tələblik və ayrılma hissləri təhrik edildi. Bütün məmləkətlər Həxamənilərdən ayrılıb əski istiqlallarına qovuşmağa çalışdılar».¹

Əgər üstdəki mətnə «saxta Berdya» ifadəsini Koroş oğlu «doğru Berdya» ifadəsi ilə dəyişdirsək, Pirmiyanın bütün şərhləri həqiqətə uyğun gəlir. Berdya itirilmiş azadlıqlarının geri qaytarılmasını arzu edən əsir millətlərin ümidinə çevrilmişdi.

«Berdya və imperatorluğun qəbilələri: Herodot, Semirdisin (Berdyanın) digər bir qərarını şərh edərək yazır: «O, imperatorluğun bütün qövmlərinə qasidlər göndərərək, onların üç il müddətində vergidən, xərac verməkdən azad olduqlarını və gənclərinin hərbi xidmətə çağırılmayacağını duyurdu.» Justin (I. k, 13-129) tərəfindən sadələvhcə bir hökm olaraq dəyərləndirilən bu qərar, Herodotun söylədiyinə görə bütün qövmlərin Berdyaya rəğbətini təhrik etmişdir. Digər bir yerdə (VI. K, 59) Herodot yazır ki, «Parsda taxta çıxan padşah

¹ Həsən Pirmiya. Əski İran, I cild, s.537.

şəhərlərdən hələ alınmamış bütün xəracları bağışladı». Lakin bu iki qərarın Berdyaya aidiyyəti yoxdur. Çünki o, ödənilmiş xəracların «taxta oturması münasibəti ilə» bağışlanmasına fərman verməmişdi. O. üç il müddətinə hər kəsi xərac verməkdən və əsgərliyə alınmaqdan azad etmişdi».¹

Beryanın kitabındakı «Berdyə və Pars aristokratiyası» fəsili Daryuşun Bisütun kitabəsindəki iddialarının yanlışlığını təsdiqləyən çox dəyərli şərhərdən birisidir. Beryanın sualları bu mövzu ətrafında dolaşmaqdadır ki, Daryuş və Herodot tarixin bu dönmə səhifələrini qarışdırmaqda, anlaşılmazlığa və dumanlığa soxmaqda əlbir olmuşlar.

Berdyə (Semirdis) və Geomata – Yağı birisinin kimliyi və tac-taxta yüksəlməsi barədə dərin bir qaranlıq ortada olduğu görünməkdədir. Herodotun və Daryuşun eyni rəvayətləri söyləmələri istər-istəməz bu rəvayətlərin yəqin və doğru olmadığını təsdiqləyir. Bu da bilinməkdədir ki, Daryuşun əmri ilə hazırlanan Bisütun mətni (DB 70-ci bənd) imperatorluğun bütün əyalətlərində yayımlanmışdır. Bu kitabələrdə Herodotun oxuya biləcəyi Yunanca bir rəvayət olmuşdurmu? **Hər halda Herodotun Daryuşla əlbirliyi heç bir şey isbat etmir. Bu sadə dəlilə görə Daryuşun öz həyatı haqqında söylədikləri də çox şübhəli görünməkdədir:** Daryuş (Dara) Həxamənşi (Əhəməni) xanədanının içindən qalxınmış bir padşah olaraq (DBI-4) sülalə həyatını yenidən canlandıran (DBŞ 14) sulatan kimi cəlvələnir. Hər bucaqdan baxıldığında Kəmbuciyənin qardaşı **Berdyanın yox olub Geomata adlı bir yalançı və fırldaqçının ortaya çıxışı Daryuş üçün faydalı olmuşdur.** Yeni padşah öz rəvayətinin tarazlığı, mətanəti barədə (4-cü k 58) danışmış və həqiqətə olan eşq və imanından (4-cü k 63) dəm vura bilər. Lakin bu təlqin öncədən bu biçim qəlibləşdirilmiş izharların mahiyyəti ilə tanış olan oxucuda yəqin və inam icad edə bilməz. Oxucunu inandıra bilməz. Bundan əlavə bu rəvayət

¹ Piyer Beryan. Həxamənşilər imperatorluğunun tarixi, I cild, s.257.

barədə verilən bilginin digər rəvayətlərin veriləri ilə həmahəng olmaması müşahidə edilməkdədir. Bu gün Daryuşun qeyri-təbii iqtidara gəlişini çağdaş dildə «hərbi devriliş» adlandırırıq. Daryuşun haqqındakı anlaşılmazlıqlar və Berdya ilə bağlı bəzi bilgilərin ortaya çıxışı, hətta Berya kimi çox ehtiyatlı bir tarixçini də məcbur edir etiraf etsin ki, Berdya qəsbkar deyil, doğrucu Koroşun oğludur.

«Doğru olan budur ki, Kəmbuciyənin ölümündən sonra Berdya imperatorluğun yeganə varisi idi. O Berdya ki, bir neçə ay qəsbkar və yağlı olmuşdur. Hər halda yağlılıq müddətində Kəmbuciyənin ölüm xəbərini eşitdikdən sonra öz padşahlığını rəsmən elan edir və qanuni padşahlığını daha möhkəm təsbit etmək məqsədi ilə «öncəki padşahın» qadınları ilə evlənir. Bundan da nəticə almaq mümkündür ki, nədən Daryuş Berdyanın qüdrəti ələ keçirmə tarixini Kəmbuciyənin ölümündən öncəki zamana bağlamağa israr etmişdir. O, bu yolla Koroş ailəsinin bir üzvü olaraq səltənət haqqı olan Berdyanı qəsbkar kimi tanıtmışdır».¹

Şəhbazinin də kitabı Kəmbuciyə ilə bitir və biz artıq o mövzuya qayıtmırıq. Ancaq imperatorluğunun və Qrişmənin soyu olan qövmün (Yəhudilərin) taleyinin müəyyən edildiyi bu təlatümlü dövrlə bağlı Qrişmənin Kəmbuciyənin dəliliyindən və Urartuda şahlıq atının tam zamanında kişnəmə nağılından başqa heç bir şey söyləmir!»

İndi araşdırmalarımızın nəticələrinə varsa bilərik: Kəmbuciyənin düşüncələrində Yəhudilərə qarşı etinasızlığın və bədgümanlığın qalxışı üçün qoyduqları böyük sərmayəni təhlükəyə soxmuşdu. Bu hadisə Yəhudilərin bilgin və seçginlərini başqa çarə aramağa məcbur etdi. Digər tərəfdən Kəmbuciyəni aradan götürmək də Yəhudilərin problemini çözmürdü. Çünki təbii olaraq Kəmbuciyənin ölümündən sonra Berdya səltənətə yüksələcəkdi. Berdya da bölgə millətlərinin milli mənafehləri yönündə davranmağa meylli idi. Bu da çox

¹ Beryan. Həxamənişilər imperatorluğunun tarixi, s.252.

təhlükəli idi. Çünki yenidən Babilin dirçəlməsinə və Yəhudilərin sərgərdanlığına səbəb ola bilərdi. Tarixin bu aşamasında hadisələrin gedişi tarixçinin bir mühakimə yürütməsinə imkan verir: Daryuşun və Herodotun söylədiklərinin tərsinə olaraq Kəmbuciyə və Berdya Yəhudilərlə iş birliyini dayandırır və daha uyğun və fərqli siyasətin oluşması üçün həmfikirmişlər. Çünki müxtəlif mənbələr göstərir ki, Berdyaya qarşı qiyam edən sərdarlar, qalib gəldikdən sonra məğlub millətlərə qarşı davranışlarında demokratiyanın seçimində bir-birləri ilə fərqlənən çox təzadlı mövqelərdə durmuşlar.

«O zaman bir-birinə qarşı olan üç nəzəriyyə ortaya çıxdı. Bu nəzəriyyələri Etans, Mekabiz və Daryuş müdafiə edirdilər:

1. Elə bir rejim qurulmalıdır ki, əksər qövmlərin nümayəndələri iqtidarda iştirak etsinlər.

2. Oliqarşi bir sistem bərqərar olunmalıdır, yəni ən seçgin fərqlərdən oluşan bir qrup hökuməti idarə etməlidir.

3. Padşahlıq rejimini saxlanılmalıdır».¹

Yeni hakimlərin arasında belə tərəddüdlərin peyda olması Berdyanın siyasətinin təsirini göstərməkdədir ki, Berdyanın siyasəti onu devirənləri onun iqtidar səliqəsini davam etməyə sövq etmişdir. Tarixi şahidlər isbat edir ki, qiyamçı sərkərdələr arasında hakimiyyətin siyasi davranışının dəyişməsini istəyən, ancaq Daryuş olmuşdur. Herodotun nəql etdiyi helenist nağıl əsasında isə Urartu da bir atın tam zamanında kişnəməsinə görə Daryuş iqtidarı Berdyadan dövr alır. Ancaq tarixçi ortada olan sənədləri, hadisələri dəyərləndirərək belə bir nəticə çıxara bilər ki, **Daryuşun qələbəsi ancaq və ancaq Yəhudi bilginləri şurasının planları üzrə davranmışdır. Çünki Daryuş iqtidara gəldikdən sonra Kəmbuciyə və Berdya zamanında Yəhudilərə qarşı yapılan basqıların və əngəllərin hamısı aradan götürüldü.** Daryuş da eyni Koroş kimi, müxtəlif qövmlərin istiqlal tələb sərdarlarının gözlərini

¹ Beryan Həxaməşilər imperatorluğunun tarixi, s.266.

çıxarmaqla iftixar edir və Urşəlimdə Tanrı evinin təmirə başlanmasına şərait yaradır!

«O zaman Daryuş bu fərmanı vali Tattenaya, Şetarboznaya və Fırat çayının qərbindəki digər valilərə göndərdi: Buraxın Tanrı evi əvvəlki yerində tikilməyə başlansın. Yəhudi valisinə, Yəhudi qövminün başçılarına və Tanrı evinin təmiri ilə uğraşan Yəhudilərə mane olmayın. İşin qaydasında yürüməsi üçün evin yapılma məharicini Fırat çayının qərbində mövcud olan səltənət xəzinəsindən dərhal ödəyin. Urşəlimdə olan Yəhudi kahinlərinin istəkləri üzərinə onların gündəlik ehtiyaclarını ödəyin və onlara buğda, şərab, duz, yağ, zeytun, öküz, qoç, quzu verin ki, göy Tanrısının qurbanlarını kəssinlər və padşah və oğullarının sağlığı üçün dua etsinlər. Bu fərmanı hər kim dəyişdirsə, evinin üstündə dar ağacı qurulacaq və dara çəkiləcək və evi viranəliyə döndəriləcəkdir. Hər hansı bir padşah və ya qövm bu fərmanı dəyişdirib və Tanrının Urşəlimdə özünə seçdiyi evini viran edərsə, Tanrı o padşahı və o qövmü məhv etsin. Mən, Daryuş padşah, bu fərmanı verdim, keçikmədən icra edilsin».¹

Babilin, Həmədanın darvazaları Koroşun üzünə savaşıq açıldığı kimi, bu dəfə də Şuşun darvazalarını Daryuşa açırlar və bir daha «heç»dən bir «kəbir» meydana çıxır. İlk kəbirin zamanında olduğu kimi, milli çaxnaşmaların bölgədə gücləndiyi və istiqrarsızlığın baş alıb getdiyi bir vaxtda Daryuş səhnəyə atılır və ilk işi Yəhudiləri arzularına çatdıraraq imperatorluğun xəzinəsi hesabına Urşəlimin təmir edilməsinə əmr verir!

Əcəba, Daryuşun xəzinədən bu qədər xərclənməsini Koroşun «zatında» fərz edilən «qurtuluşçuluq və özgürcülük» kimi bir məntiqə anlayıb və Daryuşu da «mərd xasiyyətli, mərd fitrətli»mi düşünməliyik? Nədən bu mərd xasiyyətlilik başqa qövmələrə də deyil, yalnız Yəhudilərə şamil olur?

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq, 6: 6-12.

Ən doğru dəyərləndirmə budur ki, Daryuş onu bu iş üçün yetirən, iqtidara daşıyan Yəhudilərə öz borcunu ödəyirdi. Yəhudilər üçün Daryuş başqa bir Koroşdur ki, Orta Doğudakı hədəfləri yönündə onu da istifadə edirlər. Çünki Koroş əski millətlərin Yəhudilərə qarşı yönəlmiş xətər və təhlükələrini dəf etdiyi kimi, Daryuş da Yəhudi bilginlərinin planladıkları üzrə Yəhudilərlə uyumlu davranmayan Kəmbuciyəni və Berdyanı məhv etdi və Orta Doğudakı vəziyyəti, xüsusən siyasi durumu 15 il əvvəl Koroşun var etdiyi ortam və şəraitin səviyyəsinə gətirdi. **Əcəba, üzərində düşünmək gərək deyilmi ki, nədən Koroş və Daryuş ən çətin mühasirələrdən müvəffəqiyyətlə çıxıb iqtidara çatdıqlarında ilk öncə Yəhudiləri razı salmağa çalışmışlar? Heç kəsin inanmadığı bu qövmə Koroş və Daryuş nədən bu qədər etina edir, güvənir və inanırdılar?!**

«Əhraməzda böyük allahdır ki, bu yeri yaratdı, o göyü yaratdı, insanları yaratdı, şadlığı yaratdı və Daryuşu şah etdi».

Bir çox allahların məkanı olan Orta Doğuda hər ünsürün bir qaynağı olmuşdur: «Nanay-ay allahı», «Onu-günəş allahı», «Anu-göy allahı», «Anlil-hava allahı», «Anki-yer allahı», Mərduk, Nəbu və başqaları. Bisütun kitabəsi də elə bir Allah tanıdır ki, daha çox Yəhudilərin allahına bənzəməkdədir.

«Başlanışda Allah göyləri və yeri yaratdığı zaman, yer boş və şəkilçiz idi».¹

Daryuşu Bisütun kitabəsində siyasi bəyannaməni yazmağa zorlayan Yəhudilər olmuşdur. Elə bir iş ki, öncələrdə nə bənzəri olmuş, nə sabiqəsi olmuş, nə də təkrar olunması mümkündür. Daryuşun hərbi əməliyyatları israrla izah etməsi yalnız Yəhudilərin işinə yaradı. Yəhudilər bölgədəki siyasi proseslərə müdaxilələrini gizlətmək, ört-basdır etmək üçün Kəmbuciyə və Berdyanın qətləri ilə bağlı planlarına tarixi bəraət qazandırmaq məqsədi ilə Daryuşu bu kitabələri yazmağa zorlamışlar. Zahirən, kitabənin məhv

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq, Bulunma səfəri, ilk ayə

olmasından vahimə keçirən Daryuşdur (**pərdə arxasında və Yəhudilərdir**) ki, vədlər verməklə, həm də qorxutma və xəbərdar etməklə onun uzun müddətli davamını sağlamağa çalışmışdır. Ancaq əslində isə kitabədə əks olunan və danışan Yəhudilərin vahiməsi və qorxusudur: «Daryuş şah söylər: Sən, sonralar bu kitabədə gördüyün yazıları və təsvirləri sökmə və imkanın varsa onu qoru. Daryuş şah söylər: Əgər sən bu kitabəni görüb və onu sökməsən, onu qorusan Əhuraməzda sənin yardımçın olar. Sənin nəslin artar, ömrün uzun olar və Əhuraməzda işlərinə bərəkət qatar. Daryuş şah söylər: əgər bu kitabələri gördüyündə onu söksən, onu qorumasən, Əhuraməzda sənə ziyan verər, nəslini kəsər və bütün işlərini uğursuzluğa uğradar».¹

Bölgənin başqa heç bir kitabəsində belə yalvararcasına bir istəkdə bulunulmamışdır. Bisütun kitabəsinin qarğış və duaları Tövrətin qarğış və dualarına bənzəməkdədir. «Uzun ömür», «ilahi bərəkət», «nəslin artması» kimi istəklər Yəhudi zehniyyətinin tanınmış məhsuludur və bütün bunların hamısı kitabədə Əhuraməzdaya mənsub edilmişdir. Hətta bu mətn üçün daha əmin, texniki və möhkəmlik baxımından hesab edilmiş bir köşənin, bir küncün seçilməsi də Daryuşun digər kitabələrində sərgilənən məlum zəkası ilə uyğun gəlmir. Kitabənin mətni, sual verəni və sorucusu qeyri-müəyyən olan suallara cavab verir. Bir halda ki, Daryuşun Nəqş-i Rüstəm, Təxti-Cəməşid, Şuş və Həmədandakı kitabələri bir-birinə bənzər bir neçə cümlədən artıq bir şey deyildir. Siyasi və təbliğat məzmunlu belə uzun bir bəyənətə oluşturmaq, yazısı, kulturu və xətti olmayan, həm də bədəninin savaşı tərləri soyumamış birisi üçün qeyri-mümkündür. İstər-istəməz bu, oxucunun beynində sual və şübhə doğurur. Daryuşun tarixə cavab vermə təlaşında heç bir insani və hərbi məntiq mövcud deyildir. Daryuşun kitabəsinin mətni qarışıq və qeyri-insanidir və açıqca bəlli olur ki, siyasi hədəflər məqsədi ilə hazırlanmışdır.

¹ Daryuş. Bisütun kitabəsi, 4-cü dirək, 15-ci bənd.

«Daryuş şah söylər: Bu kitabəni Əhraməzdanın lütfü ilə var etdim. Daşlardan əlavə Ari dilində zığ və gön lövhələrində də yazıldı. Mən, öz heykəlimi də tökdürdüm. Mən, öz soynaməmi də yazdırdım. Bütün bunlar yazıldıqdan sonra mənə oxundu».¹

Beləliklə, Daryuş, hətta (!) kitabəsinin mətnindən də xəbərdar deyilmiş. Bu kitabəni Daryuş üçün yazmışlar, şəcərə və heykəl olmuşdurmuşlar, o isə sadəcə oluşturulmuşları bəyənmişdir. **Kitabə, Daryuşa yazılan təriflər və mədhlər pərdəsi altında ancaq kralın özünü tarixin müttəhimi və bütün olayların məsulu kimi göstərməyə çalışmışdır. Kitabədəki sözlərin tərkibi və düzəlmiş sözlər kitabə müəllifinin ensiklopedik bilgiyə sahib olduğunu isbat edir ki, digər kitabələrdə bu özəllik görünməməkdədir. Şübhəsiz ki, Pəhləvilərdəki taxma və saxta «Ariyamehr»* adı kimi,**

¹ Daryuş. Bisütun kitabəsi. IV dirək, XX bənd.

* Qacarlardan sonra dövlət başına keçən Pəhləvi sülaləsi Ari irqçiliyinə dayanaraq Pəhləvilər tarixi kimliklərini «Şahənşahə Ariyamehr» olaraq təqdim edirdilər. Yəni təmiz və səmimi Ari irqindən əmələ gələn şahənşahlıq. Bu kitabı oxuyarkən, Daryuş Həxamənişilə Rza xan Pəhləvi arasında bənzər yönələr gözü çarpır: 1. Hər ikisi xarici güclərin himayəsi ilə iqtidara gəlirlər. Birincisi, Yəhudilərin və ikincisi isə, İngilislərin. 2. Həm Daryuş (Dara), həm də Rza xan hərbi çevrilişlə iqtidara gəlirlər və hər ikisi də hərbi olmuşdur. 3. Hər ikisi də digər millətlərin kimliyini və varlığını gəzartı etməyə, məhv etməyə çalışır. 4. Hər ikisi siyasi davranışlarında xarici güclər tərəfindən yönləndirilirlər. 5. Hər ikisi soysuzluqlarını gizlətmək üçün saxta soynamə oluşturmağa çalışırlar. 6. Rza xan da «Ariyamehr» sözünü Daryuşun saxta cəddi olan Aryarmən sözünü dəyişdirərək özünə ləqəb götürmüşdür. Rza xan və ideoloqları və xələfi olan oğlu Məhəmmədrza öz soylarını Daryuş Həxamənişiyə bağlayır və 2500 illik bir şahənşahlıq sabiqəsi ilə güvən duyur və bu iftixar qaynaqlarını başqa millətləri məhv etmək üçün bir üstünlük kompleksi kimi sanır və təbliğ edirdilər – Tərcüməçi.

«Həxamənsi» də Daryuşun Yəhudilər üçün yaptığı işlərdən dolayı onlardan ödədiyi ləqəbdən başqa bir şey deyildir. Yenə də Daryuşu «Ari» olaraq adlandıran da Yəhudilərdir. Tövrat terminlərinin farslaşmış ləqəbləri kimi görünən bu ifadələr Daryuşu tarixə üstün və seçkin olaraq təqdim etmək məqsədi ilə tənzimlənmişdir. Zahirən, bu pərdənin arxasındakı fitnənin əsil planlayıcısı, örgütləndiricisi və təbiiqatçısı olan Yəhudi əli görünür. Öncə də söylədim ki, Daryuşun allahının ləqəbi olan «Orməzd» elə bir tərkibdir ki, İsrail elçiləri Asur inancından örnək götürərək, onu Daryuşa «Ölkələr bağışlayan **» Tanrı kimi düzəltmişlər.

** Şeyx Məhəmməd Mərdux mötəbər kitabı «Mərdux tarixi»nin yeni nəşrinin 28-ci səhifəsində yazır: «Ari», «ar» və «i» mənsubiyyət şəkilçisi ilə olunan mürəkkəb bir sözdür. Əski Fars dili ilə eyni kökdən olan Kürd dilində Ari sözü atəş anlamında olmuşdur ki, hələ də eyni mənada işlənməkdədir. Əski Fars dilində də har, hir, azər, atər və ari sözlərinin hamısı «ar» sözündən alınmış və atəş və atəşpərəst anlamındadırlar. Ari, yəni atəşə tapınan və atəşpərəst deməkdir ki, bu söz cəm bağlanıldığında Ariyan olur. Yəni atəşpərəstlər. Çünki bu soyların hamısı atəşpərəst olmuşlar... «Hageryan» sözü də bu qanuna tabedir və Sami (Semit) olmayan, Yəhudi müxalifi olan atəşpərəst anlamındadır. Bu söz «Hacər» olaraq da tələffüz edilir».

Məhəmməd Mərduxun bu görüşləri üzərinə düşünməyə dəyər. Atəşpərəstlik İranın güneyindəki cansıxıcı istilər ortamı ilə heç uyğun gəlmir. Əgər dünya səhralarının sakinləri, zamanı ayın hərəkəti ilə müəyyən edirlərsə, bu, ona görədir ki, günəşin hərəkətini o yerlərdə izləmək müəssər deyildir və günəş həyata müvafiq ünsür kimi sanılmamışdır. Bu üzdən də atəşə sayqı ilə yanaşmaq, ola bilsin Həxamənsi axınçılarının gəlişi ilə ortaya çıxmışdır. Rusiyanın Orta steplərindəki şiddətli soyuq üzündən atəşə ciddi ehtiyac olduğu üçün bu ehtiyacdən qaynaqlanan inancı Həxamənsi axınçıları o yerlərdən özləri ilə bərabər gətirmələri daha məntiqi görünməkdədir. Bu indiki coğrafi iqlimlər üçün də keçərlidir. Bəlkə də Daryuşun qəbiləsindəki atəşpərəstlik və atəşi qoruma ənənəsinin Zərdüştçülük inancları ilə heç bir bağlantısının olmaması, Yəhudilərin «Ari», yəni od

«Bütün ölkəni idarə etmək üçün Daryuş 120 satrap və onların işlərinə nəzarət etmək üçün isə birsi Daniel olmaq üzrə üç vəzir təyin etdi. Bu satraplar vəzirlərə hesabat verirdilər. Vəzirlər krala zərər toxunmasın, onun mənafeinə ziyan gəlməsin deyərək, satrapların işlərinə nəzarət edirdilər. Daniel vəzirlərdən və satraplardan ən ağıllısı, qabiliyyətli və ən başaranlısı olduğu üçün padşah imperatorluğun bütün idarə işlərini ona (Danielə) tapşırırdı».¹

Kəmbuciyə hadisəsi və təcrübəsi səbəb oldu ki, Yəhudilərin bilginləri və təşkilatları Həxamənişi sarayını bir an da özbaşına buraxmasınlar. Özlərinin məhsulu olan bu sülalənin idarə sisteminə tam nəzarət etməyi qərarlaşdırdılar. Bu, başlanğıcdan Həxamənişi

qoruyucusu ləqəbini Daryuşa taxmalarına səbəb olmuşdur. Daryuşun cəddi olan «Aryarmən» sözünü «bol atəş» mənasında anlamaq olar, eləcə də «Arşam» sözü də atəşlə əlaqəlidir və «əski atəş» kimi mənalandırmaq mümkündür. Eləcə də Daryuşun «Dəyəvş» olaraq tələffüzünü və yazılmasını da müdafiə edənlər var ki, bu lüğəti «zəngin hüslü» anlamında yazırlar. Ancaq, Daryuş «dəryasan» anlamı tərkibi bir lüğətdir. Öz zamanına görə bu söz tam yeni, yerli olmayan və gəlmə bir sözdür. Daryuşun tarixə təqdim etdiyi ləqəblərin (məsələn, onun öz adı və ya Həxaməniş sözü) elə fonetik xüsusiyyətləri vardır ki, miladdan öncə 700 il əvvəl bir ata oğluna belə bir ad qoymazdı. Daryuşun yartadığı adların (Aryarmən, Arşam, Vidafarne, Geoberve, Bağabuxçe və Orduməniş) digər Ənşan adları ilə (Mərtii, Çinçəxəri, Vəhyəzdat, Çişpiş, Kəmbuciyə) müqayisəsi və tədqiqi bəlkə bizi bu nöqtəyə hidayət edərkən ki, Berdyaya (əsil Həxamənişi varisi) qarşı qiyam edərkən, onu devirib və Daryuşu iqtidara daşıyan yeddi sərdar Yəhudilərin seçgin və bu iş üçün hazırlanmış hərbiçiləri olmuşlar, ancaq sonradan Orta Şərqi dillərinin xüsusiyyətinə bənzər ləqəblərlə tarixə tanındılmışlar. Bir qeyd də diqqət etmək gərəkdir ki, Daryuşun kultürel kimlikdən məhrum olmasına baxmayaraq, tarixə soxduğu bütün adlar kultürel zənginliklərlə yüklüdür.

¹ Təvrat. Əhdi-Ətiq. Daniel. 6: 1-4.

imperatorluğunun başı üstündə duran kölgənin sirri və kod açarındır. Mən keçən fəsillərdə bu haqda izahat vermişəm. O dövrün məktublarını, milli sənədlərini məhv etmə tələşinə rəğmə, yenə də Tövratdakı məlumatlar əsasında Yəhudilərin dövlət təşkilatındakı rollarını anlamaq mümkündür.

«Sonra kral Daryuş (Dara) bu məlumatı müxtəlif irqlərdən və dillərdən oluşan dünyanın bütün qövmlərinə göndərdi, yazdı: «Bolluca sayğılarla! Beləliklə, əmr edirəm ki, mənim krallığının təbəəsi olan hər kəs Danielin allahından qorxmalı və ona hörmət etməlidir. Çünki, o, diri və əbədi olan allahdır və onun səltənətinə zaval yoxdur. Qurtarıcı odur. Göylərdə və yerdə möcüzələr göstərib və heyrətamiz işlər yapan odur. Danieli aslanların ağzından qurtaran odur». Beləliklə, Daniel Pars kralları Daryuşun və Koroşun səltənəti dövrlərində müvəffəq olmuş, istəklərinə çatmışdır».¹

Tövratın bu mətnindən anlaşılan odur ki, Daryuş Tövratın vədələrini gerçəkləşdirməkdədir və Yəhudiləri allahın seçgin qövmü kimi tanıyır. Əcəba, o, əvvəldənmi Musa dininə inanırmış ki, bəlli zəruri səbəblər üzündən gizlin saxlayırmış? **Daryuşun iqtidara gəlişindən Iskəndərin zühuruna qədər Həxamənşilər sarayını açıq-aşkar Yəhudilərin rəhbərləri və peyğəmbərləri idarə etmişdir.** Üstdəki işarə də bu hadisəni doğrulayan sənədlərdən birisidir. Sadəcə, Yəhudilərin böyük alimləri və Tövratda kitabı olan Əzra, Nəhima, Mordaxay, Daniel kimi peyğəmbərlər və minlərcə adsız-sansız Yəhudi müşaviləri deyil, həm də Yəhudilərin mələkələri, təbibləri, münəccimləri və sehrbazları öz evləri kimi, bütün hər şeyi Həxamənşilər sarayında ələ keçirmişlər.

«Ərdəşir səltənətinin 20-ci ilində Kislev ayında Şuş səltənət sarayında olarkən, Yəhudiyyədən yenicə gəlmiş Yəhudi qardaşlarının bir bir neçə arxadaşları ilə birgə Yəhudilər və Urşəlim barədə sordum. Cavab verdilər: «Onlar şiddətli bir ehtiyac və yoxsulluq içərisində yaşayırlar. Şəhərin

¹ Tövrat. Əhdi-Ətiq. Daniel. 6: 25-28.

hasarı hələ düzəlməyib və yandırılmış darvazalar hələ təmir edilməyibdir»... **O zaman mən padşahın saqisi idim.** Dörd ay sonra bir dəfə kral Ərdəşirə şərab camını təqdim edərkən, məndən sordu: «Nədən bu qədər tutqunsan? Xəstə ki, deyilsən, yəqin ki, bir fikir səni rahatsız etməkdədir». (O vaxta qədər padşah heç vaxt məni tutqun görməmişdi). Onun bu sualından çox qorxdum. Dedim: «Padşahın ömrü uzun olsun. Dədələrimin dəfn olunduğu bir şəhər viran ikən və qövmüm aclıq və səfalət içərisində yaşamaqda ikən, mən necə tutqun olmaya bilərəm?» Kral sordu: «İstəyin nədir?» O zaman göylərin Tanrısına dua edərək, dedim: «Əgər padşah razı olarsa, kral mənə mərhəmətdə bulunursa, öz yurduma getmək və dədələrimin ulu şəhərini bərpa etmək istərdim». Padşahın yanında bir mələkə oturmuşdu. Razılaşaraq sordu: «Səfərin nə qədər çəker və nə zaman dönəcəksən?» Mən, dönüşüm üçün bir zaman söylədim və sonra da padşaha dedim: «Kral məsləhət bilirlərsə, Firat çayının qərbindəki valilərə bir məktub yazsınlar ki, mənim Urşəlimə gedişim üçün şərait yaratsınlar. Bir mətkub da səltənət ormanlarının rəisi Asana yazınız və ona buyuruq veriniz ki, Tanı evinin qalalarının darvazalarını, Urşəlimin hasarlarını və öz evimi təmir etmək üçün mənə taxta versin». Padşah mənim bütün istəklərimi qəbul etdi. Çünki, ulu Tanrının iltifatı başımın üstündə idi. Firat çayının qərbinə çatdığımda, kralın məktublarını ilgili valilərə və şəxslərə verdim. Bunu da söyləməyim gərək ki, padşah mənim güvənliyim üçün neçə sərdar və bir çox süvari görvələndirmişdi».¹

Yəhudilərin Həxamənişilər sarayındakı hakimliyini isbat etmək üçün bundan daha mötəbər sənəd ola bilərmi? Tövrət Burada da Daryuş dövrü ilə Ərdəşir dövrünün yerini dəyişdirmişdir. Çünki Əzranın, Nehemyanın, Mordaxayın, Estərin və Danielin Yəhudi sürgünləri içərisində olduqları bəllidir, bu surətdə Nehemya Ərdəşirin sarayında saqiçilik etmək üçün ən azı 150 il yaşamalı idi.

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq. Nehemiya. 1: 1-3, 2: 1-9

«Nəbukidnəsinin sürgün olaraq Babilə götürdüyü bir çox əsirlər Yəhudiyyəyə və Urşəlimə geri döndülər və hər kəs öz doğulduğu yerə getdi. Bu səfərdə Yəhudilərin rəhbərləri bunlardı: Zerubabil, Yəhuşe, Nehemiya, Əzra, Rəmiya, Nəhmani, Mordaxay, Bəlşan, Məsart, Bağvay, Nəhum, Bəəne».¹

Tövratin Daryuş zamanındakı hadisələri Xəşayarşa və Ərdəşir dönməsinə aid etmə israrlarından digər örnəklər də gətirmək olar. Ərdəşirin iqtidarının başlanışı tam yüz il Daryuşun iqtidarının başlanışından sonra olmuşdur. Tövratin tövsiyələrinə görə bütün ilə Babil əsarətindən qurtulmuş və Ərdəşir dönməsinə qədər yaşayan kişilərin və qadınların ömrünü hesab edərsək, o zaman onların hər birinin ömrü 260 ildən artıq olur.

«Yəhudilərin kahini və alimi Əzraya Ərdəşir padşahın yazdığı məktub budur: Kral Ərdəşirdən göy Tanrısı şərətətinin kahini və alimi Əzraya! Fərman vermişəm ki, ölkəmdə yaşayan bütün İsraillər, kahinlər və Levililər hər kəs istərsə, səninlə birgə Urşəlimə gedə bilərlər. Urşəlimdə xalqın vəziyyətini sənə allahının buyuruqları əsasında düzənləmək üçün sən mənim yeddi müşavirim tərəfindən oraya göndərilirsən. Həm də bizim, İsraillərin allahına hədiyyə etdiyimiz altın və gümüşləri, Yəhudilərin və kahinlərin verdikləri hədiyyələri özünə Urşəlimə aparırsan».²

Daryuşun sarayının mələkəsi olan Estər və müşaviri olan Mordaxay da beləcədir. Ancaq Tövrət Xəşayarşa dönməsində bu mələkənin yaşının 120-nin üstündə olmasına rəğmə, onu Daryuşa deyil, Xəşayarşaya bağışlayır və Mordaxayın güclü olduğu vaxtı Xəşayarşa zamanına aparır.

«Xəşayarşa ölkəsində yaşayan hər kəsə xərək müəyyən etdi. Xəşayarşa qüdrət və əzəməti, Mordaxayın iqtidara yüksəlişinin tam şərhini və padşahın ona verdiyi məqam «Midiya

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq. Nehemiya. 7: 6-7.

² Tövrət. Əhdi-Ətiq. Estər, 10: 1-3.

və Pars padşahlarının tarixi» adlı kitabda yazılmışdır. Xaşəyarşadan sonra Yəhudi Mordaxay məmləkətin ən güclü şəxsi idi. O, öz qövmünün rifahı və güvənliyi üçün əlindən gələni yaptı. Bu üzdən Yəhudilər onu çox sevirdilər».¹

Tövratin Daryuş zamanında baş vermiş hadisələri sonrakı dövrlərə ötürməsinə necə təbir etmək. Yazmaq olar? **Əgər Tövrət açıq-aydın Həxamənşilərin ilk sultanlarının zamanındakı hadisələrin yerini dəyişdirsə, demək ki, orientalistlərin iddia etdikləri üzrə Həxamənşilər və Yəhudilər arasındakı münasibətlər «ilahi» və «əxlaqi» deyil, bütün bu münasibətlər ancaq və ancaq «siyasi» olmuşdur.** Tövrət Yəhudilərin Daryuşun sarayına hakim olmaları ilə bağlı heyrətamiz bir bilgi verməkdədir. Bu fəslin sonluğu olaraq o tablonu gətirirəm. Bu tablo göstərir ki, əcnəbi bir qövm «İran» və «İran»lı adı ilə əski Orta Doğu tarixinə bir qara kölgə kimi girmiş və sənət, kültür və yaradıcılıqda birləri ilə yarışan qövmələri kənarlaşdırmışlar. Bu qövmələr bu günə qədər hələ də itirilmiş azadlıqlarının geriyyə dönməsinin həsrətindədirlər.

«Şuşda Mordaxay adında bir Yəhudi yaşayırdı. Babil kralı Nəbukidnəsir Yəhudiləri padşahları Yekonya ilə birlikdə Urşəlimdən sürgün etdiyində Mordaxay da bu sürgünlər içində idi. Mordaxayın gözəl bir əmisi qızı (Əbilhayilin qızı) var idi ki, ona Estər də deyirdilər. Estərin ata-anası ölmüş və Mordaxay onu övladlığa götürüb və öz övladı kimi tərbiyə etmişdi... **Xaşəyarşa mələkə Estərə və Mordaxaya dedi: Əmr verdim sizi məhv etmək istəyən Hamanı dara çəksinlər və onun əmlakını mələkə Estərə bağışladım. Padşahın adı ilə söylənən və üzüyü ilə möhürlənən hökmün ləğvi qeyrimümkün olduğu üçün siz öz qövmünüzlə bağlı istədiyiniz kimi bir hökm çıxarıb, padşahın üzüyünü də ona başa bilərsiniz. Üçüncü ay, yəni Sivan ayının 23-cü günü idi. Sarayın katibləri çağrıldılar və Mordaxayın diktə etdiyi**

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq. Estər, 10: 1-3

fərmanı yazdılar. Bu fərman Hinddən Həbəşəyə qədər Yəhudilərə, valilərə, məmləkətin bütün məsullarına, 127 vilayətin satraplarına xitab edirdi. Yaygın olan müxtəlif xətt və dillərdə həm də Yəhudi xətdi və dilində yazıldı. Mordaxay fərmanı Xəşayarşa adına yazıb və kralın üzüyü ilə möhürlədi. Padşahın özəl qasidləri bu məktubu ölkənin hər tərəfinə apardılar. «Padşahın bu fərmanı özlərini, mallarını və ailələrini qorumaq üçün bütün şəhərlərin Yəhudilərinə birləşmə izni verir və hansı qövmdən olursa olsun, bütün Yəhudi düşmənlərinin öldürülməsini təmin edirdi. Ölkənin hər yerində Bəniisrail oğulları Yəhudilərə əziyyət vermiş düşmənləri öldürmək üçün birləşdilər. Hər kəs Yəhudilərdən qorxur və onların qarşısında durmağa cürət edə bilmirdilər. Bütün hakimlər, satraplar və görüvli şəxslər Mordaxayın qorxusundan Yəhudilərə yardım edirdilər. Çünki Mordaxay sarayın seçgin və səlahiyyətli şəxsiyyətlərindən biri olmuş və bütün imperatorluqda böyük şöhrəti var idi və zaman keçdikcə də qüdrəti artırdı. Beləliklə, Yəhudilər düşmənlərinə həmlə edib, hamısını qılıncdan keçirib, öldürdülər. O gün başkənddə öldürülənlərin sayı krala çatdırıldı. Kral mələkə Estəri çağıraraq dedi: Yəhudilər başkənddə Hamanın 10 oğlu ilə birgə 500 kişi öldürmüşlər, ölkənin digər şəhərlərində də buna bənzər qətlər olmuşdur. Əcəba, başqa bir istəyiniz varmı? Nə istəsəniz yerinə yetiriləcəkdir. İstəyinizi söyləyin. Estər dedi: Kral məsləhət bilirlərsə, Yəhudilərə söyləyin bu gün gördükləri işi sabah da görsünlər. Və Hamanın da 10 oğlunun cəsədlərini dara çəksinlər. Kral Estərin bu istəyi ilə də razılaşdı və Padşahın fərmanı Şuşda elan edildi. Hamanın oğullarının cəsədləri dardan asıldı. Sabahısı gün şəhərin Yəhudiləri toplaşdı və daha 300 kişini də öldürdülər, ancaq heç kəsin malına əl vurmədilər. Digər şəhərlərdə də Yəhudilər bir araya gəlib və özlərini qorudular. Yəhudilər düşmənlərindən 75 000 nəfər öldürüb

və onların şəridən xilas oldular. Ancaq mallarını yağmalamadılar. Bu hadisə Edar ayının on üçündə baş verdi. Yəhudilər sonrakı gündə, yəni ayın on dördündə öz qələbələrini bayram tutub qutladılar və şənlik etdilər. Ancaq Şuş Yəhudiləri Eda ayının on beşində şənləndilər, çünki ayın on üçü və on dördündə düşmənləri məhv etməklə məşğuldular... Mələkə Estər əlində bulundurduğu bütün güc və imkanından yararlanaraq Mordaxayın Purim mərasiminin (Yəhudilərin, düşmənlərini öldürüb, sonra da şənlənməsi) hər il keçirilməsi ilə bağlı yazdığı məktubu təsdiq etdirdi. Bundan əlavə bütün ölkə Yəhudilərini təşviq edən məktub Pars məmləkətinin 127 vilavətinə göndərildi. Beləliklə, Estərin zamanında «Purim» günləri mərasimi təsdiqləndi və Yəhudi tarixində qeydə alındı».¹

Bu hadisəni də Törat Xəşayarşa dövrünün sonuna bağlayır ki, doğru deyildir. Çünki Mordaxayın sürgünlər zümrəsi içərsində olduğunu oxuduq və Tövrət özü də bunu təsdiq edir. Urşəlim miladdan əvvəl 586-cı ildə süqut edir və Xəşayarşanın səltənəti isə 465-ci ildə, yəni Nəbukidnəsrin qələbəsidən 121 il sonra sona varmışdır. Bu məlumatlara görə əgər Mordaxayı sürgün anında, hətta 9 yaşlı fərz edərsək, Xəşayarşanın səltənətinin sonunda 130 yaşlı əprimiş bir qoca olmalıdır ki, bu da Tövrətin təsvir etdiyi tabloya uyğun gəlmir. Lakin, əgər Tövrətin saydığı hadisələrin zamanını Daryuş dövrünə aid bilərsək. O zaman Həxamənşilər tarixi ilə ilgili başqa kor bir düyün də açılmış olur və o da Daryuşun səltənətinin əvvəllərində baş vermiş «Muğöldürmə» hadisəsidir.

«Yola düşdülər və gördükləri hər Muğu öldürdülər. Yeddi arxadaşın qəhrəmanlığından xəbər tutan parsılar iki Muğ qardaşlarının onlara qarşı etdikləri hiylələrdən də xəbərdar oldular. Həzəratlar kimi, onlar da əllərinə qılınc alıb və

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq. Estər. 2: 407, 8: 7-11, 9: 2-7, 9: 10-18, 9: 28-32.

qarşılarına çıxan Muğu öldürdülər. Əgər gün batdıqdan sonra Muğları öldürmənin dayandırılması ilə bağlı fərman çıxması idi, yer üzündə Muğların nəslı kəsıləcəkdı. Parsların təqvimində bu hadisə qızıl xəttlə yazılmışdır. Onlar hər il bu münasibətlə bayram edərlər. Bu bayram mərasiminin adı «**Muğöldürmə**» olaraq tarixə keçmişdir. O gündə heç bir muğ evdən dışarıya çıxmağa cürət edə bilməzdi».¹

Daryuşun zamanındakı «Muğöldürmə» bayram törəni ilə Yəhudilərin «Purim» adlı düşmən öldürmə törənini nədən eyni hadisə olaraq dəyərləndirmirik? Yəhudilər Kəmbuciyə zamanında da məmləkət işlərini ələ keçirməyə çalışmışlar. Ancaq Yəhudilərin bu planları Kəmbuciyə zamanında bəlli kəsımlər tərəfindən əngəllənmişdir. Daryuş zamanında sarayı ələ keçirən Yəhudilər onlarla hesablaşmağa başlamışlar. Yəhudilərə qarşı müxalifət və müqavimət edənlər əski Orta Doğunun neçə tanrılı költürləri idi ki, tarix onları «Muğ»^{*} olaraq tanımaqdadır.

Bir daha kitabın son fəslinin ilk cümləsinə qayıdıram: «Sözün əsil mənasında Həxaməşilər tarixi Yəhudi qövmü tarixinin yeni bir səhifəsidir. Əgər Həxaməşiləri Yəhudilərin bir «boyu» kimi adlandırsam, heç də yanlış deyiləm» və öz iddialarımı müdafiə edirəm: Yəhudilərin bilginləri sərgərdan və adsız bir qəbilənin başçıların qüdrət tələblik xəyallarından, kimliksizliklərindən, költürsüzlüklərindən və xunxarlıqlarından yararlandılar.

¹ Meri Boys. Zərdüş ayininin tarixi, s.131.

^{*} Daryuşun zamanında Yəhudilərin saraya, siyasətə, intisadiyyata və orduya aşkar və pərdəarxası hakimiyyətləri barədə geniş bir araşdırma yapılmalıdır. Tövrət zikr edir ki, Daryuşun izni ilə Yəhudilər istiqalətəlb qövmələri, yəni Yəhudi müxalifətlərini bütünü ilə qətl etdilər. Beləliklə, Daryuşun zamanında költür, zəka və milliyət çırağı Orta Şərqdə və Beynəlnəhrində Yəhudilərin və iqtidarın xeyrinə sönmüş və söndürülmüş olur ki, bu fəlakətin qaranlıqları və təsirləri hələ də sürməkdədir.

Yəhudilər maddi və əqli yardımları ilə onları bir imperatorluq təsisçiləri səviyyəsinə qədər yüksəltdilər. Sonra da onların əli ilə çox uzun vədəli öz mənafeləri üçün zəkali və dinamik olan Beynəlnəhrin mədəniyyətini və gəlişməkdə olan Orta Şərq mədəniyyətini məhv etdilər. Bununla da öz qövmələrinin və məbədlərinin təhlükəsizlik və güvənliyi güvəncə altına almağa çalışdılar. Yəhudilərin bu biçim özünü qoruma məntiqi tənqid olunması deyildir. Yalnız son 200 ildə Yəhudilərin tarixə müdaxilə, hədəfli tarixyazma və arxeoloji «araşdırma»larla çirkin siyasi hədəflərə xidmət edərək, mədəniyyətin başlanğıcını Həxamənşilər dövrünə intiqal etmələri qınanılasıdır. Yəhudilər Orta Şərq ilə bağlı qərəzli və saxta bir tarix zehniyyəti oluşturmaq, nəinki Orta Şərq və Beynəlnəhrin (İkiçayarası) xalqlarının bir-birinə yaxınlaşmasını əngəlləmişlər, həm də İranda köksüz, soysuz və nağılvəri bir milliyyətçi ortaya ataraq. Məntiqsiz bir milli özünü böyükgörmə fikrini təlqin etməklə ərəb və İslam düşmənçiliyini körükləmişlər. Yəhudilərin bu planlı çalışmaları İrandakı bilgisiz ziyalılarla xalq kütlələri arasında dərin bir uçurumun ortaya çıxışını sağlamışdır və indiki şəraitdə bu uçurumun aradan qaldırılması qeyri-mümkündür.

Nəticə:

1. Yüzlərcə sənədin qərərsizcə araşdırılması göstərir ki, Yəhudilərin sifarişi və arxa duruşu ilə Həxamənşilər adı ilə «Iran» tarixinə girən qövmlər qətiyyən yerli və «Iran»lı olmamışlar. Şayəd onları yerli olmayan yeganə mühacir qəbilələr kimi anlamaq olar ki, miladdan öncə 650-ci ildə və ya daha doğrusu Babilin süqutundan qısa bir zaman öncə Babilə, Beynəlnəhrinə və sonra da «Iran»a soxulmuşlar.

2. Ən pis hal odur ki, bəzi nəzəriyyələr əsasında onların Orta Şərqə girişlərini milad öncəsi birinci minilliyin əvvəlləri olaraq fərz edək. Belə olduğu durumda 450 il kimi uzun bir zaman içərisində nəinki hansısa bir bölgədə istiqrar və istiqlal əldə edə bilməyən, həm də özlərindən heç bir maddi və kultürel miras buraxmayan köksüz, soysuz və kimliksiz bir qövmə rastlanacağıq. Həxamənşilər imperatorluğundan öncəki Orta Doğu tarixində «Həxamənşilər» mənsub ediləcək heç bir maddi və sənət örnəkləri kəşf edilməmişdir.

3. Onların birdən-birə və bir gecədə zühur etmələri Yəhudilərin «Iran»dakı pərakəndə olaraq güclü mövcudluqları ilə həmzamandır. Yəhudilərin bu qövmün dəstəkləməsi heç bir hazırlıq müqəddiməsi olmadan vəhşi bir imperatorluğu doğurmuşdur ki, Orta Doğunun müxtəlif qövmlərindən yalnız və yalnız Yəhudi qövmü onları qurtarıcı kimi xatırlayır.

4. Əski Orta Şərq və Beynəlnəhrin (İkiçayarası) mədəniyyəti ilə heç bir bağlantısı olmayan bu qəbiləni özəlliyi elə idi ki, Beynəlnəhrin mədəniyyətini dərk edəcək durumda və səviyyədə deyildilər. Beynəlnəhrin imperatorluqları tərəfindən tarixi və düzəni uçurulan Yəhudilər öz məğlubiyyətlərinin intiqamını Beynəlnəhrin mədəniyyətlərindən alıb və Urşəlimə dönüş imkanlarını ələ gətirmək məqsədi ilə bu qəbilənin içindən bir sərdarı təqviyyət etməyə, gücləndirməyə başladılar. Bəniisrailin bilginləri, hələ bu günə qədər yurdu bəlli olmayan Koroşla (Kirlə) anlaşıqdıqdan sonra əsir düşmüş, sürgün edilmiş

və ruhən də sarsılmış Yəhudilər də hərəkətlilik və güvən hissi yaratmaq üçün Tövrata ilahi vədlər adında bölümlər artırdılar. Bu bölümlər müqəddəs kitabın silinməz, ayrılmaz parçaları oldular. Bu, Həxamənşilərin (Əhəmənilərin) Orta Şərqdəki zühurları ilə bağlı, onların tarixə girişləri ilə əlaqədar doğru təsviri ortaya qoymağı hədəfləyən bugünkü tarixçilər üçün ən əlverişli qaynaqdır.

5. Bu qövmin qələbəindən sonra geniş kultural təzahürlərə sığınma təlaşları göstərir ki, pərdə arxasında üstün bir zəka mövcudmuş. Bu pərdə arxasında zəka, iqtidarın möhkəmlənməsi üçün öz planlarını gerçəkləşdirir, təcrübə və bilgilərini diktə edirmiş. Həm Babildəki Koroşun daş yazıları, həm Daryuşun Bisütundakı kitabəsi, həm Aryarmən və Arşamın iki saxta kitabələri və həm də Pasaqaddakı saxta sətirlər hamısı bir yerdə özgə və gəlmə bir qövmü yerli göstərmək məqsədi ilə oluşturulmuşlar. Tam kimliksiz və əlamətsiz olan bir qövmin imperatorluğa yüksəlişindən sonra bu qədər özü və soyu barədə kitabələr varetmə zərurəti hardan qaynaqlanır? Yalnız, bircə cavab vardır ki, bu məcburi danışmaların, məcburi kitabə yazmanın ortaya qoyduğu dumanlıq içərisində bir qövm gizlənmişdir: **Yəhudi qövmü.**

6. Bəşər mədəniyyətinin qaynağı olan Beynəlnəhrinin (İkiçayarası) parlaq Asur, Babil və Sumer mədəniyyətləri Həxamənşilər tərəfindən məhv edildi və bu böyük millətlərin öz istiqlallarını qazanma təlaşları Daryuşun da Bisütun kitabəsində yazdığı üzrə dəfələrlə basdırılmış və sərdarları öldürülmüşlər. Bu axınçı qəbilənin bölgədəki hərbi əməliyyatları və tətbiqatları yerli inkişafı, təbii kultural və mədəniyyəti Orta Doğuda və o cümlədən «İran»da durdurdu. 1200 il kimi uzun bir müddətdə hər şey öz təbii axarından çıxdı, geri qaldı. Həxamənşilərin yoxluğunu fərz edərsək, heç şübhəsiz ki, fəlsəfə, bilgi, cahanşumul zəka digər sahələr kimi Beynəlnəhrin və Orta Doğuda doğacaqdı. Necə ki, tarix və bəşər kulturalı, quzeyin vəhşi qövmələrinin hücumuna uğramayan

hindlilərin və çinlilərin əski dünya hikmətlərinin yaygınlaşmasında çox təsirli və yaradıcı olduqlarını israrla söyləyir. Həxamənşilərin zühurundan sonra zəkanın parlaq işığının Çində, Hinddə və özəlliklə Yunanıstanda parlaması təfəkkürün Orta Doğudan hicrət etməsinə, ayrılmasına işarə edir.^{*} 1200 il sürən bu hicrət və ayrılış müddətində Orta Doğuda və Beynəlnəhrində kultür qısırlığı meydana çıxdı və bugünkü geri qalmalarında təməlində bu hadisələr durmaqdadır.

7. Baxmayaraq ki, əksəriyyəti Yəhudilərdən olunan bir çox tarixçilər bu qövmin Orta Doğuda və Beynəlnəhrindəki güclü zühurunu saxta «İran» imperatorluğu adı ilə bəzəməyə

^{*} Orta Doğu və Beynəlnəhrin Həxamənşilər tərəfindən uçurulduqdan, hər türlü təxribata uğradıqdan sonra, Yunanıstanda Sokrat, Platon və Aristotel kimi fikir ərənləri zühur etdilər və İslam dini zühur etdikdən sonra isə hikmət, fəlsəfə və elm bir daha Orta Doğuya geri döndü. Nə yazıq ki, Həxamənşilər tərəfindən təməli qoyulan və Əşkanilər, Sasanilər kimi yerli olmayan qəbilələr tərəfindən davam etdirilən quldurluq və qarət Elamdan sonrakı dövənlərdə də ictimai sıxıntılar zamanı bəzi «İran» hakimlərinin örnək qaynağı olmuşdur. «İran» tarixinin şirinliyi və heyretəamizliyi odur ki, İslamdan sonra da millət, iqtidarda və idarəçilikdə olan Həxamənşilər Koroş, Daryuş, ... mirası üslublara qarşı savaşı açmışdır. Orta Doğu İslam tarixində, iman və heyranlıqdan qısa bir zaman sonra, Hicri-Qəmərinin ilk əsrlərində yüzlərcə alim, filosof və müxtəlif sahələrdə bilim adamları zühur etdi. Qapalı siyasi, iqtisadi və mədəni sistemin hakimiyyəti və istibdadı üzündən bu dəfə imkan və güvənliyə möhtac olan təfəkkür başqa bir ram və bolluq coğrafiyasına, Qərbə ötürüldü. Bu gün də «beyin qaçısı» adlandırdığımız bu axış Şərqdən Qərbə doğru axınmaqdadır. 2500 ildən sonra, özünə dönmə uğrunda başlanan savaş Şərqin əski kimliyinə qayıdış ümidini gücləndirmişdir. Orta Doğu, indiki vəziyyətinə baxmayaraq, hələ də bu xəyalı öz bətnində barındırmaqdadır ki, özünün fitri və batini ağıl və zəkasına güvənərək, dünyanın qurtuluşu uğruna bayrağını yüksəldəcək və yarımların qurtuluşçuları dün seçilmiş Tanrı elçiləri kimi, yenə də Orta Doğudan qalxacaqdır.

çalışmışlar, ancaq bu, «Iran»lılar və Beynəlnəhrin qövmləri arasında (Yanlış olaraq Beynəlnəhrin qövmlərinin hamısını ərəb adlandırırıq) uçurum yaratmaq üçün Sionizm planından başqa bir şey deyildir. Son hədəfi fikri ümumini bu millətləri bir-birinə bağlayan böyük ortaq tarixi dəyərlərdən yayındırmaqdır.

8. Orta Doğuda tarixin təbii hərəkətini durduran, böyük bəşəri ziyanlara səbəb olan bu hadisədə «iran»lı qövmlərin rolu olmamışdır. Çünki əski «Iran» da Beynəlnəhrin xalqları kimi, dəfələrcə milli azadlıq uğrunda savaşlara qalxsə da yerli olmayan hərbcilərin istilasına uğradı. Xəzər dənizinin güneyi, Silk, Elam, Urartu, Midiya və Sistan kimi «Iran» mədəniyyətləri və qövmləri Həxamənşilərin ortaya çıxışları ilə süquta uğradılar.

9. İslam 1200 il sükut və səssizlikdən sonra yenidən dirçələn, yüksələn Beynəlnəhrinin və Orta Doğunun mədəni həyatıdır. Dünyanı iki tərəfdən fəth edən ərəb lütləri və nadanları deyildi. Bu, İslamın gücü hesabına yenidən başqaldıran Beynəlnəhrinin zorla durdurulmuş qüruru idi. Bu qalxınma İslamın bünyəsində vəhdətdə bulunan əski Sami (Semit), Arami, Asur, Babil və Sumer mədəniyyətləri idi.

10. Bu gün Orta Doğuda baş verən hadisələr tarixi baxımdan Yəhudilərin əskidən bölgə mədəniyyətlərinə qarşı başlatdıqları savaşların uzantısı və davramıdır. Ancaq əski mədəniyyətlər İslamiyyətə tapındıqları üçün Orta Doğudakı qarşıdurma İslam və yəhudi arasındakı savaş halına gəlmişdir. Beynəlnəhrin xalqlarının bilməyərək «Iran»a qarşı bəslədikləri nifrət və kin Həxamənşilərin «Iran» adına Beynəlnəhrin Cəmşidin yandırılması Afina şölələrinin və Qadsıyyə məğlubiyyəti isə Babil məğlubiyyətinin cavabı idi. Əski «Iran» qövmlərinin bu hadisələrin oluşumunda heç bir rol ifa etməmələri gerçəyini nəzərə alaraq, Həxamənşilərin kimliklərinin, yapıqlarının, «Iran»la heç bir bağlantılarının

olmamalarını ifşa edərək, bütün Orta Doğu xalqlarının yaxınlaşmasını sağlama missiyası çağdaş nəslin üzərinə düşməkdədir. Çünki tarix ləcbazdı və inadkardı, tətıl etməz və unutqanlığa yol verməz. «Iran-Yunan və «Iran»-Roma savaşları hələ də bu ölkələrin dərslik kitablarında mövcuddur. Şərqi Avropanın hadisələri göstərdi ki, Osmanlıların Balkanlarda törətdiyi cinayətlərin təsiri on nəslin dəyişməsinə baxmayaraq, hələ unudulmamışdır. Bosniyalı bir insanın südəmər çocuğu öz sələflərinin yardıqlarının cavabını alır. Serb-slavyan xələfləri də dədələrinin intiqamını almaq üçün südəmər çocuğun qarnını sökürlər. **Nədən?** Çünki 300 il öncə Osmanlılar hamilə bir qadının qarnını sökmüşlər. Və digər bu kimi, bir çox tarixi örnəklər söyləmək mümkündür.

11. Sionizm «İslamdan öncə parlaq İran mədəniyyəti» anlayışını təlqin etməklə (ki, insanlıq yaddaşı və tarixi, Həxamənşilərdən sonra heç bir əsər-əlamət bu «mədəniyyət»dən özündə saxlamamışdır.) «İran»lılar və ərəblər arasında dərin uçurum yaratmaq istəyir ki, «İran»lılar ərəbləri guya bizim şahənşahlıq mədəniyyətimizi məhv etdikləri, bizim tarixi tənəzzülümüzü sağladıqları üçün sevməz olsunlar. Bu kitab, bu xülyaları aradan götürmək və tarixi doğruları etiraf etməklə yükümlüdür. Çünki bu xülyaların ürünləri İslamın gəlişini milli həyatın yenilənməsi və yüksəlişi kimi sayan xalqla İslam və ərəb düşmənçiliyi yapan ziyalılar arasında dərin uçurum yaratmışdır.

12. «Iran»da qətiyyəti Pars adında bir ölkə və tarixdə qətiyyəti Parslar adında bir qəbilə və qövmlə olmamışdır. Yəhudi tarixçiləri ilə eyni görüşləri və hədəfi paylaşan öz tarixçilərimiz bu saxta sözü gündəmdə saxlamaqla, əski İran qövmlərinin viranedicisi vəhşi axınçı qövmə söyüş kimi söylədikləri Pars sözünü saxtalaşdıraraq və bu sözə tarixən, ifadə etmədiyi bir mənanı yükləyərək, milli vəhdət və birliyi pozmağa çalışmışlar.

13. Bizim ölkəmiz «Iran»dır ki, Həxamənşilərdən 2000 il öncə on beşdən artıq qövmlə və millət bu ölkədə yaşamışdır. Bu

qövmlərin əksəriyyəti bu gün də əski ad və kimlikləri ilə mövcuddurlar. «Iran»lılar qadınli-kişili öz iradələrinin hesabına keçilməz tarixi yolları, o cümlədən Həxamənişilərin çıxışından Sasanilərin dağılışına qədər sürən 1200 illik çətin yolları keçmiş və Səlcuqlar, Qəzvənilər, Moğullar, Teymurilər və Qacarlar kimi, məchul və tanınmaz qövmlərin təhlükəsini başlarından etmiş və hələ də Orta Doğunun canlı, tarix yaradan, öncül və mötəbər milləti kimi öz milli həyatlarını sürdürməkdədirlər.

14. Biz, «Iran»ın bir parçası olmuş Ənşan iqlimini yanlış olaraq, Pars kimi tanıyıırıq və Elam katiblərinin əcələ ilə və tələsik oluşturdurları «Iran» xəttini də yanlış olaraq Pars xətti adlandırırıq. Əslində, söyüş mənasını daşıyan Pars sözünü «Ənşan» iqlimindən silmək arzusunda bulunmaq, xoş niyyətli bir istəkdir. Çünki Ənşan xalqı tarixin və Bisütun kitabəsinin də şəhidliyinə görə dəfələrcə Daryuşa qarşı savşlarda öncül olmuşlar.

15. Bu kitab öz kiçik həcmi ilə sadəcə «Iran» tarixinin təməli barədə düşüncələrdən ibarətdir. Bu kitabın işarə etdiyi mövzular üzərinə onlarca kitab və məqalələr yazmaq mümkündür. Ancaq artıq, bu, mənim vəzifəm deyildir. Çünki digər çalışmaları ömür vəfa edərsə, «İslamın zühuru», «Səfəvilərin zühuru» və «Müasir inqilabların zühuru»na həsr edəcəyəm. Yazacağım kitablar bu kitabın davamı və təkmilləşdiricisi olacaqlar. Bu kitab, orientalistlərin və onların ardıcılarının uydurmaları ilə təzad təşkil edir. Şayəd, gələcəkdə bu ölkənin quruculuğunda böyük rolları olacaq gənclərin iradəsi hesabına bu tarixi mükəlimənin mahiyyəti anlaşılacaqdır.

Müsahibə

Bizim ölkəmizdə təbii idarəçilik hakim deyildir!*

Arayış

Tarix qərirsizcə, saxtalaşdırmadan yazılan kitabların sətirləri arasından özünü göstərərək, batini həqiqətlərini biruzə verir. «On iki əsr sükut» kitabının müəllifi Nasir Purpirar (bəzi qüsurlarını gözardı edərsək) bu biçim tarix yazarlığına girişmişdir. 120 illik bir soy tarixi ilə Tehranda yaşamaqdadır. 60 yaşı var. Təlatümlü çağdaş tarixin şahidi olan tarixçimiz yorulmadan yazarlığını davam etdirməkdədir. Qızından və oğlundan ayrı, yalnız yaşamaqdadır. Aşağıdakı müsahibə onun doğru tarix yazarlığına və araşdırmalarına bir qiymət və dəyərləndirmə olaraq təqdim edilməkdədir.

«**Şəmsi-Təbriz**»: Əgər mövcud sənədlər, necə deyirlər tarixi sənədlərdirsə, o zaman tarixşünaslıq alətləri nə deməkdir?

Purpirar: Ümumiyyətlə, tarixi tanıdan, təqdim edən hər hansı bir işarəni, anlamı və fəhmi tarixi sənəd adlandırırıq. Bu isə bir xəncər, bir kitabə, bir əlyazma və ya başqa bir şey də ola bilər. Biz bütün bunları tarixi sənəd adlandırırıq. Ancaq mən kitabımın müqəddiməsində də bunların fərqlənməsinin tərəfdarı olduğumu bəyan etmişəm. Məsələn, bir xəncəri tarixi sənəd adlandıra bilmərik. Yalnız bir ölkənin nisbi texniki inkişafında bəzi bilgilər əldə etmək üçün onu tarixi sənəd kimi məqbul saya bilərik. Ancaq hansısa bir ölkədən peyda olan bir xəncər, bir

* Müəllifin bu müsahibəsini Təbrizdə nəşr olunan və Güney Azərbaycan türklüyünün haqlı etirazlarını haykıran «Şəmsi-Təbriz» qəzetinin (1380 h.ş. 29 fərvərdən – 20 aprel 2001) 97-ci sayısından götürüb tərcümə etmişəm. Nə yazıq ki, **Rza Alinin** aldığı bu müsahibənin yalnız birinci bölümünü əldə edə bildim – Tərcüməçi

qılınç, bir güldan, bir qalxan və ya hansısa bir alət o ölkənin hansı tarixi mərhələdə və hansı ictimai, tarixi münasibətlərdə olduğunu isbat edə bilməz. Bu alətlər ictimai, tarixi münasibətlərin mahiyyətini öyrənmək üçün bizə yardımçı ola bilməzlər.

«Şəmsi-Təbriz»: Yəni sizə görə peyda olunan bir dəmir papaq və ya bir xəncər tarixin hansısa bir qismini bizə göstərə bilməz və yaxud tarixin hansısa bir bölümünü təkmilləşdirə bilməz.

Purpirar: Xeyir. Yalnız maddi tərəqqi, texnoloji inkişaf, sənət idrakı, iqtisadi məsələlər, sərvət istehsalı və bu istehsalın səviyyəsi və həddi baxımından o toplumun hansı səviyyədə olduğunu söyləyə bilər. Lakin o ölkənin və toplumun tarixi münasibətlərinin hansı əsaslar və prinsiplər əsasında olduğu barədə bilgi verə bilməz.

«Şəmsi-Təbriz»: Siz öz kitabınızda 4 coğrafi mərhələdən söhbət açmışdınız. Əgər tapılan bütün alətlərin hamısı necə deyələr tarixi sənədlərdirsə o zaman bir mərhələdən başqa mərhələyə keçəsi necə izah etmək olar?

Purpirar: Maddi hadisələri, iqtisadi hadisələri, siyasi hadisələri, kultürel hadisələri şərh etmək, tarixi şərh etmək deyildir. Əslində, tarixi şərh etmək ilkin bir əsasa dayanmaqdadır və mən kitabımda onu xülasə olaraq belə şərh etmişəm ki, tarix də bitgilər kimi yerdən cücərir və hər bitki kimi, hər tarixin də özünə məxsus iqlimi vardır. Biz, tarixi o biçim idarəçiliyə mənsub bilirik ki, hər coğrafi şəraitə görə o coğrafiya ilə uyğun sağlamaq üçün bir sıra davranışları həyata keçirmək məcburiyyətindədir. Siz, vahələr coğrafiyasının özəlliklərini etidal coğrafiyasına tətbiq edə bilməzsiniz. Bu müdiriyyətlər bir-birləri ilə fərqlənirlər. Vahə coğrafiyasının xüsusiyyətlərini bolluq coğrafiyasına tətbiq edə bilməzsiniz və ya tərsinə, bolluq coğrafiyasının özəlliklərini də vahələr coğrafiyasında gerçəkləşdirə bilməzsiniz. Kitabın həcminə görə bu mövzuda bilgi verməyə çalışılmışdır. Biz coğrafiyanı 4

qismə bölmüşük. Fəth edilməyən coğrafiya ki, bu coğrafiyada tarixin doğuşuna inanmırıq. Örnəyini də söyləmişik ki, məsələn, Amazonlara və Skimulara tarix yazmaq mümkün deyildir. Yəni onlar öz coğrafi mühitlərini kontrol altına ala bilməz və əhliləşdirə bilməzlər. Onlar coğrafiyaya, coğrafi determinizmə tabe olmaq zorundadırlar. Bu üzdən də istehsal şərtləri onların ixtiyarında və kontrolunda deyildir. Onların öz kümələrindən dışarıya çıxıb-çıxmamalarına qərar verən coğrafiyadır. Həddindən artıq hərarətə və soyuğa görə onlar öz kümələrindən dışarıya çıxmamaq zorundadırlar. Onlar ətraf coğrafi mühitə qalib gələ bilmirlər və bu üzdən tarix yaratma qabiliyyətindən məhrumdurlar. Digər coğrafi iqlim bolluq coğrafiyasıdır. Bu coğrafiya müntəzəm fəsilləri ilə səciyyələri və onu idarə etmək yumşaq və sakit bir idarəçilik tələb edir ki, verimli bir iqlimdən tam və tamam bir verimlilik əldə etmək mümkün olsun.

Digər coğrafi bir iqlim isə yarı verimli, yarım bolluq coğrafiyasıdır və ondan sonra da vahələr coğrafiyası gəlməkdədir. Əslində, burada söylədiklərimiz bəşər tarixində tapa biləcəyiniz şeylərdir. Məsələn, kitabda şərh edilən vahələr coğrafiyası özündə elə bir müdiriyyət sistemini barındırmaqdadır ki, bu cür idarəçiliyi o coğrafiyada yaşamayan bir fərd anlaya bilməz. Bizə elə gəlir ki, vahələrdə yaşayan insanlar vəhşi, əsəbi və təəssübkeşdirlər. Bu vəhşilik, əsəbilik və digər bu kimi xüsusiyyətlər bu coğrafi şəraitdəki həyat zərurətlərindən törəməkdədir. Siz bu iqlimdə cəmiyyətin üç qat artmasına şahid ola bilməzsiniz. Çünki bu iqlim məhdud imkanı ilə sadəcə, məsələn, bir bulaq və bir neçə ağacdən ibarətdir ki, örnəyin, 20 nəfər üçün minimal həyat şəraiti sağlaya bilər və burada 60 nəfər insan üçün iqlim şərtləri müsaid deyildir. Bu üzdən də bu bölgədə elə qanunlar hakim olacaqdır ki, təbii olaraq çox ağıllıca bir idarəçiliyin sonucu kimi, cəmiyyətin kəmiyyətini coğrafiyanın imkanına və səxavətinə uyğun olaraq tarazlayacaqdır. Demək ki, hər

coğrafiya öz özəlliklərinə məxsus bir idarəçilik sistemini ortaya qoyur. Bu idarəçilik bu coğrafi şəraitin tarixini yaradır. Məsələn, bu coğrafiya sakinləri öz Tarixinin bir mərhələsində lazım olan alətləri özləri düzəldir, bəzi mərhələlərdə karvanlardan oğurlayıb və ya qonşu şəhərdən alırlarsa, bunlar o coğrafiyanın tarixinə təsir göstərməz. Bunlar tarixin özü deyil, təfərrüatdır.

«Şəmsi-Təbriz»: Sizcə mümkün olan müdiriyyəti (idarəçiliyi) tanımaq, tarixi tanımanın bir yolu deyilmi?

Purpirar: Mümkün ola biləcək müdiriyyəti tanımaq tarixi tanımanın yeganə yoludur. Yəni siz elə bir müdiriyyət, idarəçilik sistemi tanıyırsınız ki, bir-birinə bənzəyən bütün coğrafi iqlimlər üçün keçərlidir. Bir vahə istər Afrikanın quzeyində, istər Ərəbistanda və yaxud Çində olsun, idarəçilik sistemləri eyni türdür. Bir-birinə bənzər coğrafiyalarda bənzər yönətim idarəçilik sistemləri, həyatı idarə və kontrol etdiyi üçün diqqət etsəniz bütün bənzər iqlimlərdə eyni tür yönətim yontəmlərini görərsiniz. Bütün bənzər yönətim yontəmləri bir növ davranışların vərdişlərinə və ənənələrə təslim olurlar.

«Şəmsi-Təbriz»: Yəni sizə görə bütün bunlar coğrafi şəraitdənmi təsirlənirlər?

Purpirar: Bəli, bu üzdən də siz Hindistanda dörd tür coğrafiya ilə bərabər, 4 cür ictimai müdiriyyət növünü görürsünüz. Öz ölkəmizdə də eləcə. Ancaq hal-hazırda bizim ölkələr kimi ölkələrdə təbii bir müdiriyyət hakim deyildir. Lakin, tarixdə təbii müdiriyyət bərqərar olduğu dövrlər olmuşdur.

«Şəmsi-Təbriz»: Məqsədiniz müasir müdiriyyətlərdirmi?

Purpirar: Bəli, hal hazırda müxtəlif coğrafi şəraitlərdə yaşayan millətlər bir mərkəz sistemində tabedirlər. Ancaq əgər bu millətlər öz yerli iqlim şərtlərinə tabe olsalar başqa cür həyat və müdiriyyət bərqərar edərlər. Məsələn, İranın quzeyindəki ehkamların, vərdiş və ənənələrin Kirmanın qumsallıqlarına keçərli olmasını da gözləyə bilməz, təbiiq edə bilməzsiz.

«**Şəmsi-Təbriz**»: Demək ki, tarixini öyrənmək istədiyiniz hansısa bir bölgənin tarixini araşdırmaq istəyirsinizsə, o bölgənin coğrafi şəraitini tanımaq, bilmək zorundayıq.

Purpirar: Sadəcə tanımamalıyıq, həm də yanaşma tərzimizdə, metodologiyamızda bunu nəzərə almalıyıq. Bəzi qüsurlarına göz yumsaq gəlsək bu mövzuya ağıllıca yanaşan ilk alim **İbni-Xəldun** olmuşdur. **İbni-Xəldun «coğrafi tarix»** nəzəriyyəsinin banisidir. O, coğrafi şəraitin idarəçiliyə buraxdığı danılmaz təsirə inanırdı. Ancaq bugünkü imkanlara görə dünya və dünya coğrafiyası haqqında əldə etdiyimiz bilgiləri o, əldə edə bilməmişdi. Bu üzdən **İbni-Xəldun** sadəcə özünün tanıdığı coğrafi mühitlər haqqında danışmışdır. Bəlkə də bugünkü imkanların var etdiyi bilgilər **İbni-Xəldunun** ixtiyarında olsaydı onu coğrafi tarix nəzəriyyəsinin ilk yaradıcısı kimi düşünə bilərdik. O, bu nəzəriyyəni Afrikanın quzey nahiyyələrinə, Ərəbistana və bəzi İslam ölkələrinə tətbiq etməyi başardı. Lakin dünya miqyasında öz nəzəriyyəsini tətbiq etməyə müvəffəq ola bilmədi. Mən «**On iki əsr sükut**» adlı kitabımda bu nəzəriyyəni bütün dünyaya tətbiq etməyə çalışmışam, yetər ki, vahələr coğrafiyası haqqında verilən izahlara diqqət edib və kitabın təvəccüh etdiyi müdiriyyəti olduğu kimi, dünyada baş verən hadisələrə tətbiq edəsiniz. Əgər bu tarix bir bölgədə öz doğruluğunu təsdiq edərsə, demək ki, bu nəzəriyyə doğru təməllər üzərindədir.

Nasir Purpirar

On iki əsr sükut!

(İran tarixinin təməli barədə düşüncələr)

Birinci kitab:

*Həxamənşilərin zühuru
(Azərbaycan türkcəsində)*